

M.Z. HAYDARQULOVA

BOSHLANG'ICH TA'LIMDA

MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI

— O'QUV QO'LLANMA —

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

M.Z. Haydarqulova

**BOSHLANG‘ICH
TA‘LIMDA MATN USTIDA
ISHLASH METODIKASI**

(60110500 - boshlang‘ich ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun)

O‘QUV QO‘LLANMA

**“KAMOLOT” nashriyoti
BUXORO - 2026**

UO‘K: 372.881.161.512.133

KBK: 74.268.19(O‘zb)

H41

M.Z. Haydarqulova. Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasi / [Matn]: o‘quv qo‘llanma / M.Z. Haydarqulova - Buxoro : “BUXORO DETERMINANTI”MCHJning Kamolot

Mazkur o‘quv qo‘llanma 60110500 - “Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi talabalari va umumiy o‘rta ta’lim muassasalarining boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda fanning maqsad vazifalari, metodologik asoslari, didaktik asoslari, ta’lim metodlarining tavsifi, fanning o‘qitish jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash metodikasiga qo‘yiladigan metodik talablar kabi masalalar yoritilgan.

Taqrizchilar:

H.G‘. Jumayeva - Buxoro davlat pedagogika instituti Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi kafedrası o‘qituvchisi p.f.f.d., (PhD)

A.H. Sodiqova - Zarmed universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrası mudiri, p.f.f.d (PhD)

ISBN: 978-9910-766-90-9

Ushbu o‘quv qo‘llanma Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 29-dekabrdagi 237000279-sonli ma’lumotnomasiga asosan nashrga ruxsat berildi.

© M.Z. Haydarqulova
© “KAMOLOT” nashriyoti

KIRISH

Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash metodikasi bolalarga adabiy til me'yorlari o'rgatish, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, boshlang'ich ta'limda o'quvchilarga o'rgatiladigan matn turlari haqida tushuncha berish, ularning matn bilan ishlash ko'nikmalarini shakllanishiga yordam berish uchun juda muhimdir. Bu fan o'quvchilarga nafaqat bilim, balki matn bilan ishlash uchun amaliy ko'nikmalarini ham o'rgatadi, shuningdek, ularning badiiy dunyoqarashini rivojlantiradi. Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash o'quvchilarda badiiy asarlarni o'rgatish asosida vatanga muhabbat, do'stlik, sadoqat, o'zaro hurmat va hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash metodikasi o'quvchilarga adabiy til qoidalarini, badiiy janrlarni ajrata olishni o'rgatadi. Bu fan o'quvchilarni matn tuzish, matnlarni janrlarga ajratish, mustaqil matn yaratish, matnlarni tahlil qilishda foydalaniladigan ish usullarini o'rgatadi.

Boshlang'ich ta'limda "Matn ustida ishlash metodikasi" fanini o'qitishdan maqsad – bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga matn ustida ishlashning nazariy asoslari va amaliy metodikasini o'rgatishdir. Bu fan o'qituvchiga matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarning tafakkurini, og'zaki va yozma nutqini, mustaqil fikrlashini, tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan usul va vositalarni o'zlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, matnni to'g'ri o'qish, tushunish, qayta hikoya qilish, savol-javoblar orqali mazmunini ochib berish, matnga asoslangan ijodiy topshiriqlarni tashkil etish hamda bolalarning mantiqiy fikrlashi va estetik didini shakllantirish bo'yicha bilim va ko'nikmalarni shakllantirishni ko'zlaydi

I MODUL. KIRISH. BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASHNING AHAMIYATI.

1-MAVZU: Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning maqsad va vazifalari, amaliy ahamiyati

REJA:

- 1.1 Matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalari.
- 1.2 Matnning axborot (kommunikativ) manba ekanligi.
- 1.3 Ta’lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: *boshlang‘ich sinf, nutq, badiiy matn, kommunikatsiya, kompetensiya, darslik, badiiy asar, tanqidiy fiklash, goya, o‘qish texnikasi.*

1.1 Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlashning maqsadi va vazifalari

Boshlang‘ich sinf o‘quvchlarini mustaqil shaxs qilib tarbiyalash va katta hayotga tayyorlashda matnlar bilan ishlash va ongli o‘qishga o‘rgatish juda muhim hisoblanadi. Chunki inson har qanday ma’lumot, axborot, bilim va yangiliklarni matnlarni o‘qish orqali qabul qiladi, ongida qayta ishlab, o‘z xulosalariga asoslanib hayotida qo‘llaydi. To‘g‘ri hozirgi zamonaviy hayotimizda axborotlarni turli yo‘llar bilan topishimiz mumkin, masalan, veb sayt, televidiniya, ijtimoiy tarmoqlar yordamida, lekin bu vositalarda ham barcha ma’lumotlar yozma yoki og‘zaki matn ko‘rinishida bo‘ladi. Tilning axborot-kommunikatsion vazifasi asosan matn ko‘rinishida amalga oshirilgan ekan, o‘quvchilarda kichik maktab yoshidan matn ustida ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish juda muhim masaladir.

Matnning til tizimidagi o‘rni haqida tilshunoslikda turli xil qarashlar mavjud. Ayrim olimlar matnni nutqiy birlik sifatida talqin qilsalar, ayrimlari matnni nutqiy jarayon sifatida talqin qiladilar. Matnning nutq kategoriyasi ekanligi masalasi psixolingvistikada “nutqiy jarayon” yoki “nutqiy faoliyat natijasi” sifatida izohlanadi. Matn tuzilishiga ko‘ra og‘zaki va yozma shakllarda bo‘lishi mumkin. Rus tilshunosi I.R. Galperinnin talqiniga ko‘ra, matn har tomonlama mukammal holatlarga keltirilgan yozma nutq mahsulidir.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida matn ustida ishlashdan asosiy **maqsad** - har xil turdagi matnlar va ular bilan ishlash, dialogik va monolog nutqni farqlash va o'zlashtirish, oddiy mantiqiy iboralardan foydalanish, boshlang'ich muloqot qobiliyatlarini o'zlashtirish, turli manbalardan ma'lumotlarni qidirish, o'zgartirish va saqlash kabi kompetensiyalarni shakllantirishdir. Axborot kompetensiyasini shakllantirishning muhim yo'nalishi sifatida matn bilan ishlash ko'nikmalari asosiy ko'nikmalardan biridir. Boshlang'ich ta'lim jarayonida matnlar va matn ustida ishlash asosan "o'qish savodxonligi" darslarida amalga oshiriladi. Boshlang'ich sinf o'qish darslarining asosiy maqsadi - boshlang'ich sinf o'quvchisining o'qish qobiliyati va o'qish malakalarini rivojlantirish, o'z shaxsini ijodiy faoliyatga qodir, barkamol, yetuk kitobxon sifatida bilishdir.

Bizning fikrimizcha, bu ko'rsatkichlar matn bilan ishlash qobiliyatini tashkil qiladi. Bugungi kunda jahon ta'lim tizimiga nazar soladigan bo'lsak, xalqaro baholash dasturlari bo'lmish PIRLS va PISA tadqiqotlarida ham o'quvchilarning matn bilan ishlash qobiliyatlariga alohida e'tibor beriladi.

Bulardan ko'rinib turibdiki o'quvchining matn bilan ishlash ko'nikmasi boshlang'ich sinflardan oq shakllantirilishi va rivojlantirilishi kerak. Shundagina biz ta'lim va tarbiya berayotgan yosh avlod dunyo talablariga javob beradigan, zukko, bilimli, mantiqan fikrlovchi avlod bo'lib shakllanadi.

Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda quyidagi malakalarni shakllantirish mumkin:

badiiy asardagi badiiy ifoda vositalari va ilmiy-ommabop matnlarni o'quvchilarning idrok qilish jarayoni;

yozuvchi yaratgan hayotiy rasmlar va voqealarni qayta yaratish;

badiiy, ilmiy-ommabop matnlar, asar muallifning asardagi darajasini anglash, matnning asosiy g'oya va mazmunini ta'kidlash.

Shunday qilib, boshlang'ich sinflar bo'yicha quyidagi ish maqsadlarini (7 yoshdan 10 yoshgacha) amalga oshirish mumkin:

1-sinf - bolalarni o'qilgan matnni, uning ma'nosini o'qish va tushunishga o'rgatish (o'qituvchining yordami bilan).

2-sinf - bolalarni matn bilan ishlashga o'rgatish:

- o'qing va o'qiganingizni tushuning;
- o'qiganingizni qayta aytib bering;
- o'qilgan matn (ish)ning qismlarga bo'linishi va rejasini tuzish;

- asosiy soʻzlarni (iboralarini) ajratib koʻrsatish;
- qahramonlarni aniqlash va ular va ularning harakatlarini tavsiflash.

Matnlar bilan ishlashni oʻrganish uchun, bizning fikrimizcha, baʼzi shartlarga rioya qilish kerak:

1. Axborot topish qobiliyatini rivojlantirish uchun oʻquvchilarning yoshiga mos keladigan ilmiy-maʼrifiy xarakterdagi matnlardan (bolalar ensiklopediyalaridan, tabiat tarixi mazmunidan), hayotiy voqealardan, ommaviy axborot vositalaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

2. Bolalar olingan maʼlumotlarni sharhlashni oʻrganishlari uchun turli xil uslubdagi, lekin mazmuni oʻxshash matnlarni tanlash kerak.

3. Yoʻl davomida oʻquvchilar nutqini rivojlantirish (qayta hikoya qilish, oʻz bayonotlarini yaratish, nutqning lugʻat boyligi, uning hissiyligi, toʻgʻriligi, aniqligi va ifodaliligi) ustida ish olib borilishi kerak.

4. Bu sohada (matnlar bilan) ishlashda oʻquvchilarning motivatsiyasi va ularning oʻquvchi boʻlish qobiliyatini hisobga olish kerak.

1.2 Matnning axborot (kommunikativ) manba ekanligi.

Matn kishilar oʻrtasidagi aloqa(kommunikatsiya) vositasidir. Matnni faqat yozma shakl bilan chegaralash matn nazariyasi qoidalariga zid. Chunki, kishilar oʻrtasidagi har qanday aloqa faqat yozma shaklda boʻlmaydi. Sintaksisning asosiy birligi gap. matn yoki uning birliklari gapdan yirik, oliy sintaktik-alloqa birliklar hisoblanadi, Matnning asosiy funksiyalaridan biri axborot (kommunikativ) manba ekanligi boʻlib, u orqali muallif oʻz fikrini, bilimni, his-tuygʻularini yoki axborotini oʻquvchiga yetkazadi. Ya'ni, matn aloqa vositasi sifatida xizmat qiladi.

Quyidagi jihatlar matnning axborot (kommunikativ) manba ekanligini koʻrsatadi:

- Axborot yetkazish funksiyasi - matn odamlar orasida axborot almashinuvi uchun vosita boʻlib xizmat qiladi. Har qanday matn (ilmiy, badiiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy, ogʻzaki yoki yozma) oʻzida biror maʼlumotni mujassam etgan boʻladi. Masalan, ilmiy maqola — yangi ilmiy natijalarni yetkazadi, reklama matni — mahsulot haqida maʼlumot beradi, xat — shaxsiy yoki rasmiy fikr almashinuvi vositasidir.

- Kommunikativ jarayon ishtirokchilari - matn kommunikatsiya (aloqa) jarayonida ikki asosiy tomon mavjud: a) muallif (yozuvchi, soʻzlovchi) – axborotni uzatuvchi, b) Qabul qiluvchi (tinglovchi, oʻquvchi) – axborotni qabul qiluvchi. Muallif oʻz fikrini matn orqali ifoda qiladi, oʻquvchi esa uni tushunadi va qabul qiladi.

- Matn konteksti va vazifasi - matn har doim maʼlum vazifani bajaradi: maʼlumot berish (axborot funksiyasi), taʼsir oʻtkazish (ekspressiv funksiyasi), estetik zavq uygʻotish (badiiy funksiyasi). Lekin barcha hollarda, matn asosiy vosita sifatida kommunikatsiyaga xizmat qiladi.

Matn — bu faqat soʻzlar yigʻindisi emas, balki axborot almashinuvi vositasi, yaʼni kommunikativ manbadir. Har qanday matn oʻzida biror maqsadli axborotni mujassam etgan boʻlib, insonlar oʻrtasida muloqotni amalga oshirish vositasidir.

Matn maqsad-mohiyatida tilning ikkita asosiy vazifalaridan biri: kommunikativ vazifa yoki estetik vazifadan qay biri yetakchilik qilishiga koʻra matnning ikki tipi farqlanadi:

- badiiy matn
- nobadiiy matn.

Matnning maqsad-mohiyatida badiiy estetik vazifa yetakchilik qilgan matn **badiiy matn**dir.

Badiiy matnning yaratilishi asosini badiiy uslub unsurlari tashkil etadi. Badiiy uslub oʻzbek tili vazifaviy uslublari orasida oʻziga xos mavqega ega boʻlib, ayni paytda oʻzining alohida meʼyorlariga ham ega. Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud boʻlgan barcha lingvistik birliklarning, boshqa vazifaviy uslublarga xos boʻlgan elementlarning ham ishlatilaverilishi va ularning muhim bir vazifaga badiiy-estetik vazifani bajarishga xizmat qilishi badiiy uslubning asosiy xususiyati sanaladi. Shuningdek, badiiy uslubda, xususan, poetik nutqda hozirgi adabiy orfografik meʼyor talablariga muvofiq kelmaydigan qator soʻzlar ham ishlatilaveradi. Bu uslubda metafora, metonimiya, sinekdoxa, mubolagʻa singari badiiy vositalardan keng foydalaniladi.

Maʼlumki, gap tilning eng yuqori pogʻonasini tashkil etuvchi birlik sanaladi. Ammo gap nutqiy jarayonda eng kichik birliklar jumlasiga kiradi. Shuning uchun ham gapni matnning qurilish materiali tarzida talqin etish maqsadga muvofiq. Nemis tilshunosi M.Pfyuse

ta'kidlaganidek, matn biror maqsad ifodasi uchun o'zaro munosabatga kirishayotgan frazalarning mazmuniga ko'ra birikishidan tashkil topadi.

Matnni nutq birligi deb tushunish xato emas, chunki matnni kommunikativ birlik deganda, biz muloqot birligini tushunamiz, muloqot esa, o'z navbatida, nutq jarayonida shakllanadi.

Yuqoridagilardan tashqari, makon va zamon tushunchasini ifodalovchi birliklarni ham pragmatik, yoxud semantik komponent jumlasiga kiritish mumkin. Masalan, *oldin, avval, keyin, so'ng* kabi so'zlar so'zlovchining payt, zamon kordinatlari bilan bog'liq bo'lgani uchun semantik komponentlar sanalsa, *u yerda, shu yerda, u yoqqa* kabi makon ma'nosi bilan bog'liq so'zlar pragmatik komponentlardir.

Bundan tashqari, matn tarkibida mavjud bo'lgan morfologik vositalarning birini matn komponenti deb, ikkinchisini semantik komponent deb ajratib o'rganish uchun ehtiyoj sezilmaydi. Zotan, ularning barchasi matn komponentlaridir. Matn komponentlarining semantik yoki sintaktik jihatlari haqida so'z yuritilganda, ularning har birini yo semantik, yoxud sintaktik rejaga ko'ra o'rganish o'z-o'zidan talab qilinadi.

Yana bir rus olimi M.V.Lyapon ham matn tilshunosligi muammolarini murakkab sintaktik qurilmalar asosida talqin etadi. U matn tavsifi quyidagi to'rt tamoyilga asoslanishi mumkinligini ko'rsatadi:

1. Matn – bu jumlalarining o'zaro munosabatidan kelib chiquvchi xabardir. Matn tadqiqotchi uchun til hodisalarini o'rganishda birdan-bir manbadir.

2. Matn – bu so'zlovchining nutqiy qobiliyatini ro'yobga chiqaruvchi vositadir. Bu jarayonda matn tilning nutqda real qo'llanilishini ta'minlovchi makon vazifasini ham bajaradi.

3. Matn – bu so'zlovchining faol nutqiy faoliyati mahsulidir.

4. Matn – bu til sistemasining kommunikativ jarayonda muhim funktsiya bajaruvchi eng yuqori pog'onasidir.

M.V.Lyapon matn shakllanishida inson omilining eng muhim faktorlardan biri ekanligini, inson matn shakllanishi uchun jonli manba ekanligini ham to'g'ri ta'kidlaydi. “Inson omili, - deydi u, - hozirgi tilshunoslikning e'tibori markazida bo'lib, “pragmatika – semantika – sintaktika” dasturining hayotga tadbiiq etilishida muhim maqyega egadir”.

Matnning axborot manbai ekanligini tushunish uchun, matn o'z ichida ma'lumot, fikr yoki bilimlarni o'rtoqlashadigan va ularni o'quvchi yoki tinglovchiga etkazadigan vosita sifatida ko'riladi. Kommunikativ manba sifatida matn, kommunikatsiya jarayonida axborotni uzatish va qabul qilishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, u o'zida ma'lumotni tizimli va to'g'ri etkazish, shuningdek, insonlar o'rtasidagi aloqani tashkil etish vazifasini bajaradi.

Matnning axborot manbai ekanligining asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Ma'lumotni yetkazish: Matn axborotni uzatadi, ya'ni o'quvchiga yoki tinglovchiga yangiliklar, bilimlar, tavsiyalar, qarorlar yoki boshqa turli ma'lumotlar haqida xabar beradi.

Tushuncha va izoh: Matn orqali aniq tushunchalar va izohlar keltiriladi. Masalan, ilmiy, texnik, huquqiy, madaniy yoki boshqa turdagi matnlar orqali ma'lumotlar aniq va tizimli tarzda beriladi.

Kommunikatsiya jarayoni: Matn, kommunikatsiya jarayonining bir qismi sifatida, yuboruvchi (yozuvchi)dan o'quvchi yoki tinglovchiga (qabul qiluvchi) ma'lumotlarni etkazadi va bu jarayonni tashkil qiladi.

Til va uslub: Matnning kommunikativ manba sifatida ahamiyati uning til va uslubiga bog'liq. Matn, muayyan auditoriya uchun moslashtirilgan til va uslub orqali samarali axborot almashinuvini ta'minlaydi.

Misol uchun, yangiliklar maqolalari, ilmiy tadqiqotlar, texnik qo'llanmalar, huquqiy hujjatlar, reklama matnlari va hatto adabiy asarlar ham kommunikativ manba bo'lishi mumkin, chunki ular axborot uzatish va kommunikatsiya funksiyasini bajaradi.

Matn, o'z ichida ma'lumotlarni aniq va tartibli tarzda taqdim etadi. Bunda, matn tarkibida keltirilgan faktlar, tahlillar, izohlar va tavsiyalar o'quvchiga yoki tinglovchiga tushunarli bo'lishi kerak. Bu jarayon, kommunikatsiyaning samarali bo'lishini ta'minlaydi. Matnning kommunikativ manba sifatida roli, turli sohalarda axborotlarni tarqatish va qabul qilishga imkon beradi. Masalan: ijtimoiy tarmoqlarda, yangiliklar saytlari va bloglarda ham matn axborot manbai bo'lib xizmat qiladi, chunki ular o'quvchiga dunyo yangiliklari yoki ijtimoiy voqealar haqida ma'lumot beradi, jurnallar, maqolalar va tadqiqotlar ilmiy axborotni yig'ish va tarqatishning foydali manbai hisoblanadi, kitoblar, jurnallar, qo'llanmalar, ko'rsatmalar foydalanuvchiga

muayyan soha yoki texnologiyalar haqidagi ma'lumotlarni taqdim etadi.

Bugungi kunda matn axborot manbai sifatida nafaqat an'anaviy bosma nashrlarda, balki raqamli axborot manbalarida (internet, elektron kitoblar, bloglar, video va podkastlar kabi) ham o'zining ahamiyatini saqlamoqda. Raqamli matnlar o'z ichiga video, audio va boshqa multimediya tarkiblarini ham olishi mumkin, bu esa axborotni yanada boy va interaktiv tarzda yetkazish imkonini beradi. Matnning axborot manbai sifatida samarali bo'lishi uchun, uning manbalari ishonchli bo'lishi zarur. Agar matn ishonchli bo'lmasa yoki noto'g'ri axborot tarqatilsa, bu kommunikatsiya jarayonini buzadi va auditoriyaning e'tiborini yo'qotishiga olib keladi. Shunday qilib, matnning kommunikativ manba sifatida roli keng va turli xil sohalarda aks etadi, va u axborotni tarqatishning eng asosiy vositalaridan biri bo'lib qolmoqda.

1.3 Ta'lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati.

Boshlang'ich sinflarda asosan matnni ikki turi: yozma matn va audio matn ko'rinishlari uchraydi. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar matn bilan ishlash jarayonida quyidagilarni bilishi kerak:

- taalluqli yozuvchi, shoirlar haqidagi bilimga ega bo'lishi kerak;
- adibning tarjimai holi va ijod namunalari haqida tasavvurga hosil qilishi;
- maqollarning tarbiyaviy ahamiyati;
- topishmoqlarning tuzilishi va qo'llanishi;
- masallardagi allegoriya;
- tez aytishlarning alletiratsiyasi haqida bilimga ega bo'lishlari lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarning matn ustida ishlash ko'nikmalari asosan o'qish savodxonligi va ona tili darslarida shakllantiriladi. Hozirda Prezidentning 2023-yildagi Davlat dasturi to'g'risidagi farmoni loyihasida "2023/2024 o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quvchilarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, shuningdek, ularda kommunikativlik, tanqidiy(kritik) va kreativ fikrlash, hamkorlikda (kolloboratsiya) ishlash, tadqiqotchilik kabi

ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan yangi o'quv dasturlarini amaliyotga kiritilish" vazifasi belgilangan va "ilg'or xorijiy tajriba" yoki "xalqaro standartlar" asosida ishlab chiqilgan va Milliy o'quv dasturida o'z aksini topgan darsliklar boshlang'ich sinflarda joriy etilgan.

O'qish savodxonligi darsliklari 2023-yilda "Novda" nashriyoti tomonidan nashr etilgan bo'lib 1-sinf o'qish savodxonligi darsligi muallifi M.E.Toirova 2-sinf o'qish savodxonligi darsligi muallifi U.B.Aydarova, 3- va 4-sinf o'qish savodxonligi darsligi muallifi M.E.Toirova. Bu darsliklarda quyidagi turdagi matnlarni ko'rishimiz mumkin.

1-sinf darsligida: she'r, ertak, rivoyat, hikoya, masal, maqol, topishmoq, tezaytish va ilmiy ommabop matnlar.

2-sinf darsligida: she'r, ertak, rivoyat, hikoya, masal, maqol, topishmoq, tezaytish, roman va ilmiy ommabop matnlar.

3-sinf darsligida: she'r, ertak, rivoyat, hikoya, maqol, topishmoq, tezaytish, doston, audio masiqa va ilmiy ommabop matnlar.

4-sinf darsligida: she'r, ertak, rivoyat, hikoya, maqol, topishmoq, tezaytish, hikmatli gap va ilmiy ommabop matnlar.

Bu matn turlari orqali o'quvchilarda turli ko'nikmalar rivojlantiriladi. Misol uchun she'rlar o'quvchiga biron manzarani tasvirlashga va xotirasini mustahkamlashga yordam beradi. She'ning ritmik va ifodali tili o'quvchini yodida oddiy matnga qaraganda yaxshi qoladi va ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qiladi. Topishmoqlar orqali topqirlik, tezaytish orqali ravon nutq, shakllantirilsa ertak, doston, rivoyat, hikoya, maqol kabi matnlarda o'quvchilar badiiy asar matni ustida ishlashni o'rganadilar. Boshlang'ich sinflarda yaxshi o'qish sifatlar: to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatish vazifasi o'quvchilarda badiiy asarni o'rgatish jarayonida rivojlantiriladi. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlash o'zaro bog'liqdir.

Ta'lim va tarbiya berishda matnning ahamiyati juda katta. Matnlar ta'lim jarayonida o'qitish va o'rganishda asosiy vosita bo'lib, ular nafaqat bilimlarni etkazishda, balki axloqiy, estetik va madaniy

qadriyatlarni shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Matn insonning axloqiy va estetik qarashlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Adabiyot asarlari, masalan, o'quvchilarni yaxshi va yomonni, to'g'ri va noto'g'ri ajratish, baxt va adolat tushunchalarini o'rganish imkonini beradi. Matnlar orqali o'quvchilar so'zlashuv va yozish malakalarini ham rivojlantiradilar. O'qish jarayonida yangi so'zlar, iboralar va grammatik qoidalar bilan tanishib, o'quvchilar o'z nutqini va yozuvini takomillashtiradilar.

Matnlarning badiiy jihatlari o'quvchilarni estetik zavq olishga, adabiy asarlarga qiziqishni oshirishga undaydi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarda badiiy tasavvur, ijodkorlik va estetik dunyoqarashlarni shakllantiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Matn ustida ishlashning maqsadi nima?
2. Axborot-kommunikatsiya vositasi nima?
3. Matn axborot-kommunikatsion vazifa bajarganda qanday ko'rinishlarda uchraydi? Javobingizga mos misollar keltiring.
4. Boshlang'ich sinf darsliklarida qaysi matn turlari uchraydi?
5. Yozma va audio matnlarni bir-biridan farqlang.
6. Matn bilan tanishish va ustida ishlash sinflar kesimida qanday olib boriladi?
7. Matn bilan tanishish qanday bosqichlarda olib boriladi deb o'ylaysiz?
8. O'zingizga yoqqan mavzuda kichik og'zaki matn tuzing va uni o'rtog'izga aytib bering.
9. o'zizgizga yoqqan mavzuda kichik matn tuzing va tuzgan matningizga xos xususiyatlarni aytib bering?
10. Siz o'z faoliyatingizda qanday matn turlaridan ko'proq foydalanasiz? Yozma yoki og'zaki(audio)?

2-MAVZU. Matnning ta’rifi, matnni tashkil etuvchi birliklar, matn tarkibi

Reja:

- 2.1 Matnning ta’rifi.
- 2.2 Matnning sintaktik butunlik ekanligi.
- 2.3 Matn va uning tarkibi.

***Tayanch so‘z va iboralar:** matn qismlari, birliklari, matn qismlarini bog‘lovchi birliklar, matn ifoda qobig‘i, matnning semantik birligi, mikromatn, makromatn.*

2.1 Matnning ta’rifi.

Matn — bu til vositalari yordamida ifodalangan, ma’lum bir mantiqiy tuzilishga ega, ma’lumot yoki g‘oya uzatish maqsadida yozilgan yoki aytilgan so‘zlar, iboralar to‘plamidir. Matnning asosiy maqsadi o‘quvchi yoki tinglovchiga aniq bir axborot yetkazishdir.

Matnlar tilning o‘zi orqali muloqotning samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida “matn” so‘zining arab tilidan o‘zlashtirilganligi, eskirgan so‘z ekanligi va aynan “**tekst**” so‘zining ma’nosiga tengligiga ishora qilinadi. Ayni lug‘atda *tekst* so‘ziga bunday ta’rif berilgan:

1. Yozilgan, ko‘chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va uning parchasi; matn. maqolaning teksti.

2. Musiqa asari(kuy, opera, roman va shu kabilar)ga asos bo‘lgan she’r, so‘z.

3. Poligrafiyada shriftlardan biri shunday ataladi.

Matnlarning turli janrlari, tuzilishi, maqsadlari va uslublari bo‘lishi mumkin. Matnni quyidagicha ta’riflash mumkin:

- Matnning asosiy g‘oya yoki mazmuni. Har bir matn o‘zining aniq bir mavzusiga ega bo‘lib, bu mavzu matnning asosiy fikrini tashkil etadi.

- Matnning qismlari (kirish, asosiy qism va xulosa) Matn qismlarini ajratish uning o‘qilishini va tushunilishini osonlashtiradi.

- Matnning til vositalari va uslubi, ya’ni so‘zlar, iboralar, grammatik qurilmalar. Matnning tilini to‘g‘ri tanlash, uning maqsadiga mos bo‘lishi muhim.

- Matnning ichki mantiqiy bog‘lanishi, g‘oyalar va fikrlarning o‘zaro bog‘lanishi va izchil ravishda bayon qilinishi.

- Matnning yozilishidagi asosiy maqsad — axborot uzatish, biror fikrni ifodalash, o‘quvchi yoki tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish. Matnning maqsadi, janri va auditoriyasi uning shaklini va tarkibini belgilaydi.

- Matnlar turli janrlar va uslublarda bo‘lishi mumkin, masalan, ilmiy, adabiy, ommaviy, jurnalistik.

Matnning ta’rifi odatda bir maqsadga xizmat qiluvchi, mazmunan yaxlit va mantiqan bog‘langan gaplar tizimi sifatida tushuntiriladi. Matn insonning fikrini izchil ifodalashga yordam beradigan nutq shaklidir; unda voqea, hodisa, g‘oya yoki holat tartibli bayon qilinadi. Matnning asosiy belgisi – uning yaxlitligi: undagi mazmun boshidan oxirigacha bir-biriga mos keladi, gaplar esa ichki mantiq orqali bog‘lanadi. Matn shunchaki ketma-ket yozilgan jumlar emas, balki muayyan maqsadni amalga oshirish uchun uyushtirilgan butun bir fikriy tuzilma bo‘lib, o‘quvchi uchun tushunarli bo‘lishi, aniq ma’lumot berishi va o‘z ichki tuzilishiga ega bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Matn – bu muallifning aniq bir maqsad asosida shakllantirilgan, mazmuniy birlik hosil qiluvchi va o‘zaro bog‘langan gaplar ketma-ketligidir. U fikrni tartibli, izchil va to‘liq ifodalash uchun xizmat qiladi. Matnda har bir gap umumiy mazmunga bo‘ysunadi, o‘quvchi yoki tinglovchini ma’lum bir g‘oya, voqea yoki hodisani tushunishga yo‘naltiradi. Matnning muhim xususiyatlaridan biri – uning yaxlitligi; ya’ni matn boshidan oxirigacha bir mavzu doirasida rivojlanadi va mazmun birligi saqlanadi. Shuningdek, matn ichki mantiqqa asoslanadi: gaplar o‘zaro bog‘lanib, bir fikr ikkinchisini to‘ldirib boradi, shu orqali o‘quvchi ongida izchil tasavvur hosil bo‘ladi. Matn oddiy jumlar yig‘indisi emas, balki nutqning maqsadga yo‘naltirilgan, mazmunan tartiblangan shakli bo‘lib, unda muallifning munosabati, fikri yoki maqsadi o‘z ifodasini topadi.

Boshlang‘ich sinflarda matnning ta’rifini soddalashtirib, o‘quvchilarga tushunarli qilib taqdim etish muhimdir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun matnni quyidagicha ta’riflash mumkin:

Matn — bu so‘zlar, gap yoki iboralardan iborat, o‘zida biror fikr yoki ma’lumotni ifodalovchi og‘zaki va yozma ifoda. Matnlar o‘quvchilarga yangi bilimlarni o‘rganish, hayotdagi turli vaziyatlarni tushunish va ifodalashda yordam beradi.

Boshlang‘ich sinflarda matnning xususiyatlari:

❖ Matn odatda bir nechta gaplardan iborat bo‘lib, ma’lum bir mavzuga doir fikrlarni o‘z ichiga oladi.

❖ Matn nafaqat yozilgan, balki og‘zaki tarzda ham bo‘lishi mumkin, masalan, ertaklar yoki hikoyalar.

❖ Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun matn oddiy, tushunarli va qiziqarli bo‘lishi kerak, chunki ular yangi so‘zlar va iboralarning ma’nolarini o‘rganishmoqda.

❖ Matn orqali o‘quvchilarga axloqiy qadriyatlar, tabiat va atrof-muhit haqidagi bilimlar, shuningdek, hayotda qo‘llaniladigan oddiy ko‘nikmalar o‘rgatiladi.

Misol:

“Odamlar qadimdan ot qo‘shmasdan o‘zi yuradigan arava yasashni orzu qilishgan. Buning uchun ular nimalar o‘ylab topishmadi deysiz. So‘ngra “avtomobil” (yunon tilidan olingan so‘z bo‘lib o‘zbek tilida “o‘zi yuruvchi” degan ma’noni bildiradi) deb atalgan ajoyib qurilmani ixtiro qilishdi”.

“Bilasizmi, xuddi odamlarga o‘xshab avtomobillarning ham kasblari bor. Ularning ichida o‘t o‘chiruvchilari va sanitarlari ham, yuk tashuvchi va ko‘cha supuruvchilari, harbiy va soqchi, jangchi va sportchilari ham bor. Ba’zilar ulkanligi va bahodirona kuchi bilan kishilarni hayratga soladi”.

3-sinf 2-qism o‘qish savodxonligi darsligidan olingan quyidagi matnlar avtomobillar haqida. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bu matnlardan avtomobil so‘zining ma’nosi, uning dastlabki ko‘rinishi va ixtiro qilinishi haqidagi bilimlarni, insonlar kabi avtomobillarning ham kasblari borligini, va avtomobillar turlariga ko‘ra boshqa boshqa vazifalarni bajarishlarini bilib oladilar.

Shunday qilib, boshlang‘ich sinflarda matn o‘quvchilarga fikrlarni shakllantirish, so‘z boyligini oshirish va dunyoqarashlarini kengaytirish uchun muhim vosita hisoblanadi.

2.2 Matnning sintaktik butunlik ekanligi.

Matnning sintaktik butunlik ekanligi — bu matnning grammatik (sintaktik) jihatdan yaxlit, bog‘langan va tuzilmalari o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan birlik ekanligini bildiradi. Ya’ni, matn nafaqat mazmunan, balki grammatik jihatdan ham bir butun tizimdir. Matn til birligi bo‘lib, gaplar ketma-ketligining bog‘lanishlilik asosida og‘zaki

va yozma shaklda yuzaga keladigan yaxlit bir butunligidir.

Tildagi har bir butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi qismlardan, ma'lum birliklardan iborat bo'ladi. Tilshunoslikda matnni bo'laklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Matn birliklarini aniqlash juda qiyin ish emasdek tuyulsada, aslida unday emas, matn lingvistikasi tadqiqotchilari juda ko'p va bir-biridan farqli qarashlar mavjud.

Sintaktik butunlik – bu matndagi gaplarning o'zaro grammatik, mantiqiy va mantiqiy-semantik aloqalar orqali bog'langanligini ifodalaydi. Gaplar orasida grammatik vositalar (bog'lovchilar, olmoshlar, ko'makchilar, shartli bog'lovlar) yordamida aloqa bo'ladi. Matn umumiy mantiqiy tuzilma va g'oyaviy asosga ega bo'ladi. Sintaktik butunlikning asosiy belgilar:

a) Matnning izchilligi - gaplar va jumlar bir-birini davom ettiradi yoki tushuntiradi, oldingi gap keyingisiga zamin yaratadi.

b) Grammatik bog'lovchi vositalar ishtiroki - bog'lovchilar: va, lekin, ammo, chunki, agar, shuning uchun; olmoshlari: bu, shu, o'sha, u, ular, biz, men.

Faqat gaplar ketma-ket joylashganda, u hali matn bo'lmasligi mumkin. Matn bo'lishi uchun ular sintaktik jihatdan bog'liq va mantiqan izchil bo'lishi kerak. Matnning sintaktik butunligi — bu uning grammatik tuzilmasining izchil, bog'langan va o'zaro uyg'un bo'lishi demakdir. Sintaktik butunliksiz matnning mantiqiy va kommunikativ kuchi pasayadi. Bu jihat matnni oddiy gaplar to'plamidan farqlovchi muhim belgidir.

Matnning sintaktik butunlik ekanligi deganda uning grammatik va mantiqiy jihatdan yaxlit bir tuzilma sifatida shakllanishi tushuniladi. Matn ichidagi gaplar tasodifiy joylashmaydi, balki ma'lum bir tartib, bog'lanish va izchillik asosida bir butun mazmunni hosil qiladi. Har bir gapning vazifasi umumiy fikrni rivojlantirishdir, gaplar o'rtasida esa mazmuniy va grammatik bog'lovchi vositalar mavjud bo'ladi. Shu sababli matn sintaktik jihatdan yaxlit bo'lib, undagi gaplar o'zaro aloqadorlikda qatnashadi, biri boshqasini davom ettiradi yoki to'ldiradi. Sintaktik butunlik matnning ichki mantiqini mustahkamlaydi, o'quvchi uchun fikrning qanday rivojlanayotganini ravshan qiladi va matnni yagona nutq birligi sifatida qabul qilish imkonini beradi.

Matnning sintaktik butunlik ekanligi deganda uning faqat mazmun

nuqtayi nazaridan emas, balki grammatik jihatdan ham yaxlit, izchil va bog‘langan nutq birligi sifatida shakllanishi nazarda tutiladi. Matndagi har bir gap mustaqil bo‘lsa-da, ular o‘zaro mantiqiy va grammatik aloqalar orqali bir butun fikriy tizim hosil qiladi. Gaplar orasida bog‘lovchi vositalar, olmoshlar, takrorlar, bog‘lovchilar, zamon va shaxsning mos kelishi kabi birlikni ta‘minlaydigan vositalar ishlatiladi. Shu orqali matndagi gaplar bir-birini davom ettirib boradi, mazmunni bosqichma-bosqich ochadi va o‘quvchi ongida yaxlit tasavvur yuzaga keladi.

Sintaktik butunlik matnning ichki tuzilishini mustahkamlaydi, fikrning izchillik bilan rivojlanishini ta‘minlaydi, matnning boshidan oxirigacha yaxlit nutq mahsuli sifatida qabul qilinishiga yordam beradi. Buning natijasida matn alohida jumlar yig‘indisi emas, balki o‘zining tartibi, tizimi va mantiqiy bog‘liqligi bor bo‘lgan murakkab sintaktik birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

Quyida **matnning sintaktik butunlik** xususiyatini ko‘rsatadigan misol keltirilgan. Misolda gaplar alohida ma‘noga ega bo‘lsa ham, ular bir-biri bilan mantiqiy va grammatik jihatdan bog‘lanib, yaxlit matnni hosil qiladi: *Kechadan beri yomg‘ir tinmayapti. Shu sababli ko‘chalar nam va sirpanchiq bo‘lib qolgan. Ko‘pchilik odamlar ishga kechikmaslik uchun ertaroq yo‘lga chiqishga majbur bo‘ldi. Yomg‘ir davom etayotgan bo‘lsa-da, shahar hayoti o‘z maromida davom etmoqda.*

Bu matnda: “Shu sababli” — oldingi gap bilan keyingi gapni bog‘laydi. Olmoshlar (“bu”, “shu”), zamonning bir xilligi, mantiqiy izchillik gaplarni birlashtirib turadi. Barcha gaplar yomg‘ir bilan bog‘liq umumiy mazmunni rivojlantiradi. Natijada bu jumlar oddiy ketma-ket gaplar emas, balki sintaktik jihatdan yaxlit matn bo‘lib shakllanadi.

Matnning sintaktik butunligi, matnni grammatik jihatdan to‘liq va mantiqan uzviy bog‘langan bo‘lishi kerakligini bildiradi. Bu matnning hamma qismlari bir-biriga to‘g‘ri va mos ravishda bog‘lanib, umumiy ma‘no va tuzilishga ega bo‘lishi kerakligini bildiradi. Sintaktik butunlik, matnning tushunarli va izchil bo‘lishini ta‘minlaydi. Matnda ishlatilgan so‘zlar va gaplar grammatik qoidalariga mos bo‘lishi kerak. Masalan, fe‘l va otning o‘zaro bog‘lanishi, gapda so‘z tartibi va shaxsning kelishigi muvofiq bo‘lishi zarur. Matnda gaplar va jumlar bir-biriga to‘g‘ri ulanib, yaxlit mantiqiy tuzilishga ega bo‘lishi kerak.

Bu bog‘lanishlar qo‘shimcha so‘zlar, bog‘lovchilar, o‘zaro gaplar orqali amalga oshiriladi.

Matnning yakuniy ma‘nosi, unda keltirilgan barcha fikrlarning sintaktik jihatdan to‘g‘ri bog‘lanishi bilan aniqlanadi. Har bir gap va jumla matnning umumiy maqsadiga xizmat qiladi.

Sintaktik butunlik matnning o‘qilishi va tushunilishini osonlashtiradi, o‘quvchiga matnning to‘liq va mantiqiy tuzilishini taqdim etadi.

2.3. Matn va uning tarkibi

Matn nutqiy faoliyatning bir butun mahsuli. Har bir matn ma‘lum fikrlar yig‘indisi bo‘lib, o‘zaro bog‘langan mulohazalarni o‘z ichiga oladi. Matnning chegarasini uni yaratuvchi(yozuvchi yoki bayon qiluvchi) belgilaydi. Oldiga qo‘ygan maqsadiga ko‘ra matn bir necha turlarga bo‘linadi. Masalan, yozma va og‘zaki matnlar. Bu matn turlari o‘z bir necha kichik turlarga ajraladi. Masalan, rivoyat, ertak, doston, topishmoq, maqol, masal singari matnlar folklor namunalari bo‘lsa-da, bir-biridan farq qiluvchi xususiyatlarga ega. Yozma matnlarga kiruvchi monografiya, maqola, ilmiy-ommabop matn, taqriz, darslik, risola singarilar turli belgilari bilan bir-biridan farqlanadi.

Matn tarkibi jihatidan 3 qismga bo‘linadi:

- a) ifoda qobig‘i
- b) matn mazmuni (semantikasi)
- c) matn grammatikasi.

“**Matnning ifoda qobig‘i**” deganda, matnni qanday qilib to‘g‘ri va aniq tarzda tuzish, uning tarkibini va ma‘nosini samarali tarzda yetkazish nazarda tutiladi. Bu tushuncha, odatda, matnning qurilishi, grammatika, stilistika, va semantika (ma‘no) jihatlarini o‘z ichiga oladi.

Matnning ifoda qobig‘ini yaratishda quyidagi omillar muhim bo‘ladi:

- Matn kimga yozilayotganini va nima maqsadda yozilayotganini aniqlash.
- To‘g‘ri grammatika va imlo qoidalariga rioya qilish.
- Matnning uslubi, tili va ohangi.
- Matnni qisqa va aniq tarzda ifodalash, noaniqliklardan qochish.
- Agar kerak bo‘lsa, matnni ishonchli manbalar bilan asoslash.

Matn mazmuni (semantikasi) – bu matnda ifodlangan ma‘no va tushunchalar yig‘indisidir. Semantika – tilshunoslikda tilning ma‘no bilan bog‘liq bo‘limi hisoblanib, u so‘zlar, iboralar, gaplar va butun

matnning qanday ma'no va mazmun yaratishini izohlaydi. Matn mazmuni matndagi har bir bo'lakning o'zaro aloqasidan kelib chiqib, umumiy ma'no yoki mazmun hosil bo'lishini anglatadi.

Matnning semantikasiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

So'zlarning ma'nosi: Har bir so'zning o'ziga xos, aniq ma'nosi mavjud bo'lib, bu so'zlar matnda birgalikda ishlaganda ma'no hosil qiladi.

Iboralar va jumlar: So'zlar bir-biri bilan bog'lanib, murakkab ibora yoki jumlarni tashkil etadi. Har bir jumlaning o'ziga xos ma'nosi bo'lib, ular matnning umumiy mazmunini yaratadi.

Kontext (kontekst): So'zlar yoki iboralar o'zaro va atrofdagi elementlar bilan qanday bog'lanishi, ularning ma'nosini qanday o'zgartirishi. Matnning semantikasini tushunishda kontekst muhim o'rin tutadi, chunki bir so'zning ma'nosi turli kontekstlarda farq qilishi mumkin.

Matnning mazmuni ko'pincha bir nechta ma'nolarni anglatishi mumkin, shuning uchun o'qish yoki tahlil qilish jarayonida matnning semantikasi yirik rol o'ynaydi.

Matn grammatikasi – bu matnning tuzilishini, so'zlarning bir-biriga qanday bog'lanishini va tilning grammatika qoidalariga rioya qilishni o'rganadigan fan sohasidir. Matn grammatikasi, asosan, tilni to'g'ri va aniq ifodalashni ta'minlashga qaratilgan bo'lib, u matndagi barcha til birliklarini (so'zlar, iboralar, jumlar) qoidalarga mos ravishda birlashtiradi.

Matn grammatikasi quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Morfologiya: Bu so'zlarning tuzilishi va ularning shakllanishi bilan bog'liq bo'lib, so'zlar qanday hosil bo'lishi va o'zgarishi haqida gapiradi. Masalan: so'zning ildizi, qo'shimchalar (affikslar), so'zning jins, son, shaxs va holatga ko'ra o'zgarishi.

Sintaksis: Bu so'zlar va iboralarining jumalarda qanday tartibda joylashishi va qanday bog'lanishi haqida. Sintaksis jumlarni tuzishda qoidalar va tartiblarni belgilaydi.

Punktuatsiya: Matndagi belgilar, masalan, nuqta, vergul, so'roq belgisi, tirnoqlar va boshqalar. Punktuatsiya grammatikaning muhim qismi bo'lib, matnning ma'nosini aniqroq qilishga yordam beradi.

Sintaktik birliklar: So'z, ibora, jumla, paragraflar – bu birliklarning tuzilishi va bir-biri bilan aloqasi matnning grammatikasini tashkil qiladi. Jumlaning tarkibi, jumla turining aniqligi (masalan,

so‘roq, hayrat, buyruq jumalari) matnning tuzilishini belgilaydi.

Mantiqiy bog‘lanishlar: Matndagi elementlar orasidagi mantiqiy aloqalar (qarama-qarshilik, sabab-natija, qo‘shish, taqqoslash) grammatik jihatdan ifodalanadi. Bu bog‘lanishlar matnning tushunilishini yengillashtiradi.

Matn grammatikasi, xususan, yozma va og‘zaki ifodalashda to‘g‘ri tuzilgan jumlar va ma’no uzluksizligi uchun juda muhimdir. Bunday grammatik qoidalarni bilish matnning aniq, ravon va tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi.

Matnning yaxlitligini ta’minlab beruvchi narsa uning asosiy g‘oyasidir. Bu g‘oya matn lingvistikasida makrotema deb ataydilar. Makrotemalar bir necha mikrotemalardan tashkil topadi. Matn maqsadiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Matnlarni quyidagi to‘rt turga ajratish mumkin:

- a) og‘zaki matnlar,
- b) yozma (qo‘lyozma),
- c) bosma matnlar,
- d) ommaviy muloqotga xos matnlar.

“Matn tarkibi”-“matnning tarkibi” yoki "matn tuzilishi" degan ma’noni anglatadi. Bu, asosan, biror matnning ichki tuzilishini, uning qismlarini va tarkibiy elementlarini o‘rganish yoki tahlil qilishni anglatadi.

Matn tarkibi quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

Kirish – matnning bosh qismi, unda mavzu tanishtiriladi va asosiy g‘oya ko‘rsatiladi.

Asosiy qism – matnning asosiy mazmuni, g‘oyalar va dalillar keltiriladi.

Xulosa – matnning yakuniy qismi, unda asosiy fikrlar va tavsiyalar beriladi.

Bundan tashqari, matn tarkibi stilistik, grammatik va mantiqiy jihatdan tahlil qilinishi mumkin.

Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko‘ra ham tiplarga bo‘linadi. Bunda berilmoqchi bo‘lgan axborotning xarakter xususiyati va uni qo‘llashdan ko‘zlangan maqsad o‘lchov vazifasini bajaradi. Matnlarni nutqiy muloqot shakllariga: hikoyaviy, tasviriy, muhokama matnlariga ajratish mumkin. Matn tiplarini aniqlashda yana bir omil - asos nutqning funksional uslublaridir. Matn uslubiy mohiyatiga ko‘ra bir necha turlarga bo‘linadi:

ilmiy matn - ilmiy asarlar, maqola, taqrizlar;
badiiy matn – nasriy va she’riy asarlar;
rasmiy matn – rasmiy hujjatlar, qaror, buyruq, farmon, hisobot, ma’lumotnoma;
ilmiy ommabop matn – ko‘pincha suhbatlarda, tabriklarda, og‘zaki nutqi matnlari.

Savol va topshiriqlar:

1. Matn(tekst) so‘ziga lug‘atlarda qanday ta’riflar berilgan?
2. Matnning sintaktik butunlik ekanligini izohlang?
3. Matn birliklarini sanang?
5. Boshlang‘ich sinflarda qaysi turdagi janrlar uchraydi.
6. Qanday matn turlarini bilasiz?
7. Matnlar qanaqa xususiyatiga ko‘ra tiplarga ajratiladi?
8. Matn tarkibi qaysi qismlardan iborat?
9. Do‘stlaringiz bilan “matn- nutq o‘stirish vositasi” mavzusida suhbat quring.
10. “Kitob” mavzusida kichik matn yarating va uni qismlarga bo‘ling.

3-MAVZU: MATN TURLARI, ULARNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI.

Reja:

- 3.1 Matnlarning hajmiy jihatdan turlanishi
- 3.2 Matnlarning maqsadiga ko‘ra turlanishi
- 3.2 Matnlarning tuzilishiga ko‘ra turlanishi.

Tayanch so‘z va iboralar: og‘zaki matn, yozma main, erkin strukturali matn hikoya, tasviriy, muhokama matn, ilmiy matn, badiiy matn, rasmiy matn, ommabop matn, minimal matn, maksimal matn.

3.1 Matnlarning hajmiy jihatdan turlanishi

Har bir matnni unda ifodalangan axborotning hajmiga ko‘ra minimal matn (kichik hajmdagi) va maksimal (katta hajmdagi) matn turlariga ajratish mumkin. Badiiy uslubda yozilgan minimal matnda kichik hajm orqali mavzuni yoritishga bag‘ishlangan misralar, xalq donishmandligini na‘munasi bo‘lgan maqol, matal va aforizmlar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligini va tashqi tomonini turli shakldagi bog‘lamalar, sintaktik vositalar biriashtirib turadi.

Matnning hajmiga ko‘ra tiplari 2 ga ajratiladi:

- a) minimal matn;
- b) maksimal matn.

Ba‘zi mutaxassislar birgina gap ham minimal matn tushunchasiga tenglashishi mumkin degan fikrni ma‘qullaydi. Tilshunos N.Turniyozov «matn bir so‘z bilan, bir necha so‘z bilan, bir necha gap bilan, bir necha abzas bilan va bir necha bob bilan ifodalanishi ham mumkin» deydi. Ammo olim shuni ham ta‘kidlaydiki, «matn tilshunosligi muammolarini bir so‘zli, birikma yoki sodda gap bilan ifodalangan matnlar asosida o‘rganib bo‘lmaydi. Chunki bu matnlarga tayanib til sistemasi birliklarining nutqqa ko‘chirilishiga doir masalalar tavsifini mukammal berib bo‘lmaydi».

Tilshunos M.Hakimov ham bitta gap matn tushunchasiga teng kelishi mumkinligini ta‘kidlaydi. Bizningcha, to‘la ma‘nodagi bitta

gapni kichik matn deb hisoblash mumkin. Chunki u tugul bir ohang bilan aytilgan. Shuning uchun kichik matnda bir tugul mazmuniy fikr o'z ifodasini topadi.

Maksimal matn odatda matnning hajmi bilan bog'liq tushunchadir. Bu matnning juda katta hajmga ega bo'lgani yoki ba'zi jihatlaridan maksimal darajada to'liq va keng qamrovli bo'lgan matnni anglatishi mumkin.

Maksimal matnni quyidagi nuqtai nazardan tushunish mumkin:

1.Hajm jihatidan katta matn: Bu ko'pincha juda uzun yoki keng qamrovli matnni anglatadi. Masalan, romanlar, ilmiy dissertatsiyalar, katta hajmdagi hujjatlar yoki maqolalar.

2.To'liq, keng qamrovli matn: bu matnning barcha jihatlarini, faktlarni yoki fikrlarni maksimal darajada o'z ichiga olgan bo'lishi mumkin. Masalan, bir mavzu bo'yicha eng to'liq va batafsil yozilgan matn.

Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko'ra farqlanadi. Bunda beriladigan axborotning xususiyati va uni ifodalashdan ko'zlangan maqsad asosiy o'lchov vazifasini bajaradi. Bu nuqtai nazardan matnlarni nutqiy muloqotning asosiy shakllariga uyg'un ravishda hikoya, tasviriy, muhokama matnlariga ajratish tilshunoslikda an'anaga kirgan.

Matnlarning hajmiy jihatdan turlanishi deganda matnning uzunligi, undagi axborot miqdori va bayon qamroviga ko'ra farqlanishi tushuniladi. Matn turli hajmda bo'lishi mumkin, chunki uning vazifasi, qo'llanish sohasi, maqsadi yoki janri matnning naqadar keng yoki qisqa bo'lishini belgilaydi. Ba'zi matnlar juda ixcham bo'lib, faqat asosiy ma'lumotni yetkazishga xizmat qiladi; masalan, e'lon, xabar, qayd, ogohlantirish kabi qisqa nutq shakllari. Bunday matnlarning hajmi kichik bo'lsa-da, ular mazmunan to'liq bo'lishi, aniq g'oya yoki ma'lumotni qisqa shaklda ifodalashi talab etiladi.

Yana shunday matnlar borki, ular bir necha gapdan iborat bo'lib, voqeani biroz kengroq tasvirlaydi, izoh beradi yoki fikrni rivojlantiradi. Bunday o'rta hajmli matnlar ko'proq ma'rifiy, tushuntiruvchi yoki kundalik hayotga doir bayonlarda uchraydi. Hajman eng katta matnlar esa keng mavzularni yoritadi, batafsil tasvir, keng tahlil va izohlarni o'z ichiga oladi. Bunga ilmiy maqolalar, hikoyalar, esselar, publitsistik chiqishlar yoki romanlar misol bo'la oladi. Ularning hajmi katta bo'lishiga sabab ularda muayyan mavzu chuqur tahlil qilinishi,

personajlar xarakteri ochilishi, hodisalar ketma-ketligi tasvirlanishi yoki muallifning murakkab fikrlari bayon qilinishidir.

Demak, matnning hajmi uning mazmuniy yuklamasi, maqsadi va janriga qarab o'zgaradi; qisqa matnlar tezkor ma'lumot berishga, o'rta hajmli matnlar izohlashga, katta hajmli matnlar esa keng qamrovli bayon va tahlil qilishga xizmat qiladi.

3.2 Matnlarning maqsadiga ko'ra turlanishi

Matn maqsad - mohiyatida tilning 2 muhim vazifasidan qaysi birining kommunikativ yoki estetik vazifa yetakchilik qilishiga ko'ra matnlarning ikkita tipga ajratiladi: badiiy matn va nobadiiy matn. Asosiy maqsad, mohiyatida kommunikativ vazifa yetakchilik qilgan matnni nobadiiy matn deb, asosiy maqsad mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matnni esa badiiy matn deyish ma'qul.

Matnlarning maqsadiga ko'ra turlanishi deganda matnning qaysi maqsadda yaratilgani, u o'quvchiga qanday ta'sir ko'rsatishi yoki qanday vazifani bajarishi asosida farqlanishi tushuniladi. Har bir matn muallif niyatiga ko'ra shakllanadi va shu maqsad uning mazmuni, uslubi hamda ifoda vositalarini belgilaydi. Maqsadga ko'ra matnlar bir necha turga ajraladi. Axborot berishga qaratilgan matnlar bor, ular voqea yoki holat haqida aniq, ravshan va xolis ma'lumot yetkazishga xizmat qiladi; yangilik, xabar, qayd kabi matnlar shular jumlasidandir. Tushuntiruvchi matnlar esa o'quvchiga biror mavzuni anglatish, tushunishni osonlashtirish, sabab va oqibatlarni ko'rsatish uchun yaratiladi; bunday matnlarda izoh, dalil, misol, tahlil kuchli bo'ladi. Ta'sir etuvchi matnlar o'quvchi fikri, his-tuyg'usi yoki qarorini o'zgartirishga, uni ishontirishga yoki harakatga undashga xizmat qiladi; nutq, maqola, chaqiriq, reklama matnlari shunday maqsadga ega. Badiiy maqsadli matnlar esa estetik zavq uyg'otish, obrazli tasvir yaratish, hayotiy voqealarni badiiy talqin qilishga qaratiladi; hikoya, she'r, roman va boshqa adabiy janrlar shu turga kiradi. Shuningdek, amaliy maqsadga ega matnlar ham mavjud bo'lib, ular kundalik hayotda biror ishni bajarish, tartibga solish yoki yo'riqnoma berish uchun yoziladi; ariza, buyruq, ko'rsatma, yo'l-yo'riq kabi matnlar shular jumlasidan. Shunday qilib, har bir matn o'z oldiga qo'yilgan vazifa bilan belgilanadi va maqsad matnning tuzilishidan tortib, uslubigacha bo'lgan barcha jihatlariga ta'sir ko'rsatadi.

Matnlarni maqsadiga ko‘ra quyidagi turlarga ajratish mumkin.

Tasviriy matnlar (deskriptiv matn). Bu matn turida noma‘lum bo‘lgan biror kishi, joy, hayvonot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum yoki voqea-hodisani tasvirlab berish maqsadini ko‘zlab tuziladi. Tasviriy matn turida ham monologik nutq yetakchilik qiladi. Ya‘ni, tasvirlanayotgan narsaning dastlab, xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador boshqa xususiyatlar va birliklardan so‘z yuritiladi.

Izoh mazmunli matnlar(argumentli matn). Bunday matnda ilgari surilayotgan fikrning ishonchliligini ta‘kidlash uchun turli xil isbot va izohlar keltiriladi. Izohlash, dalillash, o‘zini oqlashga harakat qilish yoki himoya qilish maqsadida turli xil sabablarni keltirish izohli matn turining o‘ziga xos xususiyatlaridan hisoblanadi.

Didaktik matnlar (pand-nasihat). bu matn turi ko‘pincha pand-nasihat qilish, har xil hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash va aytilganlardan xulosa chiqarishga o‘rgatish uchun tuziladigan matndir. Bunday matnda ko‘pincha maqol, masal, rivoyat, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar keltiriladi.

Xabar mazmunli matnlar (informativ matn). Ba‘zi bir voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida yaratilgan yoki ko‘rsatilgan matn xabar mazmunli matn hisoblanadi. Bu matnlar o‘quvchiga yoki tinglovchiga ma‘lum bir mavzuda to‘liq va aniq ma‘lumotlar taqdim etishga qaratilgan bo‘ladi. Ular ko‘pincha faktlarga asoslangan, tizimli va lo‘nda bo‘ladi. Bu matnlarning asosiy maqsadi — o‘quvchini ma‘lum bir sohada bilim bilan ta‘minlashdir. Informativ matnlar asosan haqiqatga, statistikaga va ilmiy dalillarga tayanadi. Unda shaxsiy fikrlar va his-tuyg‘ular kamdan-kam uchraydi. Informativ matnlar odatda tizimli tarzda tuzilgan bo‘lib, bosh mavzudan kichik bo‘limlarga, tushuntirishlarga va misollarga o‘tadi.

Badiiy matnda beriladigan axborot o‘ziga xos tarzda bo‘ladi. Kundalik hayotdagi oddiy xabardan tubdan farq qiladi. Badiiy matndagi xabar estetik maqsadga yo‘naltirilganligi bilan ajralib turadi. Hikoya, tasvir, izoh, didaktik, buyruq mazmunli matn tiplari tarkibida keladi. Hissiy ifoda mazmunli matnlar insonning ichki hissiyotlarini, voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabatini, o‘ziga xos tarzda ifodalagan matn hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Badiiy matnlar — bu matnlar san‘at va estetikaga yo‘naltirilgan, o‘quvchi yoki tinglovchiga his-tuyg‘ular, tasavvurlar va estetik zavq

berishni maqsad qilgan asarlardir. Badiiy matnlar asosan adabiyotning turli janrlarida (hikoya, roman, dramalar, she'rlar va h.k.) yaratiladi va inson ruhiyatini, muammolarini, hayotini tasvirlashga harakat qiladi.

Badiiy matnlarning xususiyatlari:

Tasviriylilik: Badiiy matnlarda ko'pincha jonli tasvirlar, metaforalar, ifodaviy vositalar, rang-baranglik va hissiyotlar mavjud bo'ladi. Yozuvchi o'quvchini o'zining tasvirlari, obrazlari bilan o'z dunyosiga olib kiradi.

Badiiy uslub: Badiiy matnlar o'ziga xos badiiy uslubga ega bo'ladi, ya'ni yozuvchi o'z his-tuyg'ularini va fikrlarini san'atli tarzda ifodalashga harakat qiladi.

Emotsional ta'sir: Badiiy matnlar o'quvchiga kuchli his-tuyg'ular, taassurotlar, hayajonlar va o'ylar keltiradi. Odatda, bu matnlar o'quvchini o'yga solishga, uni hissiy jihatdan o'zgartirishga intiladi.

Estetik qimmat: Badiiy matnlar san'at asari sifatida qiymatga ega bo'lib, ular go'zallik, ma'naviy qadriyatlarni, inson ruhiyatini va axloqiy muammolarni o'rganishga qaratilgan.

3.3 Matnlarning tuzilishiga ko'ra turlanishi.

Matnlarni turlarga ajratishda ularning qurilish strukturasi ham hisobga olinadi. Shunga ko'ra, tipologik jihatdan turg'un ya'ni o'zgarmas strukturali matnlar (ma'lumotnoma, dalolatnoma kabilar) va erkin(ixtiyoriy) strukturali matnlar (maqola, hikoya, she'r, kabilar)ni o'z ichiga olishi mumkin.

Turg'un strukturali matnlar – bu matnlar o'zining tarkibi va tuzilishi doimiy, o'zgarmas va aniq belgilangan bo'lib, odatda maxsus maqsadlar uchun yoziladi. Turg'un strukturali matnlar, ma'lum bir shakl yoki tartibga rioya qilgan holda, o'quvchi yoki tinglovchiga aniq, tizimli va tushunarli ma'lumotlarni taqdim etadi. Bunday matnlarning asosiy xususiyati – ularning tuzilishi oldindan belgilangan va har doim bir xil qoidalarga asoslanadi.

Turg'un strukturali matnlar quyidagilar kiradi:

Rasmiy matnlar- Turg'un strukturali matnlar ko'pincha rasmiy yoki huquqiy matnlar bo'ladi. Bunday matnlar aniq va qat'iy tuzilishga ega, chunki ular ma'lum bir maqsadga xizmat qiladi va aniq formatga rioya qilinishi kerak. Masalan: Shartnomalar, kelishuvlar, protokollar, farmonlar, qonunlar va normativ hujjatlar, Rasmiy maktublar.

Ilmiy yoki akademik matnlar ko'pincha turg'un strukturaga ega

bo'ladi. Bunda har bir qism yoki bo'lim o'zining belgilangan maqsadiga xizmat qiladi. Masalan: ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar. Bu matnlar ilmiy jurnallarda yoki ta'lim muassasalarida talab qilingan formatda bo'ladi.

Ko'rsatmalar- turg'un strukturalangan matnlar ko'rsatmalar yoki instruktsiyalar bo'lishi mumkin. Bu turdagi matnlar qadam-baqadam ishlov beriladigan jarayonni tushuntiradi va har bir bosqichni aniq tartibda bayon etadi. Bularga texnik qurilmalarni qanday ishlatishni tushuntiruvchi matnlar, texnik asboblarni sozlash yoki ulardan foydalanish bo'yicha ko'rsatmalar. Bu matnlar aniq va tartibli tuzilishga ega, chunki foydalanuvchi osonlik bilan kerakli ma'lumotni topishi kerak.

Ma'lumotnoma va rasmiy arizalar to'ldirishda aniq bo'limlar va tartiblar mavjud.

Turg'un strukturali matnlar qat'iy va aniq tuzilishi bilan boshqa matnlardan ajralib turadi. Bunday matnlar ko'pincha rasmiy maqsadlar uchun, ilmiy, rasmiy, texnik, huquqiy sohalarida ishlatiladi va doimiy o'zgarishsiz tuzilishga ega bo'ladi. Bu matnlarning asosiy vazifasi — o'quvchi yoki foydalanuvchiga aniq, tizimli va tushunarli ma'lumotlarni taqdim etish. Turg'un strukturali matnlar barcha zaruriy bo'limlarga, qismlarga va ko'rsatmalarga ega bo'ladi, ular bir-biri bilan mantiqiy va izchil bog'langan bo'ladi.

Erkin strukturali matnlar — bu matnlar o'zining tuzilishi bo'yicha qat'iy yoki aniq qoidalarga rioya qilmaydi. Bunday matnlar ko'pincha ijodiy yondashuvni talab qiladi va har bir matnning tarkibi va shakli muallifning maqsadiga, uslubiga va fikrining oqishiga qarab o'zgarib turadi. Erkin strukturali matnlar, aniq format yoki qat'iy tuzilmasiz yoziladi, va ko'pincha ular o'quvchining yoki tinglovchining fantaziyasiga, hissiyotlariga, fikriga ta'sir qilishga qaratilgan.

Erkin strukturali matnlar quyidagi xususiyatlarga ega:

Badiiy matnlar (adabiy asarlar), ko'pincha erkin strukturaga ega bo'ladi. Ularning tuzilishi muallifning ijodiy yondashuviga qarab farqlanadi va bunday matnlarda aniq format yoki tartib mavjud emas. Masalan:

She'riyat: She'rlarning tuzilishi qat'iy emas. Poeziyada muallifning ifodalash uslubi va so'zlarning musiqasi, ritmi va obrazlilik katta ahamiyatga ega. She'rning tuzilishi ko'pincha ijodiy erkinlikka asoslangan, chunki she'rda fikrlar va g'oyalar turli

shakllarda ifodalanadi.

Adabiy asarlar, hikoya va romanlar ko‘pincha rivojlanish, xarakterlar, mintaqalar va voqealar ketma-ketligidan tashkil topgan bo‘ladi. Bunday matnlar qat’iy struktura yoki shaklni talab qilmaydi, balki voqea, motivlar va obrazlar yordamida tasvirlanadi.

Jurnalistikaning turli shakllari. Erkin strukturali matnlar jurnalistika sohasida ham uchraydi. Jurnalistik maqolalar va materiallar har doim qat’iy tuzilishga ega bo‘lmaydi, chunki ular tezkor va ijodiy tarzda yoziladi. Bunday matnlarda turli uslublar va formatlar qo‘llaniladi. Masalan: ese, maqola yoki blog yozuvlari.

Interv’yu va dialoglar ham ko‘pincha erkin strukturaga ega bo‘ladi. Bu matnlar turli odamlar o‘rtasidagi muloqotni, suhbatni yoki intervyuni tasvirlaydi. Bu turdagi matnlarning tuzilishi qat’iy emas, chunki suhbat yoki intervyu tabiiy tarzda o‘zgaradi va rivojlanadi.

Erkin turdagi ijodiy ishlar. Badiiy va ijodiy yozuvlar, masalan, sahna asarlari yoki she’rlar kabi asarlar ko‘pincha erkin struktura asosida yoziladi. Bunday matnlarda aniq tuzilish yoki shakl bo‘lmaydi, chunki muallif o‘zining ijodiy yondashuvini erkin tarzda amalga oshiradi.

Erkin struktura matnlar, o‘zining ijodiy yondashuvi bilan ajralib turadi va qat’iy tuzilishga yoki formatga ega bo‘lmaydi. Bunday matnlar ko‘pincha badiiy, ijodiy yoki shaxsiy ifodalar sifatida yaratiladi.

Boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlashning asosiy maqsadlari: O‘quvchilar matnni o‘qish orqali uning ma’nosini tushunish va matndagi asosiy g‘oyalarni farqlash bo‘yicha ko‘nikmalarni egallaydi. Bu jarayon esa o‘quvchilarning tafakkurini va diqqatini mustahkamlaydi. O‘quvchilar badiiy asar matnni tahlil qilish yordamida uning tuzilishini (kirish, asosiy qism, xulosa) aniqlashni o‘rganadilar. Bu tizimli yondashuv ularga murakkabroq matnlarni o‘qishda yordam beradi. Matn ustida ishlash o‘quvchilarga yangi so‘zlarni o‘rganish va ularni to‘g‘ri qo‘llashda yordam beradi. Shuningdek, ularni grammatik jihatdan to‘g‘ri gaplar tuzishga o‘rgatadi. O‘quvchilar matnni tahlil qilish orqali uning asosiy g‘oyalarini aniqlaydilar, shuningdek, o‘z fikrlarini to‘g‘ri va izchil ifodalashni o‘rganadilar. Bu ularning nutq va yozish malakalarini rivojlantiradi. Boshlang‘ich sinflarda matn ustida ishlash o‘quvchilarni o‘z fikrlarini va g‘oyalarini erkin ifodalashga undaydi. Bu ular uchun

yaratuvchanlikni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash o'quvchilarga tilni, fikrlashni va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayon o'quvchilarga nafaqat o'qish va yozishni, balki dunyoqarashini kengaytirish, o'z fikrlarini erkin ifodalash va muammolarni tahlil qilishda zarur ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Matnning qanday turlarini bilasiz?
2. Badiiy matnga misol keltiring.
3. Tasviriyl matnga ta'rif bering.
4. Xabar mazmunidagi matnlar qanday bo'ladi?
5. Matnlarning hajm jihatidan turlarini ayting?
6. Minimal va maksimal matnga misol keltiring?
7. Matnlar maqsadiga ko'ra qanaqa turlarga bo'linadi?
8. Turg'un strukturali matnlarga misol keltiring?
9. Ifoda maqsadiga ko'ra so'roq gaplar qatnashgan matn tuzing
10. Tabiatni tasvirlovchi kichik matn yarating.

4-MAVZU: MATN - BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI O'QISH VA YOZISHGA O'RGATISHDA MUHIM VOSITA.

Reja:

- 4.1 Matn - nutq ko'rinishi hisoblanadi.
- 4.2 Boshlang'ich sinflarda matn yaratishning asosiy maqsadi.
- 4.3 Mustaqil matn tuzish ko'nikmalarini shakllantirish.

Tayanch so'z va iboralar: *Boshlang'ich sinf, zamonaviy fikr, matn yaratish, ta'lim jarayoni, kommunikativ savodxonlik, nutqiy vaziyat, og'zaki nutq, so'z va iboralar, nutqiy mahorat.*

4.1 Matn - nutq ko'rinishi hisoblanadi.

Matn — bu nutq ko'rinishi hisoblanadi. Matn yozma yoki og'zaki shaklda ifodalangan, ma'lum bir mazmun va tuzilishga ega bo'lgan nutqdir. Matn — bu til vositalari bilan ifodalangan, mantiqiy bog'langan fikrlar yig'indisi.

Matn va nutqning farqi:

- Nutq — til vositalari yordamida fikr bildirish jarayoni.
- Matn — o'sha nutqning natijasi, ya'ni ifoda qilingan fikrlar to'plami.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matnni bevosita nutq bilan bog'lab o'rgatamiz. Nutq fikrni bayon etishdagi asosiy vositadir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, nutqni o'stirish uchun fikrni yanada boyitish kerak bo'ladi. Aqliy faoliyatlarni egallash orqali nutqni muvaffaqiyatli ravishda o'stirish mumkin. Shunga ko'ra o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, rivojlantirish, mavzuga taalluqlisini aniqlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga qaratilgan ish turlari muhim ahamiyatga ega. Tafakkur til materiali vositasida nutqiy shakllantirilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Matnlar og'zaki va yozma ko'rinishda namoyon bo'ladi.

● Og'zaki nutqdagi matn - og'zaki shaklda aytilgan va tinglovchiga mo'ljallangan matndir. Uning asosiy belgisi — bevosita, jonli, ifodali bo'lishidir. Bu ham ikki xil tarzda namoyon bo'ladi: a) monologik (o'qituvchining darsdagi tushuntirishi); b) dialogik (do'stlar

o'rtasidagi suhbat). og'zaki nutqda intonatsiya, pauza, ohang muhim rol o'ynaydi. Ko'pincha bevosita muloqot uchun mo'ljallangan.

● Yozma nutqdagi matn - yozuv orqali ifodalangan matndir. Yozma nutqda matn ko'proq tartibli, aniq va rejalashtirilgan bo'ladi. Masalan: kitoblar, maqolalar, insholar, rasmiy hujjatlar, ilmiy ishlar. Bu turdagi matnlarda tuzilishi aniq (kirish, asosiy qism, xulosa) va imlo va uslub qoidalariga rioya qilinadi.

Matnlarni o'quvchi to'g'ri tushunish uchun dastlab so'z ma'nolarini to'g'ri tushunishi kerak. So'z tilning ma'no bildiradigan muhim birligidir. So'z, so'z birikmasi va gaplar aniq va mavhum tushunchalarni, his-tuyg'ularni ifodalaydi. Tildagi barcha so'z va iboralarning yig'indisi lug'at tarkibi deyiladi. Lug'at tarkibi lekksika ham deb ataladi. Har qanday nutq grammatik jihatdan bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z birliklarning ma'lum ketma - ketlikda joylashtirilishidan tuziladi.

Kishilarning lug'ati qanchalik boy bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik chiroyli bo'ladi. Shuning uchun lug'at boyligi, turli xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim asosi hisoblanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili juda katta lug'at boyligiga ega til hisoblanadi. Besh jilddan iborat "O'zbek tilining izohli lug'ati" da 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi berilgan, bularning barchasi o'zbek tilida faol qo'llaniladigan so'zlardir. Bunday tashqari har bir hududga xos bo'lgan shevalar va lahjalar bor.

Maktab ta'limda o'zbek tilini o'zlashtirish jarayonida lug'at ustida ishlash to'rt asosiy maqsadni ko'zda tutadi:

1. O'quvchilar lug'atini boyitish, yangi so'zlarni, ayrim so'zlarning yangi ma'nolarini o'zlashtirish.

2. O'quvchilar lug'atiga aniqlik kiritish. O'quvchi puxta o'zlashtirmagan so'zlarning ma'nosini o'zlashtirish, so'zning ko'p ma'noli, kinoyali, sinonimlarini, iboralarning ma'nosini o'zlashtirish.

3. Lug'atni faollashtirish, ya'ni o'quvchilar ma'nosini tushunadigan, so'zlarni faol lug'atiga o'tkazish.

4. o'zbek adabiy tilda ishlatilmaydigan so'zlarni o'quvchilar faol lug'atidan chiqarib tashlash.

Boshlang'ich sinflar o'quvchilariga ona tilini o'rgatishdan asosiy maqsad grammatik va kommunikativ savodxonlikni rivojlantirish, mustaqil, mantiqiy va erkin fikrlay oladigan, chiroyli so'zlaydigan,

yozma va ogʻzaki nutq hamda matn yaratish koʻnikmalarini mukammal egallagan, barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirishdan iborat.

4.2 Boshlangʻich sinflarda matn yaratishning asosiy maqsadi.

Boshlangʻich sinfda matn yaratishning asosiy maqsadi – oʻquvchilarga ijodiy fikrlab nutq malakalaridan foydalangan holda mustaqil ravishda fikrini ogʻzaki va yozma tarzda boyon etish va bogʻlanishli nutq yaratishga oʻrgatishdir.

Ona tili taʼlimida matn yaratish va matn ustida ishlash usullari bagʻoyat xilma-xil:

Berilgan matndan oʻrganiladigan mavzuga oid soʻzlarni ajratish;

Aralash berilgan harflardan soʻzlar hosil qilish;

Soʻzlarni turkumlari boʻyicha guruhlash;

Har xil soʻzlardan maqollar hosil qilish;

Gapda tushib qolgan soʻzlarni aniqlash;

Soʻzlarning soʻz yasovchi, soʻz oʻzgartiruvchi, shakl yasovchi qoʻshimchalarni guruhlash;

Matndagi sodda gaplardan qoʻshma gaplar hosil qilish, qoʻshma gaplarni soddalashtirish;

Ajratilgan sodda qoʻshma gaplarni sintaktik tahlil qilish;

Sheʼriy yoʻl bilan yozilgan asarlarni nasriy yoʻl bilan gapirib berish;

Matndagi qoʻshma gaplarni ajratish, turlarini aniqlash.

Matn - nutq koʻrinishi boʻlib, vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlikdir. Har bir matn murakkab tuzilish va mazmun mundarijasiga ega boʻlib, ogʻzaki hamda yozma ijod namunasi hisoblanadi. Tilshunoslikda matn tilning alohida birligi va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obʼekti sifatida talqin qilinadi.

Boshlangʻich sinflarda matn yaratishning asosiy maqsadi – oʻquvchilarda mustaqil fikrlash, izchil va mantiqiy bayon qilish, savodli yozish hamda oʻz fikrini yozma shaklda ifodalash koʻnikmalarini shakllantirishdan iborat. Matn yaratish jarayoni bolaga tilda mavjud soʻz va grammatik vositalardan ongli foydalanishni oʻrgatadi, uning nutqini boyitadi va fikrlash madaniyatini rivojlantiradi. Shu bilan birga, matn tuzish oʻquvchining mavzuni tushunishi, kuzatuvchanligi va tasavvurini kengaytiradi, ularni hayotiy tajribasini yozma nutq orqali ifodalashga undaydi. Matn yaratishning yana bir muhim maqsadi — oʻquvchini muloqotga kirisha oladigan, oʻz fikrini aniq, tushunarli va

izchil yetkaza oladigan shaxs sifatida shakllantirishdir.

“Milliy o‘quv dasturi”da belgilangan talablarga ko‘ra “Boshlang‘ich ta‘lim umumiy o‘rta ta‘lim olish uchun zarur bo‘lgan savodxonlik, bilim va ko‘nikma asoslarini shakllantirishga qaratilgan ta‘limdir”. Shuning uchun ham bolaning dunyoqarashi, didi, salohiyati shakllanadigan boshlang‘ich sinflarga eng yetuk, eng tajribali murabbiylar bo‘lishi kerak. Shunday ekan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bizga erkin fikrlay oladigan ijodiy fikr mahsulini nutq shakliga mos ravishda og‘zaki va yozma bayon qila olish ko‘nikma va malakalarini egallagan barkamol avlodning boshlang‘ich avlodini yetkazib berishlari kerak. Buning uchun erkin matn yarata oladigan o‘quvchilar tarbiyalash lozim.

Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarda matn turini aniqlash, qaysi uslubga xosligini aniqlash, matndagi tinish belgilarini to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash ko‘nikmalari shakllantiriladi.

Umuman, matn ustida ishlash o‘rta maktablarda keng yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, ulardan samarali foydalanish o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqlarining ravon bo‘lishlarini ta‘minlaydi. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga va o‘z fikr mahsulini og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri va ravon bayon qila olishga o‘rgatish ona tili o‘qituvchilari oldida turgan eng dolzarb masaladir. Darslikda berilgan gap, gapda so‘zlarning bog‘lanishi, gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, gap bo‘laklari, qo‘shma gap, ko‘chirma gap va ularda tinish belgilarning ifodalanishi o‘quvchilarda matn bilan tasavvurlarini kengaytirishga yordam beradi.

Matn yaratish jarayoni boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida bir qator muhim bilim va ko‘nikmalarni shakllantiradi.

-O‘quvchilar so‘zlarning ma‘nosi, gap tuzilishi, gaplar o‘rtasidagi bog‘lanish va matnning yaxlitligi haqida amaliy bilim oladi. Ular mavzu, asosiy fikr, reja, kirish–asosiy qism–xulosa kabi tushunchalarni o‘zlashtiradi.

-Matn yaratish o‘quvchini o‘z fikrini ketma-ketlikka rioya qilgan holda ifodalashga o‘rgatadi. Ular voqeani qanday boshlash, qanday davom ettirish va qanday yakunlashni bilib boradi.

-Matn yozish uchun o‘quvchi narsa yoki hodisani kuzatadi, muhim belgilarini ajratadi, ularni tahlil qilib, o‘z fikriga asos qiladi. Bu esa tafakkurni rivojlantiradi.

-Matn yaratish jarayonida o‘quvchilar yangi so‘zlarni

o‘zlashtiradi, sinonim, antonim, ko‘p ma’noli so‘zlar bilan ishlash orqali lug‘at boyligini oshiradi.

-O‘quvchilar imlo, punktuatsiya, yozuvning tozaligi, chiroyli va tushunarli yozish kabi qoidalarini egallaydi. Bu ularning umumiy savodxonligini mustahkamlaydi.

Matnni ifodali o‘qishda, audio matnlardan ham foydalaniladi. Bu esa o‘quvchining nafaqat to‘g‘ri o‘qish, balki to‘g‘ri eshitish ko‘nikmalarini ham mustahkamlaydi. Boshlang‘ich sinf “o‘qish savodxonligi” darsliklarida she‘r, hikoya, rivoyat, ertak va ilmiy ommabop matnlarni audio holda uchratishimiz mumkin. Misol uchun 1- sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida 3 ta audio matn berilgan, 2-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida 8 ta audio matn, 3-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida 5 ta audio matn va 3 ta audio musiqa, 4-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida 7 ta audio matn berilgan. Boshlang‘ich sinda matn ustida ishlash usullari xilma-xil bo‘lib, biz ularni o‘z faoliyatimizda takomillashtirib boramiz.

4.3 Mustaqil matn tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish.

Mustaqil matn yaratish – o‘quvchining imlo savodxonligi mantiqiy tafakkuri, so‘z boyligini, nutqiy mahoratini namoyish etuvchi – ko‘zgudir. Mustaqil yaratilgan matn til imkoniyatlardan foydalanuvchi shaxsning so‘z boyligi, nutqiy va uslubiy bilimi, ko‘nikma va malakalari hosilasi, idrok, xotira, diqqat va tafakkur integratsiyasi mahsuli, kamolot va ma’naviyat belgisidir. Mustaqil matn tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish — boshlang‘ich ta’limning eng muhim nutqiy-ma’naviy vazifalaridan biridir. Bu jarayon o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, til boyligidan ongli foydalanishi va yozma nutqda o‘z fikrini aniq ifodalashi uchun zarur bo‘lgan poydevorni yaratadi.

Mustaqil matn tuzish ko‘nikmalarini rivojlantirishda avvalo o‘quvchilarning fikrlash jarayoni faollashadi: ular mavzuni tushunadi, narsa-hodisalarni kuzatadi, muhim belgilarni ajratadi va ulardan xulosa chiqaradi. Shu asosda o‘quvchilar matnning bosh g‘oyasini aniqlash, reja tuzish, mazmunni izchil bayon qilish va matnni mantiqan bosh–asosiy qism–xulosa shaklida tashkil etishni o‘rganadi.

Bu ko‘nikma o‘quvchini so‘z boyligini kengaytirishga, gaplar o‘rtasidagi bog‘lanishni to‘g‘ri qo‘llashga, sinonim va ifodali vositalardan foydalanishga undaydi. Natijada bola matnni nafaqat

grammatik jihatdan to'g'ri, balki mazmunan ham ravon va izchil tuzishni o'zlashtiradi.

Mustaqil matn yaratish o'quvchilarda ijodkorlikni, erkin fikrlashni, hayotiy tajribalarini yozma shaklda ifodalash malakasini shakllantiradi. Ular voqealarni bayon qilish, tasvirlash, fikr bildirish kabi turli matn turlarida mustaqil ishlay boshlaydi. Bu esa keyingi ta'lim bosqichlarida yozma nutq bilan bog'liq barcha faoliyatlar uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Ona tili mashg'ulotlarida ijodiy matn yaratish bo'yicha musobaqa darslarini o'tkazib turish ham ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan hisoblanadi. Musobaqa darslari o'quvchining bog'lanishli nutqni shakllantiradi, rivojlantiradi. Mustaqil fikrlash va uni yozma ifodalash ehtiyoji paydo bo'lishi bolani izlanish, topish o'zligini namoyish qilish istagi, ijobiy o'quv motivlarining tug'ilishiga hamda ijodiy matn yaratishga qiziqishining kuchayishiga, o'quvchi shaxsining faollashuviga olib keladi. Matn yaratish musobaqlarini tashkil qilishdan o'qituvchi ko'zlaydigan asosiy maqsad o'quvchilarning matn tuzishga bo'lgan qiziqishni orttirish bo'lsa, o'quvchi uchun bu imkoniyat ona tili va o'qish savodxonligi darslarida egallagan nutqiy ko'nikma va malakalarni amaliyotda ko'rsatish, topqirlik, mustaqil tafakkur ko'lamini, ma'naviy dunyoqarashi, uslubiy savodxonlik darajasini o'zgalarga namoyish qilish imkoniyatidir. Mustaqil matn yaratish o'quvchini tayyor qolipdan voz kechib, mustaqil fikrlashga, tanlashga, solishtirishga va xulosa chiqarishga yo'naltiradi. O'quvchi matn yozish jarayonida mavzuni tahlil qiladi, asosiy g'oyani aniqlaydi, mazmunning muhim qismlarini tanlaydi va ularning o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi.

Ushbu faoliyat o'quvchilarda nutq madaniyatini oshiradi: ular jummalarni izchil tuzish, bog'lovchi vositalardan o'rinli foydalanish, ortiqcha takrorlardan qochish, fikrni aniq va ixcham ifodalash kabi malakalarni egallab boradi. Shu bilan birga, mustaqil matn tuzish ijodiy tafakkurni rivojlantiradi — o'quvchi tasvir, bayon yoki fikr-mulohaza tarzidagi matnlarni o'z kuzatuvlari va o'ziga xos qarashlaridan kelib

chiqib yaratishni o'rganadi.

Mustaqil matn yozish jarayonida bola o'z dunyoqarashini kengaytiradi, hayotiy tajribalarini yozma nutq orqali mustahkamlaydi va til vositalaridan maqsadga muvofiq foydalanishga o'rgatiladi. Natijada o'quvchi nafaqat matn tuzish texnikasini, balki mazmunni mantiqiy, ravon, izchil va tushunarli tarzda bayon etish kompetensiyasini ham egallaydi. Bu esa uning keyingi ta'lim bosqichlaridagi barcha fanlar bo'yicha yozma ishlari uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga matn bilan bog'liq quyidagi malakalar shakllanadi. Matn mazmunini va o'zgalar fikrini anglash malakasi bo'yicha: miqdoriy ko'rsatkich 10 daqiqada, 4-5 betli matnni o'qib qayta so'zlab bera olishi. Talablar:

- og'zaki, nutqning to'g'ri ravon aniq tushunarli va tasirchan bo'lishi;

- monologik nutqning ravon bo'lishi;

- dialogik nutqda ta'sirchan izchil, mantiqiy jihatdan aniq bo'lishi

Diktant yozish malakasi: miqdoriy ko'rsatkich 40-50 so'zdan iborat diktant yoza olish. Talablar:

- imlo xatolariga yo'l qo'ymaslik;

- ijodiy matnnning mantiqiy jihatdan izchilligi;;

- berilgan izohlarning aniqligi;

- lug'atlarning to'g'ri va aniq bo'lishi.

Fikrni yozma shaklda bayon etish malakasi bo'yicha miqdoriy ko'rsatkich 5-6 gapdan iborat bo'lgan matnni fikr ehtiyoji bilan bogliq mavzu asosida yaratish. Talablar:

- mavzudagi gaplarning mazmunini o'zaro bog'liqligi va aloqadorligi ko'rsatilgan mavzu doirasida birlashishi;

- harf va tinish belgilarini to'g'ri yozish;

- husnixatda qatorlarni to'g'ri joylashtirish;

- so'zlar orasidagi oraliqni to'g'ri belgilash;

- tasvirda tilning ifoda vositalaridan foydalanish;

- matnda so'zlarni takrorlashdan takrorlanishdan saqlanish va

sinonimlarni qoʻllay olish;

-matnda xat boshilarning yaqinligi va fikr izchilligini taʼminlash;

-uyadosh soʻzlardan foydalana olish;

-boshlangʻich taʼlim yakunida oʻquvchilar kamida kichihajmdagi sheʼrni yoddan aytib bera olishi shart.

Savol va topshiriqlar

1. Matn nima uchun nutqni rivojlantiruvchi vosita hisoblanadi?
2. Boshlangʻich sinflarda qanday matnlar uchraydi?
3. Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarni matn tuzishga oʻrgatishdan maqsad nima?
4. Oʻquvchilarni matn tuzishga oʻrgatishda qanday usullardan foydalanish yaxshi samara beradi?
5. Ijodiy matn turiga misollar keltiring?
6. Boshlangʻich sinf oʻquvchilariga matn ustida ishlashga doir qanday mashqlardan foydalaniladi?
7. Matndagi soʻzlarning maʼnolariga doir qanday ishlar olib boriladi?
8. Erkin mavzuda ijodiy matn yarating va uni doʻstingiz bilan muhokama qiling.
9. Mustaqil matn yaratishning asosi nima?
10. Monolog va dialogni farqlang.

II MODUL. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI.

5-MAVZU: Badiiy asar matni ustida ishlash.

Reja:

- 5.1 Badiiy asar ustida ishlash bosqichlari.
- 5.2 Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik bosqichi.
- 5.3 Badiiy asar matni ustida ishlash.

Tayanch so'z va iboralar: badiiy asar, matn tahlili, tayyorgarlik, hikoya, grafik, syujet, g'oya, asos, kompozitsiya, idrok.

5.1 Badiiy asar ustida ishlash bosqichlari.

O'quvchilarni badiiy matn bilan tanishtirish boshlang'ich sinflardan boshlab amalga oshiriladi. So'ngra badiiy asarni tahlil qilish o'rgatiladi keyin esa badiiy asar matni ustida ishlashni o'rgatiladi. Boshlang'ich sinflarda badiiy asarni tahlil qilishni ma'lum ketma-ketlikda amalga oshirish ko'plab metodika kitoblarida keltiriladi. Masalan olimi Karima Qosimova quyidagi ketma ketlikni tavsiya qilgan:

1. Badiiy asar mazmunini tahlil qilish va o'qish malakalarini shakllantirish birgalikda olib boriladi.

2. Badiiy asarning mavzusi, g'oyasi, syujeti, kompozitsiyasi, obrazlari va badiiy tasviriy vositalarini tushuntirish o'quvchilarning ongli ravishda matnni anglash qobiliyatini o'stiradi, shu bilan birga, bog'lanishli nutqining o'sishini ta'minlaydi va barkamol shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

3. O'quvchilarning kundalik tajribasidan foydalanish asar mazmunini ongli ravishda idrok etishni va uni tahlil qilishning zarur shartidir.

4. Sinf o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning bilimini kengaytirish, atrof-muhit haqidagi tushunchalarini boyitish va ilmiy dunyoqarashini shakllantirishning samarali vositasidir.

Badiiy asarni tahlil qilishda inobatga olish zarur bo'lgan omillardan biri asarning o'quvchilarga hissiy ta'siridir. O'quvchilar muallifning asosiy fikrini tushunishdan tashqari muallif hayajonlangan

voqeadan ham hayajonlansinlar. Tahlil qilish jarayonida asarning estetik qiymati, badiiy go‘zalligi ham alohida e’tirof etiladi. “O‘qish savodxonligi” darslari o‘quvchilarda badiiy asarlarni bir-biridan farqlash, yozuvchining qanday badiiy vositalar foydalangani, personajarni ijobiy yoki salbiy jihatdan aniqlash, mustaqil o‘qish va asarni tahlil qilish malakasi o‘stirib boriladi. O‘quvchilar ma’lumotlarni o‘zlashtirish davomida badiiy asarning mazmuni va g‘oyasi anglaydilar. Adabiy tushunchalarni shakllantirish bilan bir qatorda o‘quvchilarning nutqini o‘stirish ham muhim ahamiyatga ega. Boshlang‘ich sinflarda adabiy janr turlari bo‘lgan nasriy va nazmiy asarlar bilan birga badiiy til vositalari — sifatlash, jonlantirish, o‘xshatish, mubolag‘a bilan ham amaliy ravishda tanishtiriladi. Badiiy asar tilini o‘rganishda o‘quvchilarda o‘z ona tiliga muhabbat, badiiy asarni ongli o‘qish ko‘nikmasi, asar g‘oyasini tushunish ko‘nikmalari orqali o‘quvchilar nutqi rivojlantiriladi.

O‘quvchi badiiy asarning mazmun va mohiyati bilan uni o‘qish davomida tanishsa, tahlil qilish bosqichida uning badiiy vositalariga murojaat qiladi. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar ustida ishlashda quyidagi ishlarni amalga oshirish kerak:

a) Badiiy asar ustida ishlashdan oldin maqsad va mazmunini aniqlanadi.

b) Badiiy asarni tahlil qilish uchun dars jarayonidagi ketma-ketlik belgilanadi.

c) Har bir asar mazmunidan kelib chiqib uni tahlil qilish uchun topshiriqlar ishlab chiqiladi.

d) Badiiy asarda qanday metod va vositalar foydalanish aniqlanadi.

Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash asosan uchta bosqichga bo‘lib o‘rgatiladi:

Birinchi bosqich. Birinchi sintez bosqichi. Bu bosqichda asar butunligicha idrok etiladi va asarning aniq mazmunini va badiiy tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirish ishlari amalga oshiriladi.

Ikkinchi bosqich. Analiz bosqichi. Bu bosqichda voqealar rivojining bog‘lanish ketma-ketligi belgilanadi, qahramonlarning xulq-atvori va xususiyatlari aniqlanadi, asar kompozitsiyasi ochiladi, asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilinadi va qahramonlar xulq-atvorini baholanadi.

Uchinchi bosqich (ikkinchi sintez). Bu bosqichda ishtirok etuvchi

obrazlarning muhim xususiyatlari umumlashtiriladi, qahramonlar taqqoslanadi va baholanadi, asarning g'oyasi aniqlanadi, badiiy asarni hayotni bilish manbai va san'at asari sifatida baholanadi.

Uchinchi bosqichdan keyin o'qilgan badiiy asarga bog'liq ravishda ijodiy xarakterdagi mustaqil ish va topshiriqlar o'tkaziladi.

Badiiy matn to'g'ri tahlil qilinsa o'quvchilarning faolligi ortadi, badiiy asarni tahlil qilish ular uchun ijodiy faoliyatga aylanadi.

5.2 Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik

Badiiy asarni o'qishni boshlashdan oldin o'quvchilarni badiiy asarni o'qish jarayoniga tayyorlash kerak. Chunki o'quvchilar badiiy asar mazmunini to'g'ri tushunishlari uchun kundalik turmush haqida tasavvurga ega bo'lishlari lozim. Buning uchun, albatta, tayyorgarlik ishlari o'tkaziladi.

O'quvchilarni badiiy asar matni bilan tanishtirish jarayoni tayyorgarlikdan boshlanadi.

Tayyorgarlik bosqichi - badiiy asar muallifi: yozuvchi yoki shoir haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni tasvirlangan voqeani idrok qilish, asar badiiy kuchini tahlil qilish, o'quvchilar uchun notanish so'zlar, iboralar va ko'p ma'noli so'zlar, murakkab obrazli ifodalarni izohlash kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi. Agar asar tabiat va tabiat hodisalari haqida bo'lsa, albatta tabiatga sayohat tashkillashtirish ham darsning samaraliligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan tanishuvdan keyin o'quvchilarning faolligini oshirish uchun savollardan foydalanish mumkin:

- Hikoyadagi qaysi voqea qiziqarli deb o'ylaysiz?
- Hikoya ishtirokchilaridan qaysi biri to'g'ri harakat qildi deb o'ylaysiz?
- Qaysi qahramonning o'zini tutishi va xulqi to'g'ri emas?
- Hayotda ham shunday kishilarga duch kelganmisiz?

Tayyorgarlik bosqichida amalga oshiriladigan ishlarining **vazifalari** quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. O'quvchilarning asarda aks ettirilgan voqea-hodisalar haqidagi tasavvurlarini boyitish, matnni ongli tushunishga ta'sir etadigan yangi tushunchalar berish, badiiy asarda tasvirlangan izbotlarni o'quvchilarning o'z kundalik kuzatganlari bilan bog'lashlariga sharoit yaratish.

2. Muallifning hayoti va ijodiga qiziqish uyg'otish. 2023-yilda

chop etilgan 1-4-sinf o'quvchilari uchun "o'qish savodxonligi" darsliklarida o'quvchilarga berilayotgan ba'zi matnlar oldidan bu asar(she'r, doston, hikoya, ilmiy ommabop matn) muallifi haqida qisqacha ma'lumot berilgan. Masalan, 3-sinf III qism "o'qish savodxonligi" darsligi 42-sahifasida "Oygul bilan Baxtiyor" dostonidan parcha berilgan. Darslikning 41-sahifasida esa asar muallifi Hamid Olimjon haqidagi quyidagi ma'lumot berilgan: "Atoqli o'zbek shoiri Hamid Olimjon Jizzax viloyatida tavallud topgan. Yoshligidan onasi Komila aya va bobosi Mulla Azimdan ko'plab xalq ertaklari, doston va qo'shiqlarni tinglab ulg'aygan. Hamid Olimjon gazeta va jurnallarda jurnalist va muharrir sifatida ishlagan, shu bilan birga ijodiy faoliyatini ham davom ettirgan. U baxshilar ijrosidagi dostonlardan ilhomlanib, "Oygul bilan Baxtiyor", "Semurg" kabi yirik asarlarni yaratdi".

3. O'quvchilarni badiiy asarni hissiy idrok qilishga tayyorlash.

4. Badiiy asar mazmunini tushunishga xalal beradigan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini tushuntirish. "O'qish savodxonligi" darsliklarida "izohli lug'at" belgisi bilan badiiy matnlardan so'ng tushunarsiz so'zlar ma'nosi keltirilgan. Masalan, 2-sinf "o'qish savodxonligi" darsligi 38-sahifasida Hidoyat Olimovanning "Chin do'st" ertagi berilgan. Ertakdan so'z ertakdagi ma'nosi o'quvchiga tushunarsiz bo'lgan quyidagi so'zlar izohi berilgan:

mushkul – qiyin ish, og'ir ahvol

xasta – kasal, kasalmand

chilla – yilning eng sovuq yoki eng issiq vaqti.

Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik ishlarining shakllari turli xil, o'qituvchi asar mazmuni va voqealariga qarab faoliyat turini belgilaydi. Tayyorgarlik bosqichida qanday maqsad ko'zlangan bo'lsa, o'quvchilarning o'zlaridan bu mavzu haqidagi bilimlari so'rab aniqlanadi.

Tayyorgarlik shakllaridan eng ko'p foydalaniladigani ekskursiyadir. Bu mashg'ulot tabiat tasviriga bag'ishlangan, ishlab chiqarish, qurilish, hayot tarziga, kasbga doir mavzular va tarixiy asarlar o'rganilganda foydalanish mumkin. Ekskursiya o'quvchilarning badiiy asarda ifodalangan hodisalarni to'g'ri o'zlashtirishlariga yordam beradi, bilimlarini chuqurlashtiradi, tabiat hodisalarini kuzatish va tasvirlash ko'nikmalarini shakllantiradi.

Ekskursiyada o'quvchilarda tabiatga mehr-muhabbat uyg'onadi,

tabiatni sevish va tabiat ne'matlarini asrash hissi tarbiyalanadi.

Film namoyish qilish. Tarixiy matnlarni, asar muallifi hayotini o'rganishda film namoyish qilinsa, o'quvchilarning badiiy asarni idrok qilishlari osonlashadi.

Film namoyish qilishdan foydalanish o'quvchilarni asarni o'qishga tayyorlash bosqichida foydalaniladi. Bu esa o'quvchilarning tasavvurini boyitishga, tushunchalarini aniqlashtirishga, ongli o'qishlariga yordam beradi. O'quvchilarning film namoyishida paydo bo'lgan savollariga ularning o'zlari o'qiydigan matnlardan javob topadilar. Tayyorgarlik bosqichida bunday ishlarini o'tkazish o'quvchilarning o'qishga bo'lgan qiziqishlarini oshirishga yordam beradi.

O'qituvchi hikoyasi. Bu usuldan foydalanish badiiy asar muallifi haqidagi ma'lumotlarni berishda foydali hisoblanadi. Asar muallifi shoir yoki yozuvchilar haqida aytib berilganda ularning rasmlari, bolalar uchun yozgan asarlari ko'rsatilsa, o'quvchilarning yozuvchi ijodiga qiziqishlari juda ortadi. Boshlang'ich ta'limda shoir, yozuvchilarning o'z tilidan o'qigan asarlari yoki ular haqidagi boshqa yozuvchilarning fikrlari aytilsa, eshittirilsa, video ko'rilsa unga o'qituvchi hikoyasi qo'shilsa, darsning sifati yanada oshadi.

Asar bilan tanishtirish. Tayyorgarlik bosqichidan so'ng birinchi bosqich amalga oshiriladi. Bu bosqichning vazifasi asar mazmuni va matni bilan tanishtirishdir. Badiiy asarni yaxlit idrok etish muhim bo'lgani uchun maktab tajribasida asar ustida ishlash shu asar yoki uning bir darsda o'rganishga mo'ljallangan qismi yaxlit o'qish usulida tanishtiriladi.

Ertak, maqol, she'r, hikoya, masal kabi janrlarning mazmunini to'g'ri tushunish, matnning hissiy ta'sirini orttirish uchun ifodali o'qish muhimdir.

Asar matni bilan tanishtirishni bir qancha samarali usullarni amalga oshirsa bo'ladi. Masalan:

- A) Badiiy asar o'qituvchi tomonidan ifodali o'qib beriladi
- B) Yaxshi o'qiydigan o'quvchiga o'qitish.
- C) Og'zaki qayta hikoyalab, so'zlab berish.
- D) Yoddan ifodali aytib berish. Asosan she'riy janrlarda bu usuldan foydalaniladi.
- E) Asarning muhim o'rinlarini yoki hamma qismini sahnalashtirish.

F) Asarning bir qismini o'qituvchining, bir qismini esa o'quvchilarning mustaqil o'qishi.

Badiiy asarning janriy xususiyatlaridan kelib chiqib tanishtirishning o'ziga xos usullarini tanlash mumkin.

5.3 Badiiy asar matni ustida ishlash

Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlash o'quvchilarning nutqiy rivojlanishi, o'qish malakalari, fikrlash qobiliyati, va ijodiy tafakkurini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Boshlang'ich sinflarda o'qish malakalari bo'lgan to'g'ri, tez, ongli va ifodali o'qishga o'rgatishning asosiy vazifasi o'quvchilarda asarni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirishdir. O'qish malakalarini shakllantirish bilan matn ustida ishlashning o'zaro bog'liqligi asarni tahlil qilishga yordam beradi.

Badiiy asar ustida ishlashning ikkinchi bosqichi badiiy asarni tahlil qilishdir. Asarni tahlil qilish jarayonining asosiy yo'nalishi matnning aniq mazmunini, kompozitsiyasini, ishtirok etuvchilarning axloqi va xarakterli xususiyatlarini, asarning g'oyasini aniqlashdir.

Asarni tahlil qilishning muhim shartlaridan biri asar mazmunini undagi tasviriy-ifodaviy vositalar bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi.

Badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilarning matnni to'g'ri idrok etishi, undagi g'oya va mazmunni anglab olishi, obrazlar dunyosiga kirib borishi, asarning ta'sirchanligini his qilishi uchun olib boriladigan muhim o'quv jarayonidir. Bunday ish asarni shunchaki o'qish bilan chegaralanmay, balki matnni chuqur anglash, undagi fikrlarni tahlil qilish, qahramonlarning harakati va xatti-xulqini baholash, matndan hayotiy xulosalar chiqarish kabi jarayonlarni o'z ichiga oladi. O'quvchilar badiiy matn bilan ishlash orqali nafaqat voqealar rivojini bilib oladilar, balki muallifning fikr yo'nalishi, tasvir uslubi, til boyligi va badiiy ifoda vositalarini tushunishga o'rganadilar. Bu jarayonda boshlang'ich sinf o'quvchilarida og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, matnni ongli va ifodali o'qish, undagi voqealarni tasavvur qilish, qahramonlarga munosabat bildirish, matn asosida mustaqil fikr yuritish ko'nikmalari shakllanadi. Matn ustida ishlashda o'quvchi diqqatini matndagi asosiy mazmun, asosiy g'oya va muallif ko'zlagan maqsadni topishga yo'naltirish muhimdir. Shuningdek, matndagi tushunarsiz so'z va iboralarni izohlash, qahramonlar xatti-

harakatini baholash, sabab-natija bog'liqliklarini anglash, matndan kelib chiqib hayotiy misollar keltirish o'quvchilarning tafakkurini faollashtiradi. Bunday jarayon o'quvchilarda matnga estetik yondashuvni, badiiy didni, tasavvurni, mustaqil mulohaza bildirish odatini shakllantiradi. Badiiy asar ustida ishlash yakunida o'quvchi nafaqat matn mazmunini tushunadi, balki undagi voqelikni hayot bilan bog'lashga, o'z nuqtayi nazarini ayta olishga, xulosa chiqarishga o'rganadi. Shu tariqa badiiy asar matni ustida ishlash o'quvchilar tafakkurini, nutqini, ma'naviy olamini boyituvchi, ularni fikrlashga undovchi samarali ta'lim jarayonidir.

Badiiy asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi usullaridan foydalanish mumkin:

- **Tanlab o'qish.** Bunda o'quvchi matndan berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Ya'ni matndan tanlangan parcha o'qiladi. Vazifa asar mazmunini aniqlashga, sabab-natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini oydinlashtirishga, o'qilgan matn qismiga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'ladi.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda matn qahramonlariga tavsif berishda, asar mazmuni aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

Boshlang'ich sinflarda **savol-topshiriqlardan** foydalanish katta ahamiyatga. Bu jarayonda o'qituvchining asosiy vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash metodlarini oldindan belgilab olishdir. Ijodiy va mantiqiy xarakterdagi savollar o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. Asardagi voqealar rivojiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil qilish jarayonida ijodiy foydalanish katta ahamiyatga ega.

Savol-topshiriqlar ustida individual yoki guruh-guruh tarzida amalga oshirish mumkin.

O'quvchilarni savollar tuzishga o'rgatish yaxshi natija beradi. Olimlarning fikricha, to'g'ri savol berilsa, yarim javob tayyor bo'ladi. O'quvchilar matnni ongli o'zlashtira olsa, matn yuzasidan savol tuza oladilar. O'quvchilarga savol tuzishni o'rgatish 1-sinfdan boshlash mumkin, 2-sinfdan esa ular mazmunan va mantiqan to'g'ri bo'lgan savollar tuza boshlaydilar.

Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega. O'quvchilarning ijodiy tafakkuri va qobiliyatlarini rivojlantiradi. Matnni tasvirlash asosan 2 xil usulda amalga oshiriladi:

A) so'z bilan tasvirlash;

B) grafik tasvirlash.

Soʻz (gap) bilan tasvirlash oʻziga xos murakkab ish turi boʻlib, unda manzarani soʻzlar yordamida aniq qayta tiklash talab etiladi. Soʻz bilan tasvirlash, grafik tasvirlash uchun ham oʻquvchi matnni, undagi voqea sodir boʻlgan vaziyatni, qatnashuvchilarning tashqi koʻrinishini, xarakter- xususiyatlarini yaxshi bilishi zarur. Soʻz bilan tasvirlash jarayonida soʻzlarni aniq tanlash talab etiladi, bu esa oʻquvchilar nutqini rivojlantirishda foydali vositalardan biridir.

Grafik tasvirlash yaʼni rasmlar orqali tasvirlash. Bu vazifa koʻpincha uyda bajariladi. Oʻquvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratatib oladilar, uni diqqat bilan oʻqiydilar, mazmunini oʻzlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar. Bu jarayonda oʻquvchilar bilan qanday ranglardan kompozitsiyasidan foydalanish, ranglarda ifodalanadigan maʼnolar boʻyicha suhbat oʻtkaziladi.

Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli tushunishda, asosiy fikrni aniqlashda, voqealarning ketma-ketligini belgilashda yordam beradi. Reja ustida ishlash oʻquvchilar nutqi va tafakkurini oʻstiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga boʻlishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga oʻrganadilar.

Reja tuzishga tayyorgarlik ishlari savod oʻrgatish davridayoq boshlanadi. Tayyorgarlik mashqining eng oddiy turi berilgan sarlavhalardan kichik matn mazmuniga mosini topib qoʻyish hisoblanadi.

Oʻquvchilar soʻz boyligini oshirish, nutq madaniyatini oʻstirish maqsadida asardagi badiiy vositalar ustida ishlanadi. Keyin esa iboralar ustida ishlanadi. Hozir maktab tajribasida izohli oʻqish, ijodiy oʻqish, adabiy oʻqish usulidan, muammoli oʻqitish metodlaridan, ilgʻor pedagogik texnologiya, interaktiv metodlardan keng foydalanilmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlangʻich sinf darsliklaridan biror bir badiiy asarni tahlil qilish bosqichlarini yozib chiqing.

2. Badiiy asarni tahlil qilish jarayonida nimalarga e'tiborli bo'lish kerak.

3. Badiiy asarda reja qanday tuziladi?

4. Badiiy asar matni ustida ishlash qaday amalga oshiriladi?

5. Matnni tasvirlash qaysi usullarda amalga oshiriladi?

6. Badiiy asarni o'qishga tayyorgarlik bosqichida qanday ishlar amalga oshiriladi?

7. Boshlang'ich sinflarda nima uchun tanlab o'qish usulidan foydalaniladi?

8. Asar rejasini tuzish bosqichi haqida gapirib bering?

9. Badiiy asarni o'rgatish jarayonida lug'at ustida ishlash qayday olib boriladi?

10. O'quvchilarni yangi so'zlar va ularning ma'nosi bilan tanishtirish qaysi bosqichda amalga oshiriladi.

6-mavzu: ERTAK JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

- 6.1 Maktab o'quvchilariga ertakni janr sifatida tanishtirish.
- 6.2 Ertak matni ustida ishlash.
- 6.3 Har xil turdagi ertaklarni o'rganish metodikasining xususiyatlari.

***Tayanch so'z va iboralar:** Ertak, hikoya, janr, xarakter, tarbiyaviy ahamiyati, fantastika, kompozitsiya, axloqiy, ijtimoiy.*

6.1 Maktab o'quvchilariga ertakni janr sifatida tanishtirish.

Kichik maktab o'quvchilarining o'qishida ertak katta o'rinni egallaydi. Maktab o'quvchilariga ertakni janr sifatida tanishtirish ularning adabiyotga qiziqishini oshirish, tasavvurini boyitish va badiiy tafakkurini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Ertaklar xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va sevimli turlaridan bo'lib, unda ezgulik, adolat, mehnatsevarlik, do'stlik kabi umumbashariy g'oyalar aks etadi. O'quvchilar ertak bilan tanishar ekan, undagi hayoliy voqealar, sehrli obrazlar, jonlantirilgan hayvonlar, g'ayritabiiy kuchlar orqali voqealarni o'z tasavvurida jonlantiradi, yaxshilik bilan yomonlik o'rtasidagi kurashni anglaydi. Ertakni janr sifatida tanishtirish jarayonida o'qituvchi avvalo ertakning mazmuni, tuzilishi, undagi fantastik unsurlar, xalq donishmandligi va tarbiyaviy ahamiyatini o'quvchilarga sodda va tushunarli tarzda yetkazadi. O'quvchilar ertaklarni o'qib, undagi qahramonlarning xatti-harakati, niyati, fazilatlari haqida fikr yuritadi, ularning ijobiy va salbiy tomonlarini baholaydi. Bu jarayon orqali bolalarda mantiqiy fikrlash, mustaqil xulosa chiqarish, hayotiy vaziyatlarga nisbatan to'g'ri munosabat bildirish ko'nikmalari shakllanadi. Ertaklarni o'qish jarayonida ifodali o'qish, qayta hikoyalash, rollarga kirib jonlantirib aytish kabi faoliyatlar o'quvchilarning nutqini rivojlantiradi, ularni sahna madaniyatiga ham o'rgatadi. Eng muhimi, ertaklar bolalarga ezgulikning ustunligi, halollik va mehnatsevarlikning qadri, sabr va qat'iyatning foydasi haqida chuqur ma'naviy saboq beradi. Shu tariqa

ertakni janr sifatida tanishtirish o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantiruvchi, ularni kitobni sevishga undovchi, badiiy adabiyotga mehr uyg'otuvchi samarali o'quv jarayonidir.

O'quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi aytib berishi mumkin. O'quvchi ertak mazmunini o'zlashtirib olgandan so'ng, uning tili ustida ishlashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o'quvchilarning o'z nutqida til vositalaridan o'rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur. Ertak tilida shunday so'z va iboralar borki, ular bolaga o'zgacha ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilar 1-sinf "o'qish savodxonligi" darsligining I qismidan boshlab dastlab audio ertak bilan tanishadilar (Sumalakxo'r samolyot audio ertagi darslikning 68-sahifasida berilgan). 1-sinfda jami 4 ta ertak bilan tanishadilar. Bulardan 1 tasi audio matn ko'rinishida berilgan. O'quvchilar audioni eshitganlaridan so'ng matn yuzasidan savollarga javob beradilar va yozma ko'rinishida berilgan matn ichidan har bir qahramon so'zlarini ajratib oladilar. O'quvchilarga tushunarli bo'lishi uchun audio matnlardan so'ng ertaklar yozma matn ko'rinishida ham berilgan.

2-sinfdan boshlab esa o'quvchilar ertak bilan badiiy janr sifatida tanishadilar. 2-sinf "o'qish savodxonligi" darsligining III qismida ertakka quyidagicha ta'rif berilgan: "Ertaklar – to'qima va uydurmaga asoslangan, sehrli-sarguzasht va maishiy mazmundagi badiiy asar". Jadval asosida ertak turlari haqida ma'lumot berilgan.

Ertaklarni adabiy ertaklar va xalq og'zaki ijodi namunalariga bo'linadi. Xalq og'zaki ijodi namunalari ham og'izdan og'izga o'tib kelayotgan hikoya va muallifi ma'lum bo'lmagan turlarga bo'linadi. Bundan tashqari ertaklar turli xalqlar uydurmalariga asoslanganiga ko'ra o'zbek xalq ertaklari, rus xalq ertaklari, qozoq xalq ertaklari va boshqa turlarga bo'linadi. Darslikda o'zbek va tojik xalq ertaklari (Yo'lbars bilan tulki)ga namunalar keltirilgan. Xalq ertaklari maishiy ertaklar, sehrli ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklarga bo'linadi.

Xalq ertagi folklor janri sifatida bolalarga aytilishi, adabiy muallifning ertagi esa kitobdan o'qilishi kerak. Xalq ertaklarining o'ziga xosligi shundaki, u hikoya qilish uchun yaratilgan. Ertakning kompozitsiyasi ham, tili ham ajoyib tarzda etkazish uchun yaratilgan.

Shuning uchun prozaik ertaklar qayta hikoya qilinadi va iloji boricha matnga yaqinroq bo‘ladi.

Adabiy ertaklar – muallifi ma’lum bo‘lgan ertaklar. Ular she’riy shaklda ham yoziladi. Misol uchun aka-uka Grimmlar “Zolushka”, O‘tkir Hoshimov “Tomchi haqida ertak” kabilar.

2-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida xalq ertaklariga, muallifli ertakka, she’riy ertakka namunalar keltirilgan. Jami 16 ta ertak berilgan shundan bittasi audio ertakdir. 3-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida esa 6 ta ertak keltirilgan shundan 1 tasi audio ertakdir. 4-sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida 10 ta ertak berilgan, shundan 5 tasi audio ertak.

Boshlang‘ich sinf darsliklaridagi ertaklar sinflar kesimida quyidagicha berilgan, buni quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

Darslik	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	1 ta ertak	3ta (1 ta audio) ertak		
2-sinf	2 ta ertak	-	9 ta (1 ta audio) ertak	5 ta ertak
3-sinf	-	1 ta ertak	3 ta ertak	2 ta (1 ta audio) ertak
4-sinf	3 ta (2 ta audio) ertak	1 ta ertak	5 ta (2 ta audio) ertak	1 ta (audio) ertak

Jadvalda qaysi sinf darsligining qaysi qismida nechta ertak berilganligi va bulardan nechitasi audio ertak ekanligi ko‘rsatilgan.

Ertak o‘qishdan oldin o‘quvchilarni uning asosiy idrokiga qarating, ularni qiziqting, shunda ular katta e’tibor va qiziqish bilan tinglashadi. Dastlabki idrokning ko‘p qismi o‘qituvchiga bog‘liq. Biror joyda ovozning intonatsiyasini, yuz ifodalarini o‘zgartirish, pauza qilish kerak. Ertaklar bilan tanishganingizdan so‘ng, bolalarning e’tiborini tortgan narsalarni ko‘rish uchun sizga esda qolarli epizodni chizish vazifasi berilishi mumkin. Dastlabki idrokdan so‘ng, o‘quvchilar qahramonlarga nisbatan hamdardlik va antipatiyalarini ko‘rsatadilar. Ertaklarni tahlil qilishda o‘qituvchining vazifasi bolalarga ushbu janrning rasmiy belgilarini sezishga yordam berishdir.

6.2 Ertak matni ustida ishlash

Ertak matni ustida ishlash o'quvchilarning tasavvurini boyitish, ularni badiiy matnni ongli qabul qilishga o'rgatish va ertaklardagi ma'naviy-axloqiy g'oyalarni anglashiga yordam beradigan muhim o'quv jarayonidir. Ertaklar bolalar uchun eng tushunarli va qiziqarli janrlardan bo'lgani uchun ular bilan ishlash jarayoni avvalo o'quvchilarning e'tiborini asosiy voqealarga jalb qilish, ertakning mazmunini tasavvurda jonlantirishdan boshlanadi. Ertak o'qilganda undagi hayoliy tasvirlar, sehrli hodisalar, jonlantirilgan hayvonlar, g'ayritabiiy kuchlar o'quvchilarning qiziqishini yanada oshiradi va ularni matnni faol idrok etishga undaydi. O'qituvchi ertak matni ustida ishlashda o'quvchilarga voqealar ketma-ketligini anglatadi, qahramonlarning xatti-harakati, fe'l-atvori va maqsadini tushunishga yo'naltiradi, ertakda ko'tarilgan g'oya va asosiy fikrni topishga yordam beradi. Matndagi tushunarsiz so'zlarni izohlash, obrazlarning o'ziga xos xususiyatlarini ta'kidlash, yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi kurashni ochib berish o'quvchilarning ertakni chuqurroq anglashiga xizmat qiladi. Ertak matni ustida ishlash jarayonida bolalar ertak qahramonlariga munosabat bildiradi, ularning xatti-harakatlaridan xulosa chiqaradi, voqealarni o'z hayotiy tajribasi bilan bog'laydi. Ertakdagi tarbiyaviy g'oyalarni anglash orqali o'quvchilarda ezgulik, halollik, mehnatsevarlik, do'stlik, rostgo'ylik kabi fazilatlar mustahkamlanadi. Badiiy matn ustida ishlashning bu turi o'quvchilar nutqini boyitadi, qayta hikoyalash, sahnalashtirish, ertakning boshqacha yakunini o'ylab topish kabi ijodiy topshiriqlar esa ularni mustaqil fikrlashga va tasavvurni rivojlantirishga yordam beradi. Ertak matni ustida izchil ishlangan dars o'quvchilarda nafaqat matnni tushunish, balki ertaklarga, umuman adabiyotga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi hamda ularning ma'naviy olamini boyitadi. Ertaklarning tarbiyaviy ahamiyati katta.

1. Ularda xalq hikmatlari borligi uchun pedagogikdir.
2. Ertaklarning kuchli jihati ularning g'alabaga, haqiqat tantanasiga qaratilganligidir.
3. Nutqni rivojlantirish vositasi sifatida ertakning ahamiyati katta. Ertak tili obrazli ifodalarga boy, o'quvchilar nutqini boyitadi. Bu izchil nutq ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ajoyib materialdir.
4. Ertaklar kichik maktab o'quvchilarining tasavvurini rivojlantiradi, ijodiy qiziqishlarini uyg'otadi.

Ertak reja tuzish bo'yicha o'quv ishlarida ham qo'llaniladi, chunki u sahnalarga - reja qismlariga aniq ajratilgan va sarlavhalar ertak matnida osongina topilgan. Ikkinchi sinfda bolalar ixtiyoriy ravishda rasm rejasini tuzadilar.

Odatda, ertak o'qish hech qanday tayyorgarlikni talab qilmaydi. Ammo ba'zida hayvonlarning axloqi va odatlari haqida suhbatda, to'ldirilgan hayvon yoki tasvirni rasmda ko'rsatish va ular haqida allaqachon ma'lum bo'lgan ertaklarni eslash kerak. Agar bolalarga yaqin tabiat haqida ertak o'qilgan bo'lsa, u holda ekskursiya materiallari, tabiat kalendarlaridagi yozuvlar, ya'ni bolalarning kuzatishlari va hayotiy tajribasi qo'llaniladi.

Ertak o'qish bilan bog'liq holda qo'g'irchoqlar, qo'g'irchoq teatri uchun bezaklar, soya teatri uchun hayvonlar va odamlarning haykalchalarini yasash mumkin (texnologiya darslarida).

Ertak kompozitsiyasining o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha elementar kuzatishlar o'tkazilishi kerak, chunki bu kuzatishlar bolalarning ertakni idrok etish ongini oshiradi.

Ertak bilan ishlaganda, matn bilan ishlash, xuddi hikoya bilan ishlashda bo'lgani kabi: tanlab o'qish, o'quvchilar tomonidan savollarga javob berish va savollar berish, og'zaki va grafik chizish, reja tuzish, qayta hikoya qilishning barcha turlari, ertak yaratish kabi ish turlari qo'shiladi. O'qilgan narsaga o'xshatish va aksincha ertak tuzish. Ertakdagi qahramonlarning xarakterlarini tahlil qiladilar.

Ertaklarda salbiy qahramonlar yomon va yovuz, ijobiylar aql, his-tuyg'u, xarakterning ayniqsa qimmatli fazilatlari majmuasiga ega. Har bir tipdagi ertaklardagi personajlarning ikkala turi ham qarama-qarshilikda berilgan. Ertak qahramonlari, ular bilan nima sodir bo'lishidan qat'iy nazar, har doim o'z qahramonlariga sodiq qoladilar. Hayvonlarning funktsiyalari - hal qiluvchi daqiqada ular qahramonga yordam berishadi. Ertaklarda qahramonlar sehrli kuchga ega bo'lgan narsalar yoki tirik mavjudotlardan foydalanadilar.

Ertaklar badiiy adabiyotning o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi. Ularda har doim g'ayritabiiy kuchlar ishlaydi - ba'zida yaxshilik, keyin yomonlik. Ular mo'jizalar yaratadilar: odamlarni o'limdan tiriltiradilar, odamni hayvon yoki qushga aylantiradilar.

O'qitish amaliyotida ertaklarni o'qish ko'pincha ushbu janrning adabiy xususiyatlarini hisobga olmasdan bir yo'nalishda amalga oshiriladi, buning natijasida bolalar "ertaklar dunyosi" mazmunining

chuqurligini emas, balki uning mazmunini o'rganadilar. Metafora tabiati va unda yashiringan axloqiy va ijtimoiy ma'no emas, balki faqat ular ko'pincha haqiqat bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lgan syujet.

O'qituvchi ertak o'qishga rahbarlik qilishda ularning adabiy xususiyatlariga tayanib, o'quvchilarning adabiy rivojlanishida muhim bo'lgan zarur ko'nikmalarni izchil shakllantirsa, har qanday ertakdagi asosiy narsa kichik yoshdagi o'quvchilar uchun mazmunli bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, ertakda quyidagilar janr xususiyatlari mavjud.

1. Ertak qiziqarli, g'ayrioddiy, ezgulikning yovuzlik ustidan, hayotning o'lim ustidan, haqiqatning yolg'on ustidan g'alaba qozonishi haqidagi g'oya aniq ifodalangan. Undagi barcha voqealar yakunlanadi, to'liqsizlik ertak syujetiga xos emas.

2. Ertak materiali bo'yicha tarbiyaviy, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy vazifa hal qilinadi.

3. Ertak o'z davrini tug'dirgan voqelikka qaytadi, o'zi mavjud bo'lgan davr voqealarini aks ettiradi, lekin bu ertak syujetiga real omillarning bevosita o'tkazilishi emas.

4. Ertak didaktizmi butun ertak tuzilmasiga kirib boradi, ijobiy va salbiyning keskin qarama-qarshiligi bilan alohida effektga erishadi. Ertaklarda axloqiy va ijtimoiy haqiqat doimo g'alaba qozonadi.

5. Xalq og'zaki ijodining hodisasi sifatida ertak hamisha barcha umumiy folklor belgilarini: jamoaviylikni, borliq og'zakiligini saqlab qoladi.

6. Har bir hikoyachi ertakning o'ziga xos variantini taklif qiladi. Ularning g'oyasi, syujeti bir xil, umumiy motivlar takrorlanadi. Ertak hayoti uzluksiz ijodiy jarayondir. Har bir yangi davrda ertak syujetining qisman yangilanishi sodir bo'ladi.

7. Ertakning eng muhim xususiyati - uni qurishning o'ziga xos shakli, o'ziga xos poetikasi.

8. Ertak qahramonlariga kelsak, ular nafaqat afsonaviy personajlar, balki kam ta'minlangan odamlar: yetimlar, tilanchilar va boshqalar. Ertaklarda mifologik elementlarni uchratish mumkin.

6.3 Har xil turdagi ertaklarni o'rganish metodikasining xususiyatlari

Bola uchun ertak katta tarbiyaviy va kognitiv ahamiyatga ega. Bu ko'plab bolalarning sevimli janri. Turli ertaklar esa boshlang'ich sinf

o'quv dasturiga kiritilgani ham bejiz emas. Shunday qilib, birinchi sinfda o'quvchilar hayvonlar haqidagi va kundalik ertaklar bilan tanishadilar.

Ikkinchi sinfda bolalar xalq ertaklarini o'qiydilar. O'zbek xalq ertaklaridan "shirin uyqu", tojik xalq ertaklaridan "Yo'lbars bilan tulki" berilgan. Bundan tashqari o'quvchilar maishiy, sehrli ertaklar bilan ham tanishadilar.

Metodika ertaklar bilan ishlashning umumiy yo'nalishini, ularning u yoki bu janr ichidagi xilma-xilligiga bog'liqligini ta'minlaydi, lekin shu bilan birga u ertak janrining sifat jihatidan to'liq hisobga olmaydi, har xil turdagi ertaklarni o'qishda kichik maktab o'quvchilarida shakllanishi kerak bo'lgan ko'nikmalarning optimal miqdori. Ammo aynan adabiy asoslarni bilish o'qituvchiga ertakning o'rnini chuqurroq idrok etishga, ertakning ushbu turiga mos uslub va uslublarni tanlashga yordam beradi va ertakni tahlil qilishda zarur ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi.

Ertaklarni o'qishda quyidagi ish turlari qo'llaniladi:

- Ertakni idrok etishga tayyorgarlik;
- ertak o'qish;
- O'qilgan narsalar haqida fikr almashish;
- Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va ularni tahlil qilish;
- Hikoyaga tayyorgarlik ko'rish;
- Suhbatni umumlashtirish;
- Xulosa qilish;

Bolaga erta ma'lum bo'lgan eng keng tarqalgan ertak turi **hayvonlar haqidagi ertaklar**. Uning asosiy qahramonlari hayvonlar va qushlardir. Ular o'zlarini odamlarga o'xshatishadi: ular uy-joy qurishadi, qish uchun materiallar tayyorlashadi, bir-birlariga tashrif buyurishadi, suhbatlashadilar.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning syujeti juda oddiy. Y.M.Sokolov to'g'ri ta'kidlaganidek, hayvonlar haqidagi ertaklar syujetida uchrashuvlar usuli juda keng qo'llaniladi. Bir tomondan, realning ba'zi elementlari uchrashuvlar orqali uzatiladi. Boshqa tomondan, ushbu uslub syujetdagi har qanday hayvonlarni to'qnashtirish, ularni tegishli fazilatlar va harakatlar bilan taqdirlash, fantastikni yetkazish imkonini beradi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarni tahlil qilish metodologiyasi realistik hikoyalarni tahlil qilishdan unchalik farq qilmaydi. Dastlab, ertak

realistik hikoya sifatida tahlil qilinadi va hamma narsa o‘quvchilarning o‘ziga xos mazmunni idrok etishini, syujetning rivojlanishini, qahramonlarning xatti-harakatlarining motivlarini va ularning munosabatlarini to‘g‘ri tasavvur qilishini ta‘minlashga qaratilgan. Faqat ertak ustida ishlashning oxirgi bosqichida o‘qituvchi bolalarni ertakning xulosasini hayotdagi o‘xshash holatlarga “o‘tkazish” sharoitiga qo‘yadi. Bu, bir tomondan, o‘quvchilar uchun ertak bo‘lib qolishi, ikkinchidan, ular hayotning ma‘lum hodisalari haqidagi bilimlarni boyitishi uchun yetarli.

Aytilganlarning barchasidan quyidagilarni qilish mumkin xulosa:

1. Ertaklarning o‘ziga xosligini badiiy adabiyot belgilaydi. U qarama-qarshiliklarning - odam va hayvonot dunyosining - bir makonda, bir sferada (xo‘roz va mushuk birga yashaydi) birikmasi natijasida paydo bo‘ladi.

2. Hayvonlar haqidagi ertaklarda ideallashtirilgan qahramon yo‘q. Barcha ertaklarda aql jismoniy kuchga qarshi turadi. Ammo bu sifatning yagona tashuvchisi yo‘q. Uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlar haqidagi ertaklarda g‘alaba doimo uy hayvonlarida bo‘ladi. Aql g‘alaba qozonadi, kuch emas (bo‘ri echki va qo‘chqordan qo‘rqadi).

3. Hayvonlar haqidagi ertaklarning hammasi ham baxtli yakun bilan tugamaydi, lekin ertakda fojiali ovoz bo‘lmaydi.

4. Hayvonlar haqidagi ertaklar potentsial allegorik qobiliyatga ega, ularda insonning kundalik vaziyatlari osongina taxmin qilinadi.

5. Hayvonlar haqidagi ertaklardagi syujet murakkab emas. Ko‘pincha ular uchrashuv uchun motivni ishlab chiqadilar.

6. Ertak oxirida natija har doim umumlashtiriladi, maqol yoki umumlashtiruvchi ibora bilan ifodalanadi.

Kundalik ertakda ijtimoiy va maishiy motivlar syujet asosini tashkil qiladi. Ular o‘zgarishsiz qolishi mumkin emas. Kundalik ertaklardagi ziddiyat kundalik hayotda hal qilinadi, shuning uchun ulardagi fantastika ertakdan farqli o‘laroq, aniq g‘ayritabiiy xususiyatga ega emas. Kundalik ertakdagi qahramon va uning dushmani harakatlari bir xil vaqt va makonda sodir bo‘ladi, tinglovchilar tomonidan kundalik voqelik sifatida qabul qilinadi. Oddiy kundalik nisbatlarning buzilishiga qarab fantastika darajasi oshadi.

Kundalik ertaklardagi harakat oddiy sharoitda sodir bo‘ladi. Biroq, ularda hayvonlar qahramonlari yo‘q va agar hayvonlar o‘zlarini bunday ertakda topsalar, unda faqat haqiqiy shaklda, insonning hech qanday

fazilatlari va xususiyatlariga ega emaslar. Bunday ertaklarning qahramonlari inson, askar, ishchi, shuningdek, kundalik hayotda bizni o‘rab turgan narsalardir.

Kundalik ertaklarning asosiy mavzulari oilaviy munosabatlar yoki ijtimoiy-maishiy munosabatlardir.

Kundalik ertaklarda yashash sharoitlari juda real tasvirlangan, nizolar haqiqat bilan hal qilingan. Bunday ertaklarning hayratlanarli tomoni shundaki, ularda haqiqiy qahramonlar g‘ayrioddiy syujetni amalga oshiradilar. Shunday qilib, kundalik ertakda quyidagilar mavjud o‘ziga xos xususiyatlar:

1. Konflikt qahramonning o‘zi faoliyati tufayli hal qilinadi; ertak qahramonni o‘z taqdirining ustasiga aylantiradi.

2. Maishiy ertakdagi ertak makon va zamon tinglovchi va hikoyachiga yaqin bo‘lib, ularda hamdardlik lahzalari muhim o‘rin tutadi.

3. Kundalik ertaklardagi badiiy adabiyot alogizmga asoslanadi. Ma’lum bir nuqtaga qadar ertak kundalik, juda ishonarli hikoya sifatida qabul qilinadi. Alogizmga salbiy qahramonning har qanday fazilatlarini giperbolik tarzda tasvirlash orqali erishiladi: axmoqlik, ochko‘zlik.

4. Kundalik ertaklar turli xil tarkibga ega bo‘lishi mumkin: romanistik va sarguzashtli - ko‘p epizodli, hajviy va satirik ko‘pincha bitta epizodni rivojlantiradi.

Sehrli ertak - bu insonning yovuzlikning qorong‘u kuchlari ustidan g‘alaba qozonishi, dastlabki sinovlardan o‘tib, sehrli vositalar yordamida o‘zi xohlagan narsaga erishadigan ideallashtirilgan qahramon bilan aniq ifodalangan g‘oyaga ega san’at asari: u birdaniga shohlikni, kelinni yoki ikkalasini oladi.

Sehrli ertaklar barcha turdagi o‘zgarishlar bilan ajralib turadi. Ertak tasvirlarini o‘zgartirishning xarakterli mexanizmi giperbolizatsiya, shakli har xil. Vaqt o‘tishidagi o‘zgarishlarni bo‘rttirib ko‘rsatish (masalan, bola qahramon juda tez o‘sadi). Kosmosda giperbolizatsiyaning yana bir shakli (qahramonlar tez harakat qiladi); ertak xarakteriga xos xususiyatlarni bo‘rttirib ko‘rsatish (masalan, uchar gilam).

Ertakda qahramonlar, boshidan oxirigacha ma’lum fazilatlar yoki illatlar bilan ta’minlangan.

Sehrli ertakning o‘ziga xosliklari:

1. Ertakdagi ziddiyat har doim sehrli kuchlar, ajoyib yordamchilar

yordamida, qahramonning nisbatan passivligi bilan hal qilinadi.

2. Ertakda harakatlar ikki fazo vaqt tekisligida sodir bo‘ladi.

3. Ertaklarda qahramonlar ikki xil bo‘ladi. Ulardan biri tug‘ilishdan ijobiy fazilatlariga ega bo‘lgan “yaxshi”. Ikkinchi tur – “salbiy qahramon”. Ertak oxirida kam ta’minlanganlar o‘z huquqlarini oladi, kambag‘allar boyib ketadi.

4. Ertakda tavsif poetik formulalar bilan almashtiriladi. Formulaning majburiy xususiyati bir qator ertaklarda takrorlashdir.

Sehrli ertak ustida realistik hikoya sifatida ishlash. Bolalarning qiziqishini kamaytirish, ularga “hayotda bunday bo‘lmaydi”, bu fantastika ekanligini tushuntirish kerak emas. Bolalarning o‘zlari Baba Yaga va gapiradigan baliqning mavjudligiga ishonmaydilar, lekin bolalarning tasavvurlari ertakda ko‘rsatilgan dunyoni yorqin tasavvur qilish bilan ajralib turadi va bu ularga quvonch keltiradi, orzu qilishni o‘rgatadi.

Tahlil qilishda nafaqat ertakning asosiy matni qayd etiladi. Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkirli, ma’nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir.

Demak, ertak xalq og‘zaki ijodining janridir; fantastik, sarguzasht yoki kundalik xarakterdagi fantastika. Ularning har biri katta tarbiyaviy va kognitiv ahamiyatga ega. O‘qituvchining vazifasi - xalq donoligini bola ongiga etkazishdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Ertak janri deganda nimani tushunasiz?
2. Ertaklarning qanday turlarini bilasiz?
3. Ertaklarning o‘ziga xos xususiyatlarini sanang?
4. Boshlang‘ich sinf darsliklaridagi ertaklar qanday mavzularni o‘z ichiga oladi?
5. Xalq ertaklari va adabiy ertaklarning farqi nimada?
6. Hayvonlar haqidagi ertaklardan qaysilarni bilasiz?
7. Maishiy ertaklar turiga qanday ertaklar kiradi?
8. Sehrli ertaklarning boshqa ertaklardan farqi nimada?
9. Ertak janridagi asarlarni o‘qitish bosqichlarini ayting?
10. Ertaklarni hikoyalardan farqini ayting.

7-MAVZU. HIKOYA JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

- 7.1 Hikoya janriga xos xususiyatlar.
- 7.2 Hikoya ustida ishlashning maqsad va vazifalari
- 7.3 Boshlang'ich sinf darsliklarida uchraydigan hikoyalar.

***Tayanch soʻz va iboralar:** hikoya, audio hikoya, hikoya mazmuni, hikoya bilan tanishish bosqichlari.*

7.1 Hikoya janriga xos xususiyatlar

Hikoya kichik hajmli badiiy asar boʻlib, unda kishi hayotidagi maʼlum bir voqea, hayotning muhim tomonlari umumlashtirib tasvirlanadi. Hikoya koʻpincha kishi hayotida boʻlgan bir epizodni tasvir etadi. Hikoya badiiy adabiyotda kichik epik janr boʻlib, hayot hodisalari ixcham ifoda etilgan baʼzan uydirmalardan iborat boʻlgan qiziqarli voqea va hodisalar kiradi. Hikoyaning kelib chiqishi xalq ogʻzaki ijodining afsona, ertak, latifa kabi shakllariga borib taqaladi. Sharq adabiyotida ham gʻarb adabiyotida ham hikoya qadim anʼanalariga ega. Biroq u mustaqil janr sifatida faqat yozma adabiyotdagina shakllangan. Hikoya mazmunan boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi oʻquvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi koʻrinishi, portret tasviri, voqea-hodisalar haqidagi hikoyalar koʻproq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni hikoya bilan tanishtirish uning sujetini tushuntirishga bogʻlab olib boriladi.

Boshlangʻich sinflarda hikoyani oʻqishga bagʻishlangan izohli oʻqish darslarida oʻqilgan hikoya mazmunini ochish, lugʻat ustida ishlash, oʻqilgan matnni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi. Hikoya mazmuni odatda savollar asosida tahlil qilinadi. Soʻroqlardan ikki maqsadda: hikoya mazmunini tahlil qilish hamda dalillar, mulohazalar, xulosalarni taqqoslash, voqea-hodisalar, xatti-harakat oʻrtasidagi bogʻlanishlari aniqlash va umumlashtirish uchun foydalaniladi. Hikoyani oʻqish darsida oʻquvchilar tushunmaydigan soʻz va iboralar maʼnosini tushuntirish ham muhim, aks holda ular

hikoya mazmunini tushuna olmaydilar. Hikoyani o'qishda uning mazmunini tahlil qilish va shu asosda o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bo'lingach, o'quvchilar o'ylashi, o'z mulohazalarini aytishi uchun tayyorlanishga vaqt berish kerak. O'qilgan asar yuzasidan beriladigan dastlabki savollardan maqsad hikoya bolalarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri bolaga ta'sir etganini bilishdan iborat. Shundan keyingina hikoya sujeti, voqeaning yo'nalishini ochishga, personajlar xarakterini tushunishga, nihoyat, asarning asosiy g'oyasini bilib olishga yordam beradigan savollardan foydalaniladi. Badiiy asarni tahlil qilishda sujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Ertak janriga xos matnlar jozibadorligi bilan bolani o'ziga tortadigan bo'lsa hikoya janri ham hayotiyligi bilan o'ziga xos. Hikoyada voqealar tez rivojlanib boradi. Unda inson hayoti, u bilan bog'liq hayotiy lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar.

Boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan hikoyalarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar:

Oddiy va tushunarli til. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun hikoyalar sodda, aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Murakkab iboralar yoki jargonlardan qochiladi. Har bir jumla o'quvchi uchun oson tushunarli bo'lishi kerak, chunki bu yoshdagi bolalar tilni hali to'liq o'zlashtirmagan bo'lishi mumkin.

Qisqalik va ixchamlik. Hikoya ko'pincha qisqa va ixcham bo'ladi, chunki boshlang'ich sinf o'quvchilari uzun matnni to'liq diqqat bilan o'qishga qodir emaslar. Hikoyalar bir nechta qismlardan iborat bo'ladi: boshlanish (kirish), voqea rivoji, va yakun.

Axloqiy saboq yoki o'rgatish. Boshlang'ich sinf hikoyalari odatda o'quvchilarga ma'naviy saboq berish yoki axloqiy xulqni targ'ib qilishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, do'stlik, halollik, mehnat, sabr va sadoqat kabi ijobiy xulqni ko'rsatish muhim hisoblanadi. Boshlang'ich sinf hikoyalari ko'pincha bolalarga hayotiy ko'nikmalarni o'rgatadi: o'z fikrini ifodalash, bir-biriga yordam berish, sabr-toqat va jamoada ishlash kabi.

Sodda va aniq qahramonlar. Qahramonlar aniq va sodda bo'ladi. Ko'pincha bolalar yoki hayvonlar qahramon sifatida tasvirlanadi. Bolalar o'zlarini ular bilan birlashtirishlari, o'xshash xulq-atvorni

ko‘rishlari oson bo‘ladi.

Ijobiy tugash. Boshlang‘ich sinf hikoyalari ko‘pincha ijobiy yakunlanadi. Hikoyada qahramonning yomon xulqi salbiy oqibatlarga olib kelishi yoki yaxshi xulqning muvaffaqiyatga erishishiga sabab bo‘lishi ko‘rsatiladi.

Rang-barang tasvirlar. Hikoyalar o‘quvchilarning tasavvurini rivojlantirish uchun rang-barang va ko‘rish qobiliyatiga asoslangan tasvirlar bilan boyitiladi. Bu hikoyani qiziqarli va bolalar uchun jozibador qiladi.

Hikoyada qahramonlar orasidagi xulq-atvor farqlari aniq ko‘rsatiladi. Yaxshi qahramonlar ko‘pincha samimiy, halol, yordamga tayyor, yomon qahramonlar esa g‘arazli yoki befarq bo‘ladi. Bu o‘quvchilarga to‘g‘ri xulqni o‘rganishga yordam beradi.

7.2 Hikoya ustida ishlashning maqsad va vazifalari

Hikoya ustida ishlashning asosiy maqsadi o‘quvchilarning badiiy matnni ongli idrok etishiga, undagi voqealar rivojini tushunishiga, qahramonlarning xatti-harakatiga baho berishiga va matndan hayotiy xulosa chiqarishiga yordam berishdan iboratdir. Hikoya kichik hajmli badiiy janr bo‘lgani uchun u bolalar tomonidan oson qabul qilinadi va ular matndagi fikrlar, obrazlar hamda voqealar mazmunini tez anglay oladilar. Hikoya ustida ishlash jarayonida o‘quvchida avvalo matnning asosiy mazmunini tushunish, voqealar ketma-ketligini aniqlash, sabab-natija bog‘liqliklarini topish, qahramonlarning ichki kechinmalari va xarakterini his qilish kabi muhim ko‘nikmalar shakllanadi. Bu jarayon o‘qituvchidan o‘quvchini matn bilan faol ishlashga yo‘naltirishni, hikoyadagi asosiy g‘oya, muammo va badiiy ifodalarni tushuntirishni talab qiladi. Hikoya ustida ishlashning vazifalari o‘quvchida ifodali o‘qish malakasini rivojlantirish, matndagi tushunarsiz so‘z va iboralarni izohlash, hikoyadagi qahramonlar xarakterini ochish, ularning harakatiga munosabat bildirish, asardagi axloqiy va tarbiyaviy g‘oyalarni anglatishdan iborat. Shuningdek, hikoya asosida qayta hikoyalash, matnni davom ettirish, voqeani boshqa nuqtayi nazardan tasvirlash, qahramonlarga savol berish kabi ijodiy topshiriqlar o‘quvchilarning tafakkurini faollashtiradi va nutqini boyitadi. Hikoya ustida izchil ishlash o‘quvchida mustaqil fikrlash, hayotiy vaziyatlarni tahlil qila bilish, o‘z nuqtayi nazarini asoslab berish kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi va uning badiiy adabiyotga bo‘lgan qiziqishini

kuchaytiradi.

Hikoyani izohli o‘qish darsini quyidagicha reja asosida olib borish mumkin:

1. Hikoyani o‘qishga tayyorlash (hikoyadagi kabi odamlar hayoti va davrga xarakteristika berish va boshqa.).

2. Hikoyani o‘qish (bunda to‘liq va ma’no jihatdan tugal qismni o‘qituvchi yoki oldindan tayyorlangan o‘quvchi ifodali o‘qishi mumkin).

3. Lug‘at ustida ishlash.

4. Idrok etishni tekshirish (qatnashuvchilarning xatti-harakatlari, shaxslar va voqealar o‘rtasidagi munosabatlar, badiiy vositalar yuzasidan qisqacha suhbat).

5. Hikoyani qayta o‘qish (qismlarga bo‘lib, rollarga bo‘lib o‘quvchilarga o‘qitish).

6. Hikoyaning har bir bo‘limi yuzasidan suhbat uyushtirish, hikoya rejasini tuzish.

7. Reja asosida qayta hikoyalash.

8. Hikoya asosida ijodiy va mustaqil ishlar.

9. Hikoyani ifodali o‘qishga yoki sahnalashtirishga tayyorlanish.

10. Hikoyani ifodali o‘qish va ifodali qayta hikoyalash.

Demak, hikoyani biron bir ko‘zlangan maqsadimiz nuqtai nazardan so‘zlab beramiz. Bunda o‘quvchilarga tarbiya berish jarayonida ularning e’tiborini qaratish va fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishimiz va bu hikoya zamirida qanday ezgu – niyatlar yotganini tushuntirishimiz lozim bo‘ladi. Hikoya mazmunan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mos janr hisoblanadi. Kichik yoshdagi o‘quvchilarni qahramonlarning xatti-harakati, tashqi ko‘rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko‘proq qiziqtiradi. Shuning uchun bolalarni badiiy asar turi bo‘lgan hikoya bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog‘lab olib boriladi.

Tayyorgarlik bosqichi yozuvchilar haqida ma’lumot berish, o‘quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko‘p ma’noli so‘zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o‘z ichiga oladi. Agar asar yil fasllari haqida bo‘lsa, tabiat qo‘yniga sayohat uyushtirish ham sinfda o‘qish muvaffaqiyatini ta’minlashga xizmat qiladi.

Tayyorgarlik ishlarining vazifalari quyidagicha:

1. O‘quvchilarning asardagi voqea-hodisalar haqidagi

tasavvurlarini boyitish.

2. Yozuvchining hayoti va ijodiga qiziqish uygʻotish. Masalan, 3-sinfda Zamira Mahmud Murodovning “Kapalak” hikoyasini oʻtish jarayonida oʻquvchilar muallif haqida qisqacha maʼlumotlar bilan tanishtiriladi.

3. Oʻquvchilarni asarni hissiy idrok etishga tayyorlash.

4. Asar mazmunini tushunishga xalal beradigan soʻzlarning lugʻaviy maʼnolarini tushuntirish.

Anqoning urugʻi – sira topilmaydigan narsa

Anqo - oti bor, oʻzi yoʻq, afsonaviy qush

Peshtaxta - sotuvchini xaridordan ajratib turuvchi stol

Boshlangʻich sinf “Oʻqish savodxonligi” darsligida hikoyalardan soʻng hikoyadagi oʻquvchilarga notanish soʻzlar maʼnolari bilan berilgan. oʻqituvchilar hikoya oʻqish darslarida lugʻat ishi oʻtkazadilar.

Boshlangʻich sinflarda oʻquvchilarga nafaqat hikoyalarni oʻqish, balki hikoyalarni davom ettirish va hikoya tuzish kabi topshiriqlar ham beriladi. Oʻquvchilar mustaqil hikoya tuzish orqali quyidagilarni oʻrganadilar:

◆ Yozish qobiliyatini rivojlantirish.

◆ Badiiy tafakkurni oshirish. Hikoya yaratish jarayonida oʻquvchilar oʻz tasavvurlarini ishlatadilar, yangi obrazlar va tasvirlar yaratishga harakat qiladilar. Bu ularning badiiy tafakkurini rivojlantirishga yordam beradi.

◆ Axloqiy va ruhiy rivojlanish. Hikoyalar koʻpincha oʻquvchilarga hayotiy saboqlar beradi. Mehnat, doʻstlik, sadoqat, halollik, sabr kabi ijobiy xulqlarni targʻib qilish, bolalarning his-tuygʻularini ifodalashiga yordam beradi. Oʻquvchi oʻz xohish-irodalarini, fikrlarini va ruhiy holatini matn orqali ifodalashga oʻrganadi.

◆ Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish. Hikoya ustida ishlash orqali oʻquvchilar voqea va qahramonlarni tahlil qilishga oʻrganadilar. Bu ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshiradi.

◆ Kreativlikni rivojlantirish.

Hikoya ustida ishlashning vazifalari:

Hikoya tuzilishini oʻrganish - hikoya yozishda mualliflar aniq tuzilishga rioya qiladilar: kirish, voqea rivoji, piker (choʻqqi nuqta) va

yakun. O‘quvchilarga hikoya tuzilishini tushuntirish, har bir qismning qanday ishlashini ko‘rsatish kerak.

Qahramonlar va voqealarni yaratish - o‘quvchilarni qahramonlar yaratish, ularning xarakterini va rolini belgilash, voqealarni mantiqiy rivojlantirishga o‘rgatish vazifasi turadi. Har bir qahramonning motivlari, maqsadlari va qarorlarini tushunishga yordam berish zarur.

Til va uslubni rivojlantirish - hikoya yozishda o‘quvchilarga aniq, boy va tasvirli til ishlatishni o‘rgatish. Ularni xushbichim va rang-barang so‘zlar, epitetlar, taqqoslashlar, metaforalar kabi badiiy vositalar bilan tanishtirish.

Dialoglarni yozish - hikoyada qahramonlar o‘rtasidagi suhbatlar orqali ularning xarakterini, ruhiy holatini va munosabatlarini ochish. O‘quvchilarga dialog yozishni o‘rgatish.

Ijobiy yakun yaratish - o‘quvchilarga hikoya oxirida ijobiy yoki ma'naviy saboq beruvchi tugashni yaratishga o‘rgatish. Yaxshi yakun hikoyaning asosiy maqsadiga xizmat qilishi kerak.

7.3 Boshlang‘ich sinf darsliklarida uchraydigan hikoyalar.

Boshlang‘ich sinf darsliklarida boshqa janrlar kabi hikoya janridagi asarlar ham ko‘p uchraydi. “O‘qish savodxonligi” darsliklarida hikoyalarning ikki turini ham uchratishimiz mumkin oddiy matn ko‘rinishidagi hikoyalar va audio hikoyalar. Audio hikoyalar maxsus QR kodni skaner qilish orqali tinglanadi. Audio hikoyadan so‘ng hikoyaga oid savollar va topshiriqlar beriladi. Quyida hikoya janridagi asarlarning “O‘qish savodxonligi” darsligidagi miqdori va turlari keltirilgan.

Sinflar	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	4 ta hikoya	1 ta hikoya	-	-
2-sinf	3 ta (1 tasi audio) hikoya	5 ta hikoya	3 ta (1 tasi audio) hikoya	5 ta (1 tasi audio) hikoya
3-sinf	9 ta hikoya	6 ta hikoya	5 ta hikoya	3 ta hikoya
4-sinf	7 ta hikoya	3 ta hikoya	7 ta hikoya	3 ta hikoya

Boshlang'ich sinf darsliklarida har xil mavzuga oid hikoyalar uchraydi. Bundan tashqari 3- sinf "O'qish savodxonligi" darsligida o'quvchilarni Xalqaro baholash dasturi PIRLSga tayyorlash maqsadida 1 ta hikoya PIRLS topshiriqlariga mos ravishda berilgan.

"O'qish savodxonligi" 3-sinf III qism darsligidagi Said Ahmadning "Mening bolaligim" hikoyasi berilgan. Hikoyadan oldin yozuvchi Said Ahmad haqida, uning hayoti va ijodi, tahsil olgan joylari va mukofotlari haqida qisqa matn berilgan. Undan so'ng o'quvchi "Mening bolaligim" hikoyasi bilan tanishadi. Hikoya so'ngida o'quvchilar quyidagi savollarga javob berishi kerak.

1. Hikoya kimning tilidan aytilgan?
2. Qahramon yoshligida nimalarga qiziqqan ekan?
3. Asardagi birinchi gapni o'qing. Gapda muallif necha yoshdaligini nazarda tutgan deb o'ylaysiz?
4. Said Ahmad o'zini qaysi sohalarda sinab ko'rgan?
5. Sizning qanday orzularingiz bor?
6. Orzularingiz amalga oshishi uchun qanday yo'l tutish kerak deb hisoblaysiz?

O'quvchilar bu savollarga javob berganlaridan so'ng o'qituvchi o'quvchilar uchun notanish bo'lgan so'zlar ma'nolarini tushuntirib o'tadilar. Masalan: **langar cho'p** - dorda muvozanatni saqlash uchun dorboz qo'lda tutadigan yo'g'onroq uzun tayoq.

So'nga o'quvchilarga hikoyani qismlarga bo'lish topshirig'i beriladi. Misol uchun, Said Ahmadning yoshligi haqidagi so'zlari birinchi qism bo'lsa. Bayram arafasida qiladigan ishlari ikkinchi qism, uning fotosuratlashlik faoliyati keyingi qism bo'ladi va hk.

Bu topshiriq bajarilgandan so'ng esa o'quvchilar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra savollarga mos javoblarni hikoyadan topib o'qiydilar. Hikoyaning asl ma'nosi ochib berilgan qismni topadilar. Dars yakunida o'quvchilarga hikoya shaxsini o'zgartirib, qayta so'zlab berish vazifasi beriladi. Bunda o'quvchilar hikoya shaxsini o'zlari yoki o'rtoqlariga o'zgartirishlari mumkin.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga rivoyat bilan ham tanishtiriladi. Rivoyatga boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsligida quyidagicha ta'rif beriladi: Rivoyat avloddan avlodga o'tib kelayotgan, voqea hodisalarni, inson faoliyatini ba'zan real tasvirlovchi og'zaki hikoyadir.

Quyidagi jadvalda "o'qish savodxonligi" darsligida keltirilgan

rivoyatlar miqdori keltirilgan rivoyat.

Sinflar	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	-	5 ta (1 ta audio) rivoyat	-	-
2-sinf	1 ta rivoyat	-	3 ta rivoyat	1 ta rivoyat
3-sinf	-	-	3 ta rivoyat	2 ta rivoyat
4-sinf	1 ta (audio) rivoyat	2 ta rivoyat	-	1 ta rivoyat

Hikoya o‘qish darslarida turli xil topshiriqlardan ham foydalansa bo‘ladi. Masalan, hikoyaga mos rasm chizish, hikoyani rollarga bo‘lib o‘qish yoki so‘zlab berish, ijobiy va salbiy qahramonlarni ajratish kabi.

Savol va topshiriqlar:

1. Hikoyani o‘qitishda qaysi ish turlaridan foydalaniladi?
2. Hikoya mazmunini tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?
3. Hikoya bilan tanishishda lug‘at ishining ahamiyati qanday?
4. Hikoya ustida ishlashda qanday usullardan foydalaniladi?
5. Hikoya bilan tanishish qanday bosqichlarda olib boriladi?
6. Hikoya ustida ishlashning nutqni o‘stirish va lug‘at boyligini oshirishdagi o‘rni haqida gapiring.
7. Hikoya janri va ertakning farqini tushuntiring.
8. Boshlang‘ich sinflardan qanday mavzudagi hikoyalar uchraydi?
9. Hikoyalar “o‘qish savodxonligi” darsligida qanday ko‘rinishlarda uchraydi?
10. Qaysi sinfda o‘quvchilar PIRLS topshiriqlariga mos hikoyalar bilan tanishadilar.

8-MAVZU. MASAL JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

- 8.1 Masal janriga xos xususiyatlar.
- 8.2 Nasriy va she'riy masallar.
- 8.3 Masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi.

Tayanch so'z va iboralar: *masal, allegoriya, nasriy masal, she'riy masal, masalni tanishtirish bosqichlari.*

8.1 Masal janriga xos xususiyatlar.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'lim jarayonida berib boriladi. Bolalarga maktabga kelgan kundan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanqoqlik, sofdillik, ona-Vatanga mehr-muhabbat, fidoyilik, milliy g'urur, matonat, mehr-oqibat, do'stlik, ezgulik kabi yuksak hislar paydo bo'ladi.

Jumladan, masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Lekin amaldagi boshlang'ich sinf "O'qish savodxonligi" darsliklarida masal janriga kam o'rin berilgan. Vaholanki, bola tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o'quvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o'qib o'tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o'rinni, bo'shliqni to'ldiradi.

Masalga "O'qish savodxonligi" darsligida quyidagicha ta'rif berilgan: Masal axloqiy mazmunni kinoyaviy obrazlar orqali aks ettiradigan badiiy asardir. Masalda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar - hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan esa oxirida qissadan hissa, ya'ni ibratli xulosa chiqariladi.

Boshlang'ich sinf "O'qish savodxonligi" darsligida quyidagi masallarni uchratishimiz mumkin.

1-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida Alisher Navoiyning “Sher bilan Durroj” masali keltirilgan. Bu masal darslikda asar deb berilgan masalning ta’rifi bilan o‘quvchilar 2-sinfda tanishadilar. “Sher bilan Durroj” masali orqali yolg‘on gapirish va uning oqibatlarini Durroj misolida keltirilgan. Durroj o‘zining do‘sti Sherni har doim aldab kelgani uchun, unga haqiqatdan ham yordam kerak bo‘lganiga Sher ishonmaydi va Durroj o‘z yolg‘oni qurboni bo‘ladi.

2-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida Abdulla Avloniyning “Bolari bilan pashsha” masali orqali o‘quvchilar mehnatkashlik va yalqovlik bilan tanishadilar. Bol yig‘ib kelayotgan bolariga pashsha o‘zining hayot tarzini maqtaydi, senga o‘xshab mehnat qilmasam ham odamlar dasturxonidan turli xil noz-ne‘matlardan bahramand bo‘laman deydi. Bolari esa pashshaga shuning uchun odamlar seni haydaydi, meni esa e‘zozlab har yerda maqtaydilar deydi. Qissadan hissa shuki, mehnatning oxiri rohat, yalqovlikning oxiri xorlikdir.

3-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida bironta masal keltirilmagan.

4-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida Ezopning “Tovuq bilan Tulki” masalida tovuqqa to‘satdan do‘stlik taklif qilgan tulki haqida so‘z boradi. Tovuq agar uning gapiga ishonganida halok bo‘lishi ko‘rsatilgan. Qissadan hissa: to‘satdan taklif qilingan do‘stlikdan ehtiyot bo‘ling. “Burgut bilan Tulki” masalida esa do‘stlik va do‘stlikka xiyonat qilgan burgut haqida so‘z boradi. Burgut tulki bilan do‘st bo‘ladi, ammo tulkining bolalarini polaponlari bilan yeydi. Buni bilgan tulkining do‘stidan qattiq jahli chiqadi, nima bo‘lganda ham yerdagi tulki daraxtdagi burgutdan qasd ololmasigini biladi. Ammo bir kuni burgutning uyasi yonib qolaponlari kabob bo‘lib yerga tushadi va Tulki ham kabobga aylangan polaponlarni yamlamay yutadi. Qissadan hissa shuki, do‘stlikka xiyonat qilgan odam dili og‘rigan do‘stining qasosidan qutulib qolgan taqdirda ham, yaratganning qahridan qochib qutula olmasligi aytilgan.

Bu sinf darsligida yana Rus yozuvchisi Ivan Krilovning “Cho‘rtan baliq va mushuk” she’riy masali berilgan. Bu masal she’riy janrda yozilgan. Masalda har hunarning o‘z siri borligi, har kimning o‘z ishini qilishi kerakligi, boshqalarning ishini qilishni orzu qilmaslik Cho‘rtan baliq misolida keltirilgan. Chortan baliq mushukka havas qilib sichqon ovlashni xoxlaydi, mushuk do‘stiga buni qila olmasligini aytganida, chortan baliq sichqon ovlash ham ish bo‘libdimi undan katta

baliqlarni ovlaganman deydi. Natijada mushuk sichqonni ovlaguncha cho‘rtan baliq suvsiz o‘lar ahvolga keladi. Mushuk uni suvga qaytarib hayotini saqlab qoladi. Qissadan hissa qilib ushbu jumla keltirilgan:

To‘g‘ri kelmas ekan senga sichqon ovlamog,
Har hunarning o‘z siri bor, buni anglab boq.

8.2 Nasriy va she‘riy masallar.

Xalq og‘zaki ijodi va adabiy ijodda muhim o‘rin tutuvchi janr bo‘lgan masalning ikki asosiy turi — nasriy (prozaik) va she‘riy (poetik) shakllari ajratiladi. Boshlang‘ich sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida ko‘proq nasriy masallar keltirilgan. Yuqorida berilgan masallardan faqat “Cho‘rtan baliq va mushuk” masali she‘riy masaldir, qolganlari nasriy masal.

She‘riy masallar - bu turdagi masallar she‘r shaklida, ya‘ni qofiyali va ritmga ega bo‘ladi. Odatda nasriy masallarga qaraganda qisqaroq bo‘lib, o‘qish oson va esda saqlash uchun qulay.

She‘riy masallarning xususiyatlari:

✧ Masal voqealari she‘r (aruz yoki barmoq vaznida) orqali ifodalanadi;

✧ Axloqiy yoki ijtimoiy g‘oya beriladi;

✧ Hayvonlar yoki o‘simliklar personaj sifatida ishlatiladi;

✧ Ko‘pincha yakunda xulosa yoki saboq beriladi.

✧ Unda qofiya, ritm, badiiylik kuchli bo‘ladi.

She‘riy masallarga namunani rus yozuvchis Ivan Krilov ijodida ko‘rishimiz mumkin.

Nasriy masallar nasr – oddiy proza shaklida yoziladi. Hikoya kabi tuziladi, lekin odatda oxirida saboq yoki axloqiy xulosa beriladi.

Xususiyatlari:

◆ Nasr shaklida yoziladi;

◆ Real yoki hayvonlar obrazida qahramonlar bo‘ladi;

◆ Axloqiy-ijtimoiy saboq beradi;

◆ Dialog, voqealar rivoji mavjud.

Mashhur nasriy masal yozuvchilari:

Aesop (Ezop) — qadimgi yunon yozuvchisi, ko‘p masallar uning nomi bilan bog‘liq. Ezop masallarida qahramonlar ko‘pincha hayvonlar, qushlar, odamlar bo‘ladi. Har bir masalda odamiy fazilatlar — yolg‘on, xiyonat, do‘stlik, sadoqat, ochko‘zlik va hokazo tasvirlanadi. Mashhur Ezop masallaridan ba‘zilar: Burgut, zag‘cha va

cho‘pon, tulki va echki, yovvoyi echkilar va cho‘pon, qarg‘a va suv idishi.

Masal janri unsurlari juda qadimdan ma‘lum va uning dastlabki namunalari “Kalila va Dimna” asari tarkibida uchraydi. Navoiy, Farididdin Attor, Rumi asarlarida ham masal uchraydi. Gulxaniy o‘zining “Zarbulmasal” asarida masallardan mohirlik bilan foydalangan. Qadimgi yunon adabiyotida Ezop, Rim adabiyotida Fedr, Fransus adabiyotida Lafonten, Rus adabiyotida Marshak, Krilov bu janrning yetuk namoyondalari sifatida shuhrat qozongan. Zamonaviy o‘zbek adabiyotida S.Abduqahhor, O.Qo‘chqorbekov, Y.Qurbonov masal janrini rivojlantirdilar.

“Bo‘ri va Mushuk” masali

O‘rmondan qishloqqa halloslab chopib
Kirib keldi bir kun ochofat Bo‘ri.
Mehmon bo‘lib emas — bir panoh topib —
O‘zin qutqarmasa — quriydi sho‘ri.
Orqadan ovchilar tozi quvdirib
Bo‘rining jonini olishdi rosa.
Koshkiydi bironta eshikka kirib
Ko‘zdan yashirinib jonin saqlasa.
Ammo darvozalar barisi qulfloq,
Bo‘rivoy har tomon alanglab shu choq —
Ko‘zi tushdi devor uzra Mushukka,
Boshladi shu zamon yalinishlikka:
“Mushukjon, jon do‘stim, ayta qol tezroq,
Bunda deqqonlardan kim rahmdilroq?
Hu, quvib kelyapti ko‘p ovchi, tozi,
Meni dushmanlardan yashirsin hozir”.
“Unday bo‘lsa, tezroq Stepanga chop,
Ko‘p rahmdil odam”,- der Mushuk shu top.
“Yo‘q-e, chang solganman uning qo‘yiga”.
“Balki Dem‘yan qo‘yar seni uyiga?”
Qo‘rqamanki, qasdin olar u mendan,
Tortib ketgan edim echkisin zimdan».
“Trofimga bor-chi?”- “Xudo saqlasin,
Bahorda yegandim uning to‘qlisin».
“Ahvoling chatoq-ku... Ehtimol, Klim...”

“Ox, do‘stim, buzog‘in qilganman tilim...”
“Uh-ho‘, ishing besh-ku, qara-ya, quda —
Sen butun qishloqni tullabsan juda.
Meni yashirsin, deb chekma ohu voh,
Bunda topolmaysan o‘zingga panoh.
Barcha harakating ketar behuda.
O‘zingning qilmishing — o‘zingdan ko‘rgin,
Nima ekkan bo‘lsang — o‘shani o‘rgin”.

Bu masal Krilov I.A qalamiga mansub masal bo‘lib, she‘riy usulda yozilgan. Masal so‘ngida qissadan hissa qilib, “O‘zingning qilmishing — o‘zingdan ko‘rgin, Nima ekkan bo‘lsang — o‘shani o‘rgin” jumlasini berilgan.

Masallar yosh avlodni tarbiyalashda, jamiyatdagi illatlarni tanqid qilishda va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qilishda muhim vosita bo‘lgan. Ularning nasriy yoki she‘riy shaklda bo‘lishi o‘quvchi auditoriyasiga qarab tanlanadi.

8.3 Masal janriga xos matnlar bilan ishlash metodikasi.

Masalning, avvalo, ixchamliligi, tilining qisqa va lo‘ndaligi, soddaligi, o‘tkirligi va xalqchilligi bola hissiyotiga qattiq ta‘sir qiladi. Bular o‘quvchilar nutqini o‘stirishda ham muhim material hisoblanadi. Masal qahramonlarining xatti - harakatlari, fe‘l - atvorlari, nutqiy o‘ziga xosliklari o‘quvchining diqqatini o‘ziga jalb qiladi.

Masalning allegorik mazmuniga to‘xtalmasdan, bosh qahramon qiyofasini tahlil qilishga kirishiladi. 1-sinfda bolalar masalni hayvonlar haqidagi ertakka o‘xshash kulguli asar kabi qabul qilsalar, 2-sinfdan boshlab ular masaldagi hayvonlarning xatti-harakati, o‘zaro munosabatlari ba‘zan kishilar hayotida ham uchrashini, masal axloqiy bilim beradigan hikoya ekanini, unda kishilardagi ayrim kamchiliklar tasvirlanishini bilib olish boshlaydilar.

Masallarda yashiringan o‘tkir kinoya, voqealarning tez-tez o‘rin almashinib turishi uni bir maromda o‘qishga xalaqit beradi. Shuning uchun ifodali o‘qishga yetarli malaka hosil qilmagan o‘quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim.

Masal o‘qish darsida quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

I.Tayyorgarlik ishlari (bunda masalning xususiyatlari va qaysi sinfda o‘qitilishiga mos ravishda ish turlari tanlanadi):

- 1) masal muallifi haqida ma'lumot;
- 2) o'qilgan masal materiali yuzasidan savol-javob;
- 3) o'qilgan masalda qatnashuvchilar (hayvonlar) xarakteriga xos xususiyatlar haqida suhbat.

II. Masalni o'qituvchi o'qishi (magnitofon yozuvini eshitish yoki film ko'rsatish).

III. Masalning aniq mazmunini tahlil qilish:

1) masalning strukturasi va kompozitsiyasini aniqlash (o'qish, reja tuzish va hakazo);

2) Qatnashuvchilarning xatti-harakati, fe'l-atvori sabablarini, xarakteriga xos xususiyatlarini tushuntirish (tanlab o'qish, so'z bilan va grafik rasm chizish, savollarga javob);

3) Masalning aniq mazmunidan kelib chiqib undagi asosiy fikrni belgilash.

IV. Allegoriyani ochish.

V. Axloqiy xulosa aks ettirilgan qismni tahlil qilish.

Savol va topshiriqlar:

1. Masal janrining boshqa janrlardan farqi nima?
2. Boshlang'ich sinf o'quvchilari qaysi masallar bilan tanishadilar?
3. Masalning qanday turlari bor?
4. Masalchilik janri qaysi davlatlarda kimlar tomonidan rivojlantirilgan?
5. She'riy masalga misol keltiring.
6. Masalni o'qitishda asosiy ish turlari qaysilar?
7. Masal mazmunini tahlil qilishda savollar berish ahamiyatini tushuntiring.
8. Masal bilan tanishishda tayyorgarlik bosqichida qanday ishlar amalga oshiriladi?
9. Masal allegorijasini ochish deganda nimani tushunasiz?
10. Masal ustida ishlashning nutqni o'stirish va lug'at boyligini oshirishdagi o'rni haqida gapiring.

9-MAVZU. LIRIK JANRGA XOS (SHE'RIY) MATNLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

- 9.1 She'riy matnlar turlari va ularga xos xususiyatlar.
- 9.2 Ifodali o'qishda ohang, ritm, qofiya, to'xtam.
- 9.3 She'r matnini tahlil qilish, she'riy matndagi badiiy-tasviriy vositalar.

Tayanch so'z va iboralar: she'r, qofiya, ritm, ifodali o'qish, ohang, to'xtam, badiiy-tasviriy vositalar, she'riy asar, lirik she'r.

9.1 She'riy matnlar turlari va ularga xos xususiyatlar.

She'riy matnlar adabiyotda badiiy ifoda vositalari orqali estetik zavq uyg'otuvchi, ritm, ohang va obrazlarga boy bo'lgan matnlardir. Ular o'zining shakl, mazmun va ifoda uslubiga ko'ra bir nechta turlarga bo'linadi. Quyida asosiy she'riy matn turlari va ularga xos xususiyatlar keltirilgan:

Lirik she'r - Shoirning ichki kechinmalari, tuyg'ulari, hayajonlari ifodalanadi, muhabbat, g'am, quvonch, sog'inch kabi mavzular asosiy o'rinda turadi, ohangdor, obrazli tilda yoziladi.

Misol: Yuragimda bir g'am bor, aytolmayman hech kimga,
Tilim ojiz, ko'zlarim so'z aytar faqat jimga..

Epik she'r - Voqealikni, hodisalarni hikoya qiladi. obrazlar orqali biror syujet (voqealar zanjiri) yoritiladi, qahramonlar faol harakatda bo'ladi. Epik she'rlarga doston va poema kiradi.

Dramatik she'r - Dialog va monolog shaklida yoziladi, sahnalashtirish uchun mo'ljallangan, syujet bor, lekin hissiyotlar ham kuchli ifodalanadi. Masalan, "Layli va Majnun" dramatik dostoni.

Boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsligida lirik janrga xos asarlardan she'r, sheri doston, she'riy topishmoq, she'riy ertak, she'riy masal kabi janrlar uchraydi. "o'qish savodxonligi" darsligida she'rga quyidagicha ta'rif beriladi: She'r (arabcha: shuur - sezgi) - fikrning his-tuyg'uga qorishiq ifodasi sifatida vujudga kelgan, hayajonli she'riy nutq bilan ifoda etilgan, ma'lum ichki ohangga ega badiiy asar. "She'r" atamasi o'rniga ba'zan "nazm" so'zi ham qo'llaniladi. She'rning eng kichik ko'rinishi mumtoz adabiyotda 1 baytdangina iborat bo'lib, "fard"; o'zbek folklorida esa 4 qatorni tashkil etib, "to'rtlik" deb

ataladi. Boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsligida she'riy dostonlar, she'riy ertak va she'riy masallar berilgan. Dostonga quyidagicha ta'rif beriladi: "Doston bu - liro-epik janrdagi badiiy asar. o'zbek xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyotida keng tarqalgan. Dostonlarda muayyan voqea hikoya qilinadi. Undagi voqea keng ko'lamda bo'lib, bir yoki ikkita bosh qahramon ishtirok etadi, personajlar esa ko'p bo'ladi".

She'rni o'qish darslarida asosiy ish turi ifodali o'qish hisoblanadi. O'quvchi she'rning g'oyaviy mazmunini tushunsagina ifodali o'qiy oladi. Shuning uchun she'rni tahlil qilib, uning mazmunini o'quvchilarga tushuntirish lozim.

She'rni o'qishdan oldin ba'zan unda tasvirlangan, yil fasllari haqida suhbat o'tkazish yoki she'r mazmunini tushunish uchun o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan voqealarni o'qituvchi qisqacha so'zlab bersa maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, tabiat ta'rifiga oid yoki tabiat hodisalariga oid she'rlarni o'qishdan oldinroq tabiatni kuzatish, boqqa, qir-adirlarga ekskursiya o'tkazish maqsadga muvofiq. Lirik she'rni ham, she'riy hikoyani ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhimdir. O'qituvchi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin.

O'qish oddiy bo'lishi kerak. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik xursandlik, qahr-g'azab hissini qichqirib ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'ymaslik zarur. Bolalar she'rni o'qiganda, she'riy satrga rioya qilishlari, she'r ritmini buzmasliklariga erishish lozim. She'r mazmuni ham boshqa janrdagi badiiy asar singari savollar asosida tahlil qilinadi. O'quvchilarga ko'p savol berish tavsiya qilinmaydi. Ular she'rni asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning o'zi kifoya.

Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek vatanimiz tarixi, mustaqilligi, o'zbek xalqi, urf-odatlar, milliy bayramlari haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi.

Boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan ko'pgina she'rlarni tahlil qilib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi (dars paytida).

9.2 Ifodali o‘qishda ohang, ritm, qofiya, to‘xtam.

She’r ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutqdir. She’riy nutqni ohang jihatidan ma’lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir me’yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar) hisoblanadi.

Ifodali o‘qishda ohang, ritm, qofiya va to‘xtam o‘quvchining nutq madaniyatini shakllantiruvchi asosiy unsurlardan hisoblanadi. Matnni ohang bilan o‘qish uning mazmunini chuqurroq anglashga yordam beradi, chunki ohang nutqning ko‘tarilishi, pasayishi, hissiyot va munosabatning ifodasi sifatida matnga jon bag‘ishlaydi. To‘g‘ri tanlangan ohang o‘quvchiga matndagi kayfiyatni his ettiradi, qahramonning tuyg‘usini o‘quvchiga yaqinlashtiradi va tinglovchida kuchli ta’sir uyg‘otadi. Ritm esa nutqning ichki musiqasi bo‘lib, o‘qish jarayonida so‘zlarning tartibli, ravon va tabiiy ketma-ketlikda talaffuz qilinishini ta’minlaydi. Ritmning to‘g‘ri saqlanishi matnni jonliroq, esda qolarliroq qiladi, ayniqsa she’riy o‘qishda ritm tinglovchi uchun alohida estetik ta’sir beradi. Qofiya nutqqa ohangdorlik va musiqiylik baxsh etadi, o‘quvchini matnning tovushlar uyg‘unligini his qilishga o‘rgatadi va she’riy satrlarning mazmunini yanada ta’sirchan qiladi. Ifodali o‘qishda to‘xtamlar ham muhim o‘rin tutib, ular matnning ma’nosini to‘g‘ri yetkazishda, gaplar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishni anglatishda, o‘quvchiga nafasni to‘g‘ri taqsimlashda yordam beradi. To‘xtamning o‘rnini, davomiyligini his qilgan o‘quvchi matnni ravon o‘qiydi, tinglovchi esa mazmunni aniq qabul qiladi. Ohang, ritm, qofiya va to‘xtamning uyg‘un qo‘llanishi o‘quvchini faqat so‘zlarni talaffuz qiluvchi emas, balki matnni his qiluvchi va uning mazmunini jonlantirib bera oladigan ifodali o‘qishga yetaklaydi. Bu jarayon o‘quvchida estetik didni shakllantiradi, nutq madaniyatini rivojlantiradi va badiiy matnni qiziqish bilan o‘qishiga zamin yaratadi.

Boshlang‘ich sinflarda o‘qish sifatlari deganda bu o‘quvchilarning matnni to‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qishi tushuniladi.

To‘g‘ri o‘qish — bu o‘qishning talaffuz jihatiga e’tibor berish. Bu yerda asosiy e’tibor so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga, ularning ma’nosini aniq ifodalashga qaratilgan.

Tez o‘qish — matnni tezlikda o‘qish, lekin bunda ma’noni to‘liq tushunish ham talab qilinadi.

Ongli o‘qish — bu o‘quvchi matnni faqat o‘qib chiqmaydi, balki anglab, tafakkur qilib o‘qiydi. Bu o‘quvchining o‘qish jarayonida ongli ravishda fikr yuritishi va ma’no olishidir.

Ifodali o‘qish — bu matnni o‘qishda his-tuyg‘ularni va intonatsiyani to‘g‘ri ishlatishdir. Bu usulda o‘quvchi matnni nafaqat tushunadi, balki uning ruhini, kayfiyatini tinglovchiga etkazishga harakat qiladi.

Matnni (ayniqsa, she’r yoki badiiy parcha) mazmuniga mos tarzda ohang, pauza, urg‘u, ritm va his-tuyg‘ular bilan boyitib o‘qish san’atidir. Bu nafaqat tovush bilan o‘qish, balki matn ruhini tinglovchiga yetkazishdir.

Ifodali o‘qish she’r yoki nasrni obrazli, his-hayajon bilan, to‘g‘ri ohangda va talaffuzda o‘qishdir. Bu jarayonda quyidagi elementlar muhim ahamiyatga ega:

Ohang — gapning mazmuniga mos tarzda ovozni ko‘tarish yoki pasaytirishdir. Quvonchli, hayajonli joylarda — ohang balandroq va jonli bo‘ladi. G‘amgin, jiddiy yoki sokin fikrlar — pastroq ohangda, sekinroq o‘qiladi. Ohang matnning kayfiyatini eshituvchiga yetkazadi.

Ritm (urinish va pauzalar tartibi) — so‘zlar va gaplarning ma’lum bir ohangdosh, ketma-ketlikda aytilishidir. Ritm she’rlarda ayniqsa muhim bo‘lib, ular ma’lum bir musiqiylik beradi. Ritm o‘quvchining ovozida uyg‘unlik yaratadi. Masalan, syllabik (bo‘g‘inga asoslangan) va tonik (urg‘u asosida) ritmlar mavjud.

Qofiya (so‘zlar ohangdoshligi)— misralar oxiridagi so‘zlarning tovush jihatdan bir-biriga ohangdosh bo‘lishi. Qofiyalar she’rga joziba va esda qolarli ritmik tuzilma beradi. Ifodali o‘qishda qofiyalarning ohangini aniq sezdirish kerak.

To‘xtam (pauza) — ma’no tugagan yoki nafas olish uchun beriladigan tanaffus. Quyidagi belgilar to‘xtamning o‘lchamini bildiradi:

nuqta(.) - to‘liq pauza (katta to‘xtam),

vergul(,) - qisqa pauza,

chiziqcha (—), nuqtali vergul (;) — o‘rta pauza.

To‘xtamlar gapning ma’nosini to‘g‘ri tushunish va eshituvchiga yetkazish uchun zarur. She’rni o‘qiganda kichik yoshdagi o‘quvchilar tabiat va jamiyat voqea hodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim ahamiyatga ega.

Boshlang‘ich sinflarda she’r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar,

ya'ni she'riy asarlar va lirik she'rlar o'qitiladi.

She'riy hikoya, she'riy ertaklarda sujet, ya'ni voqealar tizimi va uning rivoji xarakterlidir. Lirik she'r "biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi." Lirik she'rning xususiyati "kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi".

Lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi.

9.3 She'r matnini tahlil qilish, she'riy matndagi badiiy-tasviriy vositalar.

She'r matnini tahlil qilish o'quvchini she'riy nutqning ohangdorligini, mazmuniy teranligini va undagi poetik tasvirlarni anglashga yo'naltiradigan jarayon bo'lib, u she'rdagi fikr va tuyg'ularni chuqur his qilishga yordam beradi. She'rni tahlil qilishda avvalo uning umumiy mazmuni, shoirning kayfiyati, asosiy fikri va badiiy g'oyasi aniqlanadi. O'quvchi she'rni ifodali o'qish orqali undagi ritm, musiqiylik, tovushlar uyg'unligini his qiladi, so'ngra matndagi obrazlar olamiga kirib boradi. She'riy matnda qo'llanadigan badiiy-tasviriy vositalar she'rning ta'sirchanligini kuchaytiradi, tasvirni jonlantiradi va o'quvchida tasavvur uyg'otadi. O'xshatish, jonlantirish, mubolag'a, metafora kabi vositalar shoirning fikrini bevosita emas, balki obrazli shaklda yetkazadi va tuyg'ularni yanada samimiy qiladi. O'xshatish voqea yoki holatni boshqa bir narsa orqali tasvirlab, o'quvchini she'r kayfiyatiga yanada yaqinlashtiradi, jonlantirish esa jonsiz narsalarga hayotiy belgi berib, tasvirni yorqin ko'rsatadi. Mubolag'a shoir hissiyotini kuchaytirish orqali obrazning ta'sirini oshiradi, metafora esa so'zning ma'nosini ko'chma shaklda qo'llab, she'rni teran ma'noli qiladi. She'r matnida qofiya, ritm, ohang kabi unsurlar ham mazmun bilan uyg'un holda she'rning badiiy qiymatini belgilaydi. Tahlil jarayonida o'quvchi she'rda ishlatilgan tasvir vositalarining nimani anglatishini, ular orqali qanday kayfiyat yaratilganini, shoirning maqsadi va kechinmasini qay tarzda ifodalaganini anglab boradi. Bunday tahlil o'quvchining poetik tafakkurini rivojlantiradi, adabiy nutqini boyitadi va she'riyatning estetik jozibasini chuqur his qilishga imkon yaratadi.

She'riy asarlarni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

- She'rning mazmuniy tahlili – Bunda she'rning mavzu, asosiy

g'oyasi, muallifning fikrlari tahlil qilinadi;

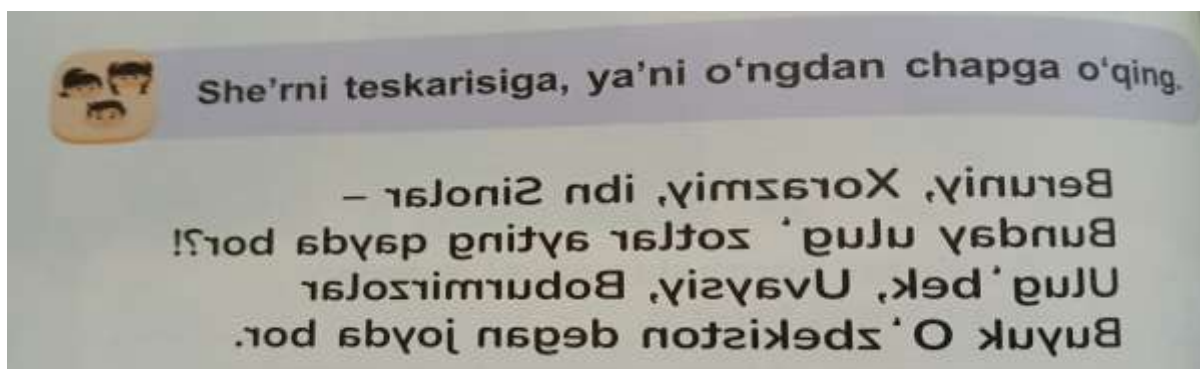
- She'rdagi badiiy-tasviriyy vositalar tahlili - Bunday tahlilda she'rda foydalanilgan badiiy-tasviriyy: tashbeh(o'xshatish), istiora(majoz), kinoya (yashirin ma'no), sifatlash, alegoriya tahlil qilinadi.

- She'r mazmuni va g'oyaviy tahlili. Bunda she'rda ilgari suriladigan g'oyalar (vatanparvarlik, muhabbat, g'am-alam, tabiat tasviri) tahlil qilinadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari savod o'rgatish davridan boshlab she'rlar bilan tanishadilar. Barcha boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsliklarida she'rlar berilgan. She'rlarning berilish miqdorini sinflar va qismlar kesimi bo'yicha quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Sinf	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	16 ta she'r	12 ta she'r	-	-
2-sinf	11 ta she'r	11 ta she'r	5 ta she'r	11 ta she'r
3-sinf	9 ta she'r	10 ta she'r	8 ta she'r	9 ta she'r
4-sinf	6 ta she'r	13 ta she'r	7 ta she'r	7 ta she'r

1-sinf "o'qish savodxonligi" darsligida berilgan 16 ta she'rdan 2 tasida ba'zi so'zlar o'rniga rasmlardan foydalanilgan. Bu o'quvchining diqqatini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari she'riy topishmoqlar ham berilgan. 2- sinf "o'qish savodxonligi" darsligida berilgan she'rlar ichida 1 ta teskari she'r ham berilgan.

Bu she'rda o'quvchi so'zlarni teskarisiga o'qishi kerak va bu o'quvchining diqqatini topqirligini oshirishga yordam beradi. 2- sinf darsligida 1 ta she'riy ertak ham berilgan. 1- sinfdan 4-sinfgacha bo'lgan "o'qish savodxonligi" darsliklarida ko'proq vatan, ota-ona,

odob-axloq, fasllarga xos mavzudagi she'rlarni uchratishimiz mumkin.

Xullas, boshlang'ich adabiy ta'limda har xil janrdagi badiiy asarlarni o'rganishda ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni diqqat markazida tutish, ularni o'qish va didaktik tahlilga tortishda mana shu jihatlarga ustuvor ahamiyat qaratish mazkur ta'lim samaradorligi garovidir.

Savol va topshiriqlar:

1. She'rni o'qitishda asosiy ish turlari qaysilar?
2. Qaysi she'riy janrlarni bilasiz?
3. Boshlang'ich sinflarda she'rni o'qitish darslari tuzilishi qanday?
4. She'rning muhim komponentlarini ayting.
5. She'rlarda foydalaniladigan badiiy tasviriy vositalar qaysilar?
6. She'r mazmunini tahlil qilishda savollar berish ahamiyatini tushuntiring.
7. She'rlar hajmi bo'yicha qanday guruhlanadi?
8. She'r ustida ishlashning nutqni o'stirish va lug'at boyligini oshirishdagi o'rni haqida gapiring.
9. Qofiya, ritm, to'xtam deganda nimani tushunasiz?
10. Ifodali o'qish turlari qaysilar?

10-MAVZU: MAQOL VA TOPISHMOQ JANRIGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH

Reja:

10.1 Maqol va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida maqol ustida ishlash metodikasi.

10.2 Topishmoq va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida topishmoq ustida ishlash metodikasi.

10.3 Tez aytish va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida tezaytish ustida ishlash metodikasi.

***Tayanch so'z va iboralar:** maqol, topishmoq, xalq donishmandligi, tez aytish, topqirlik, nutq a'zolari, ifodali o'qish, hikmatli so'z, g'oya, badiiy-tasviriy vositalar.*

10.1 Maqol va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida maqol ustida ishlash metodikasi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralardir. Maqollar xilma-xil mavzularda bo'lib, hayotning turli masalalarini qamrab oladi. Ko'pincha maqol o'git, nasihat xarakterida bo'ladi: "Yoz - dam olishga soz", "Vatan qadrini bilmagan, o'z qadrini bilmas" kabi. Maqol xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy ifoda vositalari - ohangdor tovushlar takrori bo'ladi. Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan ajoyib so'z ustalarining o'lmas satr va hikmatli so'zlari ham ko'pincha xalq maqollariga o'xshab ketadi. Masalan, A. Navoiyning "Mahbub ul-qulub"da aytgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir: "Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur", "Tilga ixtiyorsiz - elga e'tiborsiz" va boshq.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratish kerak. 1-2-sinflar maqollarni o'rganishning birinchi bosqichi bo'lsa, savod o'rgatish davri maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichidir. Savod o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollarni o'qiydilar. Alifbe davrida berilgan maqollar matn mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular matn g'oyasini o'quvchilarga lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar

o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, misollar bilan dalillab beradi. Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Iloji boricha ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlardan uning ma'nosini oson izohlaydigan, sodda til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olish zarur. Buning uchun o'qituvchi "Maqollar to'plami" va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Boshlang'ich sinflarda matn ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamoqchi bo'ladilar.

Maqol tili ustida 1-sinfda uyushtirilgan ishlar 2-sinfda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orqali o'quvchilar uning yaratilishi haqida, uning oddiy gapdan farqini bilib oladilar. 1-sinfda maqollarni to'g'ri o'qish va yod olishga e'tibor ko'proq qaratiladi, 2-sinfda esa o'quvchilardan matn mazmuniga mos maqollar aytishni talab qilish mumkin.

3-4-sinflarda maqollar maxsus darslarda va badiiy asarni o'rganish jarayonida ham muntazam o'rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o'rganishdan ko'zlangan maqsad o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to'g'ri va ongli o'qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so'zning va yaxlit maqolning ma'nosini to'liq idrok etishga erishishdir. O'quvchilar o'qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so'zlarni o'zi mustaqil topa olish ko'nikmasini egallashi, ular yordamida o'qilgan asarlar yuzasidan to'g'ri hukm chiqarishga o'rganishlari zarur.

Maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalaniladi:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.

6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol toptirish.

7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsligida maqolga quyidagicha ta'rif beriladi. "Maqollar xalq tomonidan yaratilgan hikmatli iboralardir. Maqollar xalq donishmandligi ramzi hisoblanadi. Chunki ular hayotiy tajribalar va kuzatishlar asosida yaratiladi. Maqollar og'izdan og'izga o'tib, sodda, tushunarli va ixcham ko'rinishda bizgacha yetib kelgan. Ularni qo'llash nutqning ta'sirchanligini oshiradi. Maqollarda bildirilgan fikrlarga amal qilish esa insonni go'zal fazilatlar egasiga aylantiradi". Maqol so'zi turli xalqlarda turlicha ataladi.

Maqol-o'zbekcha

Пословица - ruscha

Sprichwort - nemischa

Proverbe- fransuzcha

Proverb - inglizcha

Proverbio - italyancha

Boshlang'ich sinf darsliklarida maqollar ko'pincha badiiy asarlardan so'ng xulosa o'rnida berilgan. Bundan tashqari ba'zi maqollar o'quvchilarning topqirligini oshirish maqsadida quyidagi ko'rinishlardan berilgan:

- so'zlardan harflarning kattasidan kichigi tomon o'qisangiz, maqol hosil bo'ladi;

- tushurib qoldirilgan so'zlardan mosini topib maqollarni o'qing;

- so'zlardagi bo'g'inlarni o'rniga qo'yib maqolni hosil qiling;

- so'zlarni o'rnini topib maqollarni hosil qiling kabi.

Boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsliklarida berilgan maqollar miqdorini sinflar va qismlar kesimi bo'yicha quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Sinf	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	10 ta maqol	28 ta maqol	-	-
2- sinf	16 ta maqol	31 ta maqol	20 ta maqol	24 ta maqol
3-sinf	19 ta maqol	12 ta maqol	7 ta maqol	5 ta maqol
4-sinf	24 ta maqol	6 ta maqol	14 ta maqol	15 ta maqol

Maqollar boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsligida berilgan eng ko'p janrlardan biridir. Maqollarni o'rganish boshlang'ich sinf o'quvchilariga ta'lim-tarbiya berishda muhim rol o'ynaydi.

o‘quvchilarning lug‘at boyligi o‘zlashtirishda ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa maqollardan so‘zlarning ko‘p ma‘nosi, ma‘nodosh so‘zlarni, zid ma‘noli so‘zlarni, bir tovush bilan farq qiladigan so‘zlarni chuqur o‘rganishga aynan maqol janri yordam beradi.

10.2 Topishmoq va boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida topishmoq ustida ishlash metodikasi.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she‘riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir. Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog‘liq holda yaratiladi. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e‘tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo‘lgan intilishlari yotadi.

Topishmoqda yashirilgan narsalar uning javobi hisoblanadi. Topishmoqning javobini topish uchun topishmoq matnini yaxshilab o‘qish, nimaga ishora qilinayotganligini fahmlash, topishmoqning asosiy xususiyat va belgilari aynan nimaga qaratilganligini taxmin qilish bilan ham topishga harakat qilish kerak.

Topishmoqlar — xalq og‘zaki ijodining qadimiy va o‘ziga xos janrlaridan biri bo‘lib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari bor. Topishmoqlarda narsa yoki hodisa bevosita aytilmaydi, balki uni ifodalovchi ramziy, o‘xshatma, istiora va kinoya orqali beriladi. Bu aqlni charxlash va fikrlashni rivojlantiradi.

Topishmoq o‘quvchilarni topqirlik va hozirjavoblikka o‘rgatadi. Shu sababli xalq og‘zaki ijodining bu janridan darsliklarda ham keng qo‘llanilgan. Topishmoqlar ko‘proq har bir matn ostida keltirilgan. Topishmoqlar har ikki toifa uchun bo‘lishi mumkin. Ba‘zilar oddiyroq va bolalar uchun mo‘ljallangan bo‘lsa, boshqalari murakkab va kattalar aqlini sinaydi. Bundan ko‘zlangan maqsad matn mazmunini topishmoqlar asosida ham o‘zlashtirilishiga erishishdir. Masalan, 1-sinf “O‘qish savodxonligi” darsligida “Kitobsevar bobom” matni ostida

“Ertak, she‘r-u matnlar

Yashar bir mamlakatda.

Dunyoni o‘rganishda

Uning xizmati katta” topishmog‘i keltirilgan va mavzuga juda mos tanlangan. Topishmoqlar bunday shaklda berilganda ularning javobi oson topiladi. Topishmoqlar o‘quvchilarning topqiriligini yanada

oshiradi, tafakkurini o‘stiradi. Topishmoqlar bolalar shoirlari tomonidan ham yaratilib kelinmoqda. Bunday topishmoqlar sho‘x, qiziqarli bo‘ladi. Masalan, “Quvnoq topishmoqlar” (A. Akbar), “Buni toping, qizlarim” (G‘. G‘ulom) kabi topishmoqlar keltirilgan. Darslikda quyidagi topishmoqlarni uchratishimiz mumkin.

1. Teg desam, tegmaydi,
Tegma desam, tegadi.
2. Qorong‘u uyda o‘ttiz sadaf.
3. Eshitadi, ko‘rmaydi,
Ko‘radi, eshitmaydi.
4. Kunduzi yonar,
Kechasi so‘nar.
5. Katta-kichik besh o‘rtoq,
Uyushsa, bo‘lar to‘qmoq.

Boshlang‘ich sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida topishmoqqa quyidagicha ta’rif berilgan: “Topishmoq - bu narsaning nima ekanligini uning xususiyatlari orqali topadigan o‘yin turlaridan biri. Topishmoqda narsa yoki hodisa boshqa narsa yoki hodisaga o‘xshatish, o‘zaro qiyoslash, taqqoslash orqali beriladi. Topishmoq nasrda ham nazmda ham yozilishi mumkin. Ohangdorlikni oshirish uchun asosan she’riy tarzda uchraydi. Topishmoqning yana bir o‘ziga xos xususiyati uning o‘yin elementini o‘zida mujassam etishidir. Topishmoq o‘ynalarkan, odamlar mantiqiy fikrlashga, tasavvurlarini kengaytirishga va ko‘nikmalarini oshirishga harakat qiladilar. Topishmoq aytish — bu o‘yin ko‘rinishidagi mantiqiy mashqdir. U bolalarda ijodiy fikrlash va muammo yechish qobiliyatini rivojlantiradi. Topishmoqlarda ko‘p hollarda o‘xshatish (metafora) va kinoya ishlatiladi. Bu hodisalarning tabiati haqida bevosita gapirish o‘rniga, ular orqali tasvirlangan narsalarni topish kerak bo‘ladi. Topishmoqlar turli mavzularda bo‘lishi mumkin. Ular tabiat, hayvonlar, odamlar, kundalik hayot va boshqa ko‘plab sohalarni qamrab oladi. Ba’zilar o‘ziga xos ko‘rinishda bilim va savodga qaratilgan, boshqalari esa mantiqiy qiyinchiliklar va o‘yinli savollarni o‘z ichiga oladi.

Topishmoq janri xalq og‘zaki ijodining eng asosiy va yoqimli shakllaridan biridir, chunki u nafaqat bilim, balki e’tibor va tafakkurni ham rivojlantiradi.

Boshlang‘ich sinf “o‘qish savodxonligi” darsliklarida berilgan topishmoqlar miqdorini quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

Sinf	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	12 ta topishmoq	12 ta topishmoq	-	-
2- sinf	18 ta topishmoq	16 ta topishmoq	9 ta topishmoq	9 ta topishmoq
3-sinf	1 ta topishmoq	12 ta topishmoq	4 ta topishmoq	7 ta topishmoq
4-sinf	6 ta topishmoq	4 ta topishmoq	7 ta topishmoq	4 ta topishmoq

Darslikda topishmoqlar alohida mavzu sifatida berilmagan bo'lsada ko'p mavzular oxirida mavzuga mos topishmoqlar berilgan.

10.3 Tez aytish va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida tezaytish ustida ishlash metodikasi.

Tez aytishlar ma'lum so'zni, so'z birikmasini yoki tovushni to'g'ri talaffuz qilishga, uni boshqa tovushlardan farqlashga o'rgatadigan, xotirani mustahkamlaydigan va nutqni o'stiradigan, o'qish sur'atini oshiradigan janr hisoblanadi. Shu sababli 1-2-sinfda ko'pgina tez aytishlar keltirilgan. Masalan, "Tohir tungacha to'p tepdi", "Shirin sharbatning shirasi shakardan shirin", "Gulnor gulzor oralab gullarni saraladi", "Non yasashamizmi, Sholi sanashamizmi?" va boshq.

Tez aytish va boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida tez aytish (ya'ni, so'zlarni yoki matnni tez va aniq talaffuz qilish) ustida ishlash metodikasi o'quvchilarning nutq rivojlanishi, tilni tushunish va o'qishdagi tezlikni oshirish uchun juda muhimdir. Bu metodika o'quvchilarning talaffuzini yaxshilash, o'qish samaradorligini oshirish va nutqni shakllantirishga yordam beradi. Tez aytish ustida ishlashni boshlashdan oldin, o'quvchilarning hozirgi nutq tezligini va talaffuzini baholash kerak. Bu maqsadga erishish uchun o'quvchilarni oddiy jummalarni o'qish va ular qanday tezlikda o'qishlarini kuzatish mumkin. O'quvchilarga so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatish muhimdir. Bu jarayonda ular so'zlarni to'g'ri aytishni, undosh va unlilarni aniqlik bilan talaffuz qilishni o'rganadilar. Har bir harfni va tovushni aniq aytishni mashq qilish. Shuningdek, o'quvchilarga ba'zi murakkab tovushlarni talaffuz qilishni o'rgatish mumkin (masalan, "sh", "ch", "z", "r").

Tez aytish – xalq og'zaki ijodining bir turi. Tez aytishda yanglishib ketish mumkin bo'lgan qofiyadosh so'zlardan tuzilgan jumlar qo'llanadi. Unda muayyan tovushlar, ayniqsa, jarangli undoshlar takrorlanadi va so'zlar ritm, urg'ular bilan tez aytiladi. Masalan, Besh mis barkash, besh mis barkashning ichida besh ming mis barkash. Tez

aytishda har bir tovush o‘z o‘rnida to‘g‘ri, ravon talaffuz etilishi shart. Tovushlar talaffuzida yanglishgan tomon (kishi) yengilgan hisoblanadi. O‘tmishda katta yoshdagi odamlar ham o‘tirishlarda, to‘ylarda tez aytishda musobaqalashib, madaniy hordiq olganlar. Keyinchalik, asosan, bolalar repertuariga aylangan. Tez aytishlar bolalarning fikrlash qobiliyatini, so‘z boyligini oshirishga va nutqining ravon bo‘lishiga xizmat qiladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodiyotida tez aytishlar qadim zamonlardan beri mavjud. Professor Hodi Zarif tuzgan „O‘zbek folklori“ xrestomatiyasida tez aytishga 12 ta misol keltirilgan.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, boshlang‘ich sinf darsliklariga o‘quvchilar yoshiga mos, mavzular bo‘yicha tanlab olingan, ko‘proq tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan tezaytishlar tanlab kiritilishi maqsadga muvofiqdir.

Tez aytishlar, odatda, qofiyadosh so‘zlar: jarangli va/yoki boshqa o‘xshash tovushlar bilan tugaydigan so‘zlar ishlatiladi. Tez aytishda So‘zlar tez, ritmik va urg‘ular bilan aytiladi.

Ba’zi tez aytishlar boshqalarga nisbatan qiyin bo‘lishi mumkin, masalan, "Besh mis barkash, besh mis barkashning ichida besh ming mis barkash".

Tez aytishlarning asosiy maqsadlari:

- Nutqning ravon bo‘lishi;
- So‘z boyligini oshirish;
- Fikrlash qobiliyatini rivojlantirish;
- Madaniy hordiq;

Tez aytishlar misollari:

Tuflining tagi tuproq, tozala Tolib tezroq.

Dorivor daraxt do‘lana, mevasi dona-dona.

Kitob kitobxonlarga kerak, kitobxonlarga kitob kerak.

o‘roq o‘xshar so‘roqqa, so‘roq o‘xshar o‘roqqa.

Soat soatga soatlab qaradi.

Belbog‘ini belga bog‘lab, bog‘bon bobo bog‘ga bordi.

Boshlang‘ich sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida tez aytishlar miqdori quyidagicha:

Sinf	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	4 ta tez aytish	6 ta tez aytish	-	-

2-sinf	4 ta tez aytish	14 ta tez aytish	2 ta tez aytish	4 ta tez aytish
3-sinf	6 ta tez aytish	1 ta tez aytish	-	-
4-sinf	2 ta tez aytish	2 ta tez aytish	-	-

Tez aytish o‘quvchilarni talaffuzni yaxshilashga va so‘zlarni aniq ifodalashga o‘rgatishga yordam beradi. Boshlang‘ich sinflarda tez aytishni o‘rgatish, nafaqat musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirishga, balki o‘quvchilarning til, ijodiy fikrlash, va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini ham kuchaytiradi. Shuningdek, bu jarayon ularning emotsional va madaniy o‘ziga xosliklarini anglashga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Maqol janrining o‘ziga xos xususiyatlarini qaysilar?
2. Boshlang‘ich sinflarda maqollarni o‘rgatishdan maqsad nima?
3. Maqollar mavzulari jihatdan qanday turlarga bo‘linadi?
4. Maqol va hikmatli gaplarning ta’lim tarbiya berishdagi ahamiyati?
5. Topishmoqning maqoldan farqini tushuntiring?
6. Topishmoqning xususiyatlarini ayting.
7. Topishmoqlarni o‘quvchilarga o‘rgatishdan maqsad.
8. Tez aytishning o‘ziga xos xususiyatlarini ayting.
9. Boshlang‘ich sinf darsliklarida tez aytishdan foydalanishning ahamiyati.
10. Maqol, topishmoq va tez aytishga 2 tadan misol keltiring va ularning farqini tushuntiring.

11-MAVZU: ILMIY - OMMABOP JANRGA XOS MATNLAR USTIDA ISHLASH.

Reja:

11.1 Ilmiy-ommabop matnlar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari

11.2 Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasi.

11.3 Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darsliklarida uchraydigan ilmiy-ommabop matnlar.

Tayanch so‘z va iboralar: ilmiy-ommabop, badiiy asar, ijodiy matn, tasviriy vositalar, tarixiy mavzu, ilmiy maqola, fan yutuqlari, texnologiya, mavsumiy hodisalar.

11.1 Ilmiy-ommabop matnlar, ularning o‘ziga xos xususiyatlari

Ilmiy-ommabop matnlar — bu ilmiy bilimlarni keng ommaga tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazishga mo‘ljallangan matnlardir. Ular ilmiy uslub bilan yozilgan ilmiy maqola yoki darsliklardan farqli ravishda, ilm-fanni oddiy odamlar uchun yaqinlashtirish, tushunarli qilish vazifasini bajaradi.

Ilmiy-ommabop matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari:

- Oddiy va tushunarli til
- Ilmiy terminlar va murakkab iboralardan iloji boricha qochadi yoki ularni soddalashtirib tushuntiradi. Maqsad — har bir o‘quvchi yoki tinglovchiga tushunarli bo‘lish.

- Qiziqarli uslub - matnlar odatda hayotiy misollar, tarixiy faktlar, hikoya elementlari bilan boyitiladi. Bu o‘quvchining e‘tiborini tortish va uni matnga jalb qilish uchun muhim.

- Ilmiy asoslanganlik - har qanday ommaboplikka qaramasdan, bu matnlar ilmiy haqiqatlarga asoslanadi. Uydirma yoki taxminiy ma'lumotlarga o‘rin yo‘q.

Ilmiy-ommabop matnlar ko‘pincha zamonaviy fan yutuqlari, texnologiyalar yoki dolzarb muammolar haqida so‘z yuritadi. Matnlar bosqichma-bosqich, o‘quvchiga yangi bilimni asta-sekin tushuntirib boradi. Grafiklar, rasmlar, sxemalar, infografikalar ko‘pincha bu turdagi matnlarda uchraydi, chunki ular murakkab ma'lumotni oson tushunishga yordam beradi.

Ilmiy-ommabop matnlar ilmiy mazmundagi g‘oya va

ma'lumotlarni keng kitobxon ommasiga sodda, tushunarli va qiziqarli tarzda yetkazishga xizmat qiladigan matn turidir. Bunday matnlar murakkab ilmiy tushunchalarni oddiy hayotiy misollar, kundalik kuzatuvlar yoki tasviriy izohlar yordamida o'quvchiga oson qabul qilinadigan shaklda bayon qiladi. Ilmiy-ommabop matnning asosiy maqsadi ilmiy bilimlarni ommaga yaqinlashtirish, o'quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, ularda ilmga qiziqish uyg'otish va tabiiy yoki ijtimoiy hodisalar mohiyatini tushuntirishdan iboratdir. Bu turdagi matnlarning eng muhim xususiyati ularning sodda, ravon va lo'nda tilda bayon etilishidir. Unda murakkab atamalar mavjud bo'lsa ham, ular albatta izohlanadi yoki o'quvchi tushuna oladigan tarzda misollar bilan boyitiladi.

Ilmiy-ommabop matnlar mavzuni qiziqarli tarzda ochib berishga intiladi, shu sababli ularda izoh, tasvir, kuzatuv, qiyoslash va mantiqiy asoslashlar keng qo'llanadi. Matnning tuzilishida mantiqiy izchillik, aniq fikr, ishonarli dalil va xulosalilik ustuvor o'rin egallaydi. Ayniqsa, o'quvchining e'tiborini jalb qilish uchun matnda savol-javob usuli, hayotiy vaziyatlar, faktlar yoki tajribalar keltirilishi mumkin. Ilmiy-ommabop matnlar adabiy uslub bilan ilmiy uslubning o'rtasida turadi, ya'ni unda ilmiy aniqlik saqlanadi, biroq bayon usuli badiiylilik bilan boyitilib, o'quvchiga tushunarli bo'lishi ta'minlanadi. Shu jihati bilan ular o'quvchini zeriktirmaydi, aksincha, ilmga muhabbat uyg'otadi, o'ylashga undaydi va yangi bilimlarni oson o'zlashtirishga yordam beradi.

Ilmiy-ommabop matnlar o'quvchida kuzatuvchanlikni, tahliliy fikrlashni, mantiqiy bog'lanishlarni ko'ra bilish ko'nikmasini rivojlantiradi va ilmiy dunyoqarashni boyitadi. Ilmiy-ommabop matnlar ilmiy mazmundagi ma'lumotlarni keng ommaga sodda, ravon va hayotga yaqin tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Bunday matnlar murakkab ilmiy tushunchalarni o'quvchiga qiyinchilik tug'dirmaydigan shaklda tushuntiradi, shu sababli ham ular ilmiylik va oddiylik o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Masalan, Quyosh sistemasidagi sayyoralar haqida ilmiy maqolada formulasiz, murakkab terminlarsiz, balki "Yer Quyosh atrofida doimiy harakatda bo'lgani uchun biz kecha va kunduzni ko'ramiz" kabi sodda jumlar orqali tushuntirish beriladi. Ilmiy-ommabop matnning eng muhim belgisi shundaki, unda ilmiy haqiqat saqlanadi, ammo u o'quvchi uchun qiziqarli misollar, hayotiy kuzatuvlar, tasvirlar yordamida tushunarli

bo‘ladi. Masalan, suvning uch holatga o‘tishi haqida gapirilganda “muz — suvning qattiq holati, ya’ni qishga o‘xshash sovuq tanasi; bug‘ esa yozgi issiq havo kabi ko‘rib bo‘lmaydigan, lekin seziladigan holati” tarzida tasviriy izoh berilishi matnni ommabop qiladi. Bu turdagi matnlarda mantiqiy izchillik, tushunarli iboralar, ravon gaplar ustuvor bo‘lib, matnning har bir fikri hayotiy misollar bilan asoslanadi. Masalan, atmosfera bosimi haqida yozilganda “biz bosimni ko‘rmaymiz, ammo bo‘sh shishani qizdirib uning og‘zi tortilib qolganini ko‘rganmiz — bu aynan bosimning ta’siridir” kabi izohlar ilmiy haqiqatni sodda qilib tushuntiradi. Ilmiy-ommabop matnlarning mohiyati ilmni qiziqarli qilish, o‘quvchida hayrat, savol va bilishga chanqoqlik uyg‘otishdan iborat. Shu bois ular ko‘pincha voqeyiy tasvirlar, kuzatuvlar yoki oddiy tajribalar bilan bezatiladi. Natijada o‘quvchi ilmiy bilimni nafaqat tushunadi, balki uni kundalik hayotida qo‘llashni ham o‘rganadi, ilmiy dunyoqarashi kengayadi va fikrlash doirasi boyiydi.

Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop asarlarni o‘qitishdan asosiy maqsad bolalarga tabiat, kishilar mehnati va ijtimoiy hayot haqida muayyan bilim berish, bolalarni kitob bilan mustaqil ishlashga va undan aniq bilim olishga o‘rgatishdan iborat.

11.2 Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasi

Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasi o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish, ilm-fanga qiziqishini uyg‘otish va bilimni hayotiy misollar orqali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Bu yoshda o‘quvchilar hali ilmiy matnlarni to‘liq tushunib olish darajasida bo‘lmasligi mumkin, shuning uchun metodik ishlar yoshga mos, oson va ko‘rgazmali bo‘lishi kerak.

Boshlang‘ich sinflardan o‘quvchini ilmiy-ommabop matnlar bilan tanishtirishdan maqsad:

- ✧ O‘quvchilarda ilm-fanga qiziqish uyg‘otish.
- ✧ Oddiy ilmiy tushunchalarni shakllantirish.
- ✧ Matnni tushunish, analiz qilish va fikr bildirish ko‘nikmasini rivojlantirish.
- ✧ Atrof-muhitga nisbatan kuzatuvchanlikni oshirish.

Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlash bosqichlari:

1. Matnga tayyorlov bosqichi

O'quvchilar bilan suhbat o'tkaziladi (savol-javob, rasmlar orqali mavzu haqida taxmin qilish), kalit so'zlar bilan tanishtirish (masalan, "qushlar", "oy", "suv aylanishi"), mavzuga oid ko'rgazmali materiallar (rasm, video, modellar) ko'rsatish.

2. Matnni o'qish va tushunish

O'qituvchi tomonidan ifodali o'qish yoki o'quvchilar navbat bilan o'qiydi. Qiyin so'zlar izohlanadi. Har bir parcha ustida muhokama olib boriladi: "Nima bo'ldi?", "Nega shunday?", "Agar shunday bo'lmasa-chi?"

3. Matn ustida ishlash (analiz qilish)

Savol-javoblar orqali mazmunni mustahkamlash. Voqealarning ketma-ketligini aniqlash. Matnga nisbatan shaxsiy fikr bildirish: "Senga nima yoqdi?", "Nimani bilib olding?" Matnga oid rasm chizish yoki kichik dramatisatsiya (masalan, "qushlar haqida matn" bo'lsa – rolli o'yin).

4. Mustahkamlash va ijodiy topshiriqlar

Matn asosida kichik loyiha ishlari: tabiatdagi kuzatuv daftarchasi yuritish, oddiy tajriba qilish. "Nega?", "Qanday?", "Agar shunday bo'lmasa-chi?" kabi savollar asosida og'zaki yoki yozma fikr bildirish. Matnni davom ettirish yoki shunga o'xshash voqeani aytib berish.

Quyidagi ijodiy topshiriqlardan foydalanish mumkin:

➤ Kuzatish asosida o'rganish – O'quvchilar real hayotdagi voqelikni matn bilan bog'lab tushunadilar.

➤ Integratsiyalashgan yondashuv – Matnlar tabiatshunoslik, texnologiya, ona tili bilan bog'lanadi.

➤ Tajriba va amaliy topshiriqlar – Oddiy ilmiy tajribalar orqali mavzularni mustahkamlash (masalan, suv aylanishi bo'yicha tajriba).

➤ Rol o'ynash uslubi – Ilmiy hikoyalarni sahnalashtirish orqali tushunchalarni mustahkamlash.

Ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o'qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

1. O'qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimini aniqlash, ularni matn mazmunini tushunishga tayyorlash maqsadida taxminiy suhbat o'tkazish.

2. Maqolani yoki uning ma'lum bir qismini o'qish, o'quvchiga notanish bo'lgan so'zlar ma'nosi ustida ishlash.

3. Maqola rejasini tuzish.

4. O‘qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish.
5. Matnning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish.
6. Reja asosida maqolani qayta o‘qish.
7. Maqolani yaxlit o‘qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o‘zlashtirishlariga erishish maqsadi ko‘zda tutiladi.
8. Reja asosida qayta hikoyalash.
9. Xulosalash va umumlashtirish.

Ilmiy-ommabop maqolalarni uzviy birlikda o‘rganish o‘quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o‘rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta‘minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o‘qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o‘zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o‘stiradi.

Boshlang‘ich sinf “o‘qish savodxonligi” darsligida berilgan ilmiy-ommabop matnlar miqdori quyidagicha:

Sinf	I qism	II qism	III qism	IV qism
1-sinf	8 ta matn	14 ta matn	-	-
2-sinf	15 ta (2 tasi audio) matn	11 ta (1 tasi audio) matn	17 ta (1 tasi audio) matn	8 ta matn
3-sinf	10 ta matn	16 ta (1 tasi audio) matn	15 ta (2 tasi audio) matn	10 ta matn
4-sinf	12 ta matn	13 ta matn	13 ta (1 tasi audio) matn	14 ta matn

Bu matnlar ichida audio matnlar ham bor. Bundan tashqari 4-sinf I qismida bitta Xalqaro PIRLS topshirig‘iga doir matn ham berilgan. Bu turdagi matnlar orqali o‘quvchilar xalqaro baholash dasturlariga tayyorlanib boradilar.

11.3 Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darsliklarida uchraydigan ilmiy-ommabop matnlar.

Dasturga ko‘ra 1- sinf o‘quvchilari “o‘qish savodxonligi” darsligida “Vatan - mo‘tabar”, “Vatan himoyachilari kuni”, “o‘zbekiston - jonajon yurtim mening”, “Buyuk ajdodlar bizning

faxrimiz mavzusidagi maqolalarni, 2-sinfda esa “Toshkentdagi yangi bog’”, “Yer yuzining bezagi”, “Kitobim oftobim”, “Mashhur tabib bobomiz”, “Ajoyib topilma”, “Manguga muhrlanganlar yodi”, “Millat manfaatini o‘ylagan zotlar, sizni unutmaydi aslo avlodlar!” mavzusidagi asarlarni, 3-sinfda “Vatan madhi dillarda”, “Janni Rodari”, “Yurtim bo‘ylab sayohat”, “Muhabbat Hamidova”, “Rassomning yuksalishi” mavzusidagi asarlarni, 4-sinfda esa “Yagonadir vataning sening”, “Kitob beminnat do‘st”, “Vatan - jon fidoligidir”, “Bayroqlar nimani anglatadi”, “Tog‘lar qanday paydo bo‘lgan”, “Suvda xotira bor”, “Kasblar gulshodasi” asarlarini o‘qish orqali o‘tmish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi tarraqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Quyida “o‘qish savodxonligi” darsligida berilgan ilmiy - ommabop matnlardan na‘munalar bilan tanishamiz.

“o‘qish savodxonligi” 1-sinf I qism 6-sahifa “Vatan - mo‘tabar”

“Vatan - inson tug‘ilib o‘sgan joy.

Ota - bobolar yashagan diyor. Vatan - bu siz sevgan odamlar makoni. Siz yashayotgan xonadon, mahalla, qishloq, shahar ham Vatan ichidagi Vatandir.

Vatan ona tuproqdan boshlanadi. Uning har bir qarich yeri muqaddasdir. Inson uchun suv, havo, ota-ona qanchalik aziz bo‘lsa, Vatan ham shunchalik mo‘tabar.

Dunyoda mamlakatlar shaharlar ko‘p. Lekin inson uchun uning Vatani ona kabi yagonadir”.

Ushbu matndan so‘ng savollar va izohli lug‘at va topshiriqlar berilgan.

Savollarga javob bering.

1. Ushbu matn nima haqida?
2. Vatan haqida nimalarni bilib oldingiz?
3. Vatan nimadan boshlanadi?

Izohli lug‘at:

mo‘tabar - aziz

makon - yashash joyi

Topshiriqni bajaring.

● Matnning har bir qismini alohida o‘qing.

● Matndan “Vatan” so‘zi ishtirok etgan gaplarni topib o‘qing.

- Nechta gap o‘qidingiz?
- Maqollarni o‘qing va mazmunini izohlang.

1. Vatansiz ... - kuysiz...
2. ... suv bilan tirik,
... - el bilan.

Bunday matnlardan tashqari shoir, yozuvchi va adiblar hayoti va ijodi haqida qisqa ma’lumotlar berilgan:

“o‘zbekiston Qahramoni, o‘zbekiston xalq shoiri, tarjimon va jamoat arbobi Abdulla Oripov 1941- yilning 21- martida Qashqadaryo viloyatida tavallud topgan.

Shoirning birinchi she’riy to‘plami “Mitti yulduz” nomi bilan 1963-yilda nashr etilgan. U ko‘plab asarlar yaratgan, jahon adabiyoti durdonalarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Abdulla Oripov o‘zbekiston Respublikasi Davlat madhiyasi matnining muallifidir”.

“Xudoyberdi To‘xtaboyev - bolalar adabiyotining yetuk namoyandasi, o‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, o‘zbekiston xalq yozuvchisi.

Xudoyberdi To‘xtaboyev 1932-yil 17-dekabr Farg‘ona viloyatida dunyoga kelgan. Adibning “Omonboy va Davronboy”, “Sariq devni minib”, “Yillar va yo‘llar”, “Besh bolalali yigitcha”, “Qasoskorning oltin boshi”, “Sehrgarlar jangi yoki shirin qovunlar mamlakatida”, “Jannati odamlar” kabi kitoblar chop etilgan”.

Bu qiziq belgisi ostida g‘aroyib ixtirolar, qiziqarli ma’lumotlar haqida ilmiy-ommabop matnlar berilgan:

“O‘zbekistonda 1972-yilda Dalvarzintepada o‘tkazilgan arxeologik qazishmalarda fil suyagidan yasalgan shaxmat donalari topilgan, 1977-yilda esa Afrosiyob (Samarqand)da o‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida 7 ta shaxmat donasi topilgan. Shundan kelib chiqadiki, mamlakatimizda shaxmat sportining tarixi juda chuqur ildizlarga ega. Mamlakatimiz o‘zining eng qadimgi shaxmat maktabi bilan faxrlanishi mumkin. 1984-yilda ilk marotaba Georgiy A‘zamov o‘zbekistonning birinchi xalqaro grossmeysteri bo‘ldi. 1998-yilda Ibrohim Hamroqulov o‘smirlar o‘rtasidagi Jahon chempionati g‘olibligini qo‘lga kiritdi. Rustam Qosimjonov 1998-yilda birinchi Osiyo chempioni va 2004- yilda Butunjahon shaxmat olimpiadasining final bahsida o‘zbekiston jamoasi Niderlandiya terma jamoasini mag‘lub etib, turnir g‘olibi bo‘ldi”.

Boshlang‘ich sinflarda ilmiy-ommabop matnlarni o‘qitish – bu

nafaqat o'quvchilarning bilim doirasini kengaytirish, balki ularning fikrlash tarzini, tafakkurini, nutqini va atrof-muhitga bo'lgan munosabatini shakllantirishda muhim vositadir. Bunday matnlar orqali bolalar ilmiy asosda fikrlash, kuzatish, tahlil qilish, va hayotiy voqealarni to'g'ri tushunish ko'nikmalarini egallaydilar. Shuningdek, ilmiy-ommabop matnlar o'quvchilarni mustaqil o'rganish va izlanishga yo'naltiradi, ularni fanga bo'lgan muhabbat va qiziqish bilan tarbiyalaydi. Shu boisdan, bunday matnlarni o'quv jarayoniga to'g'ri va tizimli kiritish boshlang'ich ta'limning eng muhim vazifalaridan biridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Ilmiy-ommabop asarlarning xususiyatini ayting.
2. Ilmiy-ommabop matnlarni o'rgatish bosqichlarini ayting.
3. Ilmiy - ommabop asarlarni o'rganish darsining xususiyatlarini izohlang.
4. Ilmiy-ommabop asarlarni boshqa janrdagi asarlardan ajratib turuvchi asosiy belgilarini ajratib ko'rsating.
5. 1-4-sinf o'qish savodxonligi darsligida nechta ilmiy-ommabop asar berilgan? Sinflar kesimida tahlil qiling.
6. Ilmiy-ommabop asarlarni qaysi mavzularda bo'ladi?
7. Ilmiy-ommabop asarlarni boshlang'ich sinflardan o'rgatishdan asosiy maqsad?
8. Boshlang'ich sinf darsliklaridagi qanaqa turdagi matnlar uchraydi?
9. Ilmiy-ommabop asarga na'muna keltiring va uni tahlil qiling.
10. Ilmiy-ommabop asarlarni o'rgatishda o'qituvchining roli.

12-MAVZU: Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi.

Reja:

12.1 Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish.

12.2 Diktant va uning turlari, diktant ustida ishlash metodikasi.

12.3 Bayon va insho va uning ustida ishlash metodikasi

Tayanch so'z va iboralar: diktant, fonetika, gramatika, leksikologiya, monologik nutq.

12.1 Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi – bu o'quvchining shaxs sifatida shakllanishi, fikrlash, ifoda qilish va ijod qilish ko'nikmalari rivojlanadigan muhim davrdir. Ayniqsa, ijodiy matn tuzishga o'rgatish bolalarda mustaqil fikrlash, obrazli tasavvur, emotsional ifoda, va nutq madaniyatini shakllantiradi.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarga ijodiy matn tuzishga o'rgatishdan maqsad:

- Ijodiy fikrlashni rivojlantirish – o'quvchini o'z tasavvuri asosida mustaqil hikoya, ertak, she'r yoki voqea tuzishga yo'naltirish.

- Nutq va yozuv malakalarini shakllantirish – o'quvchining og'zaki va yozma nutqining mantiqiylikini, mazmunlilikini oshirish.

- Tasavvur va emotsional dunyosini rivojlantirish – o'quvchining o'z his-tuyg'ularini ifodalashiga imkon yaratish.

- Matn tuzilishini o'rgatish – kirish, asosiy qism va xulosa qismlaridan iborat to'liq matn tuzishni o'rgatish.

Erkin mavzuda matn tuzish – o'quvchining mustaqil fikrlashi va tanlov erkinligini oshirish.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish ularning nutqiy rivojlanishi, mustaqil fikrlashi va tasavvurini boyitishda muhim ahamiyatga ega. Ijodiy matn tuzish o'quvchini so'zlar bilan erkin ishlashga, fikrini lo'nda va aniq ifodalashga, voqealarni izchil bayon etishga o'rgatadi. Bu jarayonda bolalar atrof-muhitni kuzatadi, o'z taassurotlarini matn orqali ifoda qilishni

boshlaydi va oddiy voqealarni ham badiiy tusda tasvirlay olish ko'nikmasiga ega bo'ladi. O'quvchilar uchun ijodiy matn tuzishning dastlabki bosqichlarida rasm asosida hikoya tuzish, mavzu bo'yicha kichik matn yaratish yoki berilgan gaplarni davom ettirish kabi mashqlar katta ahamiyatga ega. Masalan, ularning tasavvurini faollashtirish uchun "Rasmda ko'rgan manzara qaysi faslga o'xshaydi?" yoki "Qahramon keyin nima qilgan bo'lishi mumkin?" kabi savollar berish o'quvchini mustaqil matn yaratishga yo'naltiradi. Bolalar o'z hayotiga yaqin mavzular – maktab, oila, tabiat, hayvonlar, bayramlar haqida matn tuzganida ularda ifoda erkinligi sezilarli darajada ortadi. Ijodiy matn tuzish jarayonida o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchini matn tuzishga undash, unga kerakli yo'nalish berish, fikrlarini mantiqiy bog'lay olishga yordam berishdan iborat bo'lib, bunda bolaning har qanday kichik yutug'i ham rag'batlantiriladi. Bu faoliyat jarayonida sinonimlar, ta'riflovchi so'zlar, metafora va tasviriy ifodalar bilan tanishtirish matnning sifatini oshiradi va o'quvchini badiiy tilga yaqinlashtiradi. O'quvchilarning ijodiy yondashuvini qo'llab-quvvatlash uchun ertakni davom ettirish, hikoyani boshqa nuqtai nazardan yozish, qahramon nomidan maktub tuzish kabi topshiriqlar juda samarali bo'ladi. Bular o'quvchilarda tasavvur va fantaziya kuchini rivojlantiradi, matn yaratishning erkin uslubini shakllantiradi. Ijodiy matn tuzishni o'rgangan o'quvchi nafaqat yozma nutqda, balki og'zaki muloqotda ham fikrini aniq, ravon va mantiqli ifodalay oladi. Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda ijodiy matn tuzishga o'rgatish o'quvchining adabiy savodxonligini, tafakkurini va ijodiy qobiliyatini rivojlantiruvchi muhim jarayon hisoblanadi.

Dars jarayonida ijodiy matn tuzishga o'rgatishda e'tibor beriladigan jihatlar:

- o'quvchining yoshi va dunyoqarashiga mos mavzular tanlanishi;
- ijobiy muhit va erkin fikr bildirishga rag'batlantirish;
- har bir o'quvchining individual imkoniyatlarini e'tiborga olish.

Boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish – bu faqat yozishni o'rgatish emas, balki ularni mustaqil fikrlovchi, his qiluvchi va o'z g'oyasini erkin ifoda eta oladigan shaxs sifatida tarbiyalash demakdir. Bu jarayon doimiy, bosqichma-bosqich va rag'batlantiruvchi tarzda olib borilishi lozim. Shu orqali o'quvchilar ijodiy fikrlaydigan, ma'naviy boy va ongli shaxs bo'lib voyaga yetadi.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni ijodiy matn tuzishga o'rgatish ularning fikrlash doirasini kengaytirish, tasavvurini boyitish, shuningdek, yozma nutqini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Bu yoshdagi bolalar hali o'z fikrini to'liq bayon eta olish ko'nikmasiga to'liq ega emas, ammo ular tabiatan qiziquvchan, orzu-havaslari kuchli va tasavvuri boy bo'ladi. Shu sababli o'quvchilarda ijodiy yozish ko'nikmasini shakllantirish uchun eng avvalo ularning qiziqishini uyg'otish, tasavvur olamini ishga solish va ularga erkin fikrlash imkonini yaratish zarur.

Ijodiy matn tuzishga o'rgatish uchun turli metodlar qo'llaniladi. Jumladan, bolalarga ma'lum bir surat yoki rasm asosida hikoya yozdirish, berilgan so'zlar yoki iboralar asosida matn tuzish, boshlangan hikoyani davom ettirish yoki yakunlash kabi usullar juda samaralidir. Bunday topshiriqlar o'quvchini mustaqil fikrlashga, voqealarni izchil bayon qilishga, obrazli ifoda vositalaridan foydalanishga undaydi. Ayniqsa, o'yinli metodlardan foydalanish — masalan, “Ertakni tugat”, “Qahramon nomidan so'zla”, “Hayvonlar nima deydi?” kabi topshiriqlar orqali bolalar o'zlarini erkin his qilib, ijodiy fikrlarini ifodalash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Yana bir samarali usul — bu guruhli ish orqali matn yozish. O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, birgalikda ertak, hikoya yoki voqeani tuzishadi. Bu ularda hamkorlik, tinglash, fikr almashish va jamoaviy ijod qilish malakalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, matn yaratishda bolalarning o'qigan kitoblari, eshitgan ertaklari ham katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham dars jarayonida muntazam ravishda kitob o'qishga rag'batlantirish, matnlardan namunalar keltirish va ularni tahlil qilish foydalidir.

Ijodiy matnlar orqali o'quvchi o'zining ichki dunyosini, kayfiyatini, tushunchasini ifoda etishga intiladi. Bu jarayonda o'qituvchi yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi rolni bajaradi. Matnlar mazmunan to'g'ri, mantiqiy izchillikda bo'lishi, shuningdek, ifoda uslubida obrazlilik, ravonlik, o'ziga xoslik sezilishi kerak. Imlo va uslubiy xatolarni tahlil qilish esa o'quvchining yozuv malakasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ijodiy matn tuzishga o'rgatish boshlang'ich ta'limning muhim vazifalaridan biridir. Bu orqali bolalarda nafaqat yozma nutq, balki mantiqiy fikrlash, mustaqil qaror chiqarish, hayotni kuzatish va tushunish ko'nikmalari rivojlanadi. O'quvchilarni ijodiy yozishga

muntazam va bosqichma-bosqich o'rgatish ularning kelajakdagi shaxsiy va intellektual rivojiga mustahkam poydevor bo'ladi.

12.2 Diktant va uning turlari, diktant ustida ishlash metodikasi

Diktant eshitib idrok qilingan so'z, gap, matnni yozishdir. O'quvchilarning og'zaki yozma nutqini o'stirishda, savodxonligini oshirishda diktantning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozish jarayonida xato qilmaslikka harakat qiladi. Xato qilmaslik ularning fonetik, leksik va grammatik bilimlarni qay darajada o'zlashtirganliklariga bog'liq bo'ladi. Imlo qoidalari grammatik hodisalar bilan bog'liq bo'ladi. Demak, savodli diktant yozish uchun o'z navbatida grammatik qoidalarni ham bilish zarur.

Boshlang'ich sinflarda diktant uchun matn tanlashda bir qancha tamoyillarga rioya qilish zarur:

1. Matnning monologik nutq shaklida bo'lishi. Unda ko'chirma gaplar, undalmali, kirish so'zli, ajratilgan bo'lakli gaplar, qo'shma gap bo'lmasligi lozim.

2. Matn hajmi 1-4-sinf o'quvchilarining o'qish sur'atiga asoslangan bo'lishi.

3. Matn mazmuni bolalar hayoti bilan bog'liq bo'lishi.

4. Diktant matni o'quvchilarga u yoki bu haqda bilim berishi.

5. Tanlangan matn g'oyaviy-badiiy jihatdan yuksak bo'lishi, bolalar hissiyotiga ta'sir qilishi.

6. Matn tarbiyalovchi xarakterda bo'lishi.

7. Matnda o'rganilayotgan hodisa kamida 5-6 marta uchrashi.

Diktantlar maqsadiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. Ta'limiy diktantlar – bilim berishga yo'naltirilgan diktantlar.

2. Tekshiruv diktantlari – o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishga qaratilgan diktantlar.

Ta'limiy diktantlarni o'tkazish vaqtini, o'rnini, turini o'qituvchining o'zi belgilaydi. Ta'limiy diktantlar uchun darsning ma'lum bir qismi (5-10 daqiqasi), ba'zan bir dars ajratiladi. Bu diktant o'quvchilar bilimini mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. Ta'limiy diktantda o'qituvchi o'quvchilarga o'rgatilayotgan hodisaning imlosini bir necha tahlil usullaridan foydalanib tushuntiradi, o'quvchilar so'zlarni to'g'ri yozishlariga ishonch hosil qilgach, uni yozishga ruxsat beradi. Har qanday yo'l bilan xatoning oldini olish chorasi ko'riladi. Masalan, 1-sinfda a va o unlilari o'rganilayotgan darsda bo'g'in-tovush,

tovush-harf tahlili o'tkaziladi. Baho, bahor so'zlarining birinchi bo'g'inida a harfi yozilishini o'quvchilar bilib olgach, o'quvchilardan biri shu so'zlarni xattaxtaga yozadi. So'ng so'z o'chirib tashlanadi, shundan keyin aytib turib yozdiriladi.

Ta'limiy diktantlar tashkil etish va bajarilish usuliga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ta'kidiy diktant.
2. O'z diktant yoki yoddan yozuv diktanti.
3. Izohli diktant.
4. Saylanma diktant.
5. Erkin diktant.
6. Rasm diktant.
7. Lug'at diktant.
8. Ijodiy diktant.

Shulardan saylanma, erkin va ijodiy diktantlarda matn ma'lum o'zgarishlar bilan yoziladi.

O'z diktant yoki yoddan yozuv diktantida o'rganilgan imloviy qoida asosida yoziladigan so'zlar bo'lgan matnni o'quvchilar o'zlari o'qib yodlaydilar (ko'rib idrok qiladilar) yoki o'qituvchi rahbarligida eshitib yodlaydilar (idrok qiladilar), keyin o'zlari mustaqil yozadilar.

Izohli diktant o'quvchilarning qobiliyatiga qarab ikki xil o'tkaziladi. O'quvchi, odatda, o'qituvchining ko'rsatmasi bilan ma'lum so'zning yozilishini diktant yozishdan oldin yoki keyin izohlaydi. So'zning yozilishini bo'g'in-tovush, tovush-harf tomondan tahlil qiladi, unga qoidani tatbiq etadi. Masalan, "Kitob – bilim manbai" – Kitob: Ki-tob. Ikki bo'g'in. Birinchi bo'g'inida k, i; ikkinchi bo'g'inida t, o, b tovushlari bor. Oxirgi b tovushi p tovushi tarzida talaffuz qilinadi. Unda b yoki p tovushini ifodalovchi harfning yozilishini tekshirib aniqlaymiz. Buning uchun so'z oxiriga i tovushini qo'shamiz va aytamiz: kitobi. "B tovushi yozilar ekan" kabi izohlanadi.

Izohli diktant boshlang'ich sinflarning barchasi uchun mos bo'lib, o'quvchilarga yozdirilgan matn tarkibidagi imlosi qiyin so'zlarning yozilishini eslatish va ta'kidlash maqsadida o'tkaziladi.

Saylanma diktantda o'quvchilar diktovka qilingan gaplar yoki matnning hammasini yozmaydilar. Uning o'qituvchining topshirig'iga mos qisminigina (o'rganilgan qoida asosida yoziladigan so'zlarni, so'z birikmalarini) yozadilar. Masalan, bosh harf bilan yoziladigan so'zlarnigina yozish, qaratqich kelishigidagi so'zni u bog'langan ot

bilan yoki tushum kelishigidagi soʻzni u bogʻlangan feʼl bilan birga yozish kabi. Saylanma diktant oʻquvchilarda imloviy ziyraklikni oʻstiradi.

Erkin diktant uchun hikoya tarzidagi uncha katta boʻlmagan matn tanlanadi. Tanlangan matnning har bir boʻlimida ikkitadan uchtagacha gap boʻlishi kerak. Matnda oʻquvchilar yozishda qiynaladigan yoki imlosi oʻrganilmagan soʻzlar ishtirok etgan boʻlsa, matn mazmuniga xalal yetkazmagan holda, boshqa soʻzlar bilan almashtirish yoki tushirib qoldirish mumkin. Bu diktantda oʻquvchilarga mazmunni buzmay, gap tuzilishini oʻzgartirish, bir soʻzni unga yaqin maʼnoli soʻz bilan almashtirish erkinligi beriladi. Diktant uchun 3-5 qismli matn tanlanadi. Oʻqituvchi avval matnni bir marta ifodali oʻqib beradi, soʻngra matn mazmuni yuzasidan suhbat oʻtkazadi. Ayrim qoidalarini eslatadi. Keyin matnning bir qismi qayta oʻqib beriladi, oʻquvchilar uning mazmunini yozadilar.

Oʻquvchilarga tekshiruv diktanti yozishlari bir hafta oldin eʼlon qilinadi. Qaysi mavzularni takrorlashlari aytiladi. Diktant yozish tartib-qoidalari tushuntiriladi:

- Diktant adabiy-orfoepik talaffuz meʼyorlariga, tinish belgilariga rioya qilingan holda bir marta oʻqib beriladi, diqqat bilan tinglashlari aytiladi.

- Diktant matnidagi imlosi qiyin va oʻrganilmagan qoidalar asosida yoziladigan soʻzlar doskaga yozilib, imlosi tushutiriladi.

- Diktant yozib boʻlingach, matn bir marta oʻqib beriladi, oʻquvchilar yozganlarini tekshirib oladilar.

- Diktant yozdirilayotganda, bitta gap bir butun holda oʻqib beriladi, oʻquvchilar gap chegarasini aniqlab oldilar.

- Diktant aytib turib yozdirilayotganda ichda boʻgʻinlab aytib yozish eslatiladi.

- Husnixat bilan yozishlari taʼkidlanadi.

- Diktant yozib boʻlingach, ichda boʻgʻinlab oʻqishlari, tekshirib, xatolarini toʻgʻrilashlari uchun vaqt beriladi.

Lugʻat diktant. Lugʻat diktant oʻrganilgan imlo qoidalarini mustahkamlash, oʻquvchilar lugʻatini boyitish, oʻrganilgan imlo qoidalarini oʻquvchilar tomonidan qanchalik oʻzlashtirilganini aniqlash, hisobga olish maqsadida oʻtkaziladi. Lugʻat diktant uchun oʻrganilgan imlo qoidasi asosida yoziladigan soʻzlar tanlanadi.

Rasm diktant predmet rasmini yoki oʻzini koʻrsatib oʻtkaziladi: predmet rasmi koʻrsatiladi, oʻquvchilar uning nomini aytadilar va yozib vergul qoʻyadilar, ish shunday davom etadi (Birinchi soʻz bosh harf bilan, qolganlari qoidaga koʻra yozilishi eslatiladi). Rasm diktantda oʻrganilgan qoidani, ayniqsa, oʻquv yili davomida oʻrganiladigan imlosi qiyin soʻzlarni toʻgʻri yozishni puxtalash, shuningdek, ularni oʻquvchilar qanday oʻzlashtirganliklarini sinash maqsadi koʻzda tutiladi.

Taʼkidiy diktantdan qoidani tatbiq etish usullarini yaxshi bilib olish maqsadida foydalaniladi. Matnni yozishdan oldin, uni yozish jarayonida, izohli yozuvdagi kabi, oʻquvchilar soʻzni qanday yozishni va nima uchun shunday yozilishini tushuntiradilar.

12.3 Bayon va insho va uning ustida ishlash metodikasi

Bayon oʻqib berilgan namunaviy matn mazmunini maʼlum tayyorgarlikdan soʻng yozma qayta hikoyalashdir. Oʻqish darslarida matn ustida ishlash, oʻqilgan matn yuzasidan savollarga javob berish, reja tuzish va reja asosida ogʻzaki qayta hikoyalash bolalarni bayon yozishga tayyorlaydi.

Qayta hikoyalashning turlari xilma-xildir. Har qanday qayta hikoya qilingan matn yuzasidan bayon yozish mumkin, ammo bayon yozish ogʻzaki qayta hikoyalashga nisbatan qiyin va murakkab faoliyatdir. Bundan tashqari, boshlangʻich sinf oʻquvchilarining yozish surʼati sekin, shunga koʻra bayon uchun kichik hajmdagi, kompozitsiyasi sodda, til tomondan ham mos matn tanlanadi. Bayon matni asta-sekin murakkablashtira boriladi: avval hikoya tarzidagi bir lavhani ifodalovchi matn tanlansa, unga yana lavhalar, tasvir elementlari kiritila boriladi, qatnashuvchilar soni orttiriladi, muhokama elementlari ham qoʻshiladi; keyinroq shaxsini oʻzgartirib bayon yozishga oʻtiladi. Shunday qilib, bayon asta-sekin ijodiy tus ola boradi.

Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga koʻra, 2-sinfda katta boʻlmagan (30-40 soʻzli) matn yuzasidan oʻqituvchi yordamida soʻroqlar asosida bayon yozish, 3-sinfda 40 - 60 soʻzdan iborat matnning mazmunini jamoa boʻlib tuzilgan 3-5 ta reja asosida bayon yozish, 4 - sinfda esa mustaqil tuzilgan reja asosida (70-90 soʻzli) bayon yozish koʻzda tutiladi.

Mashq sifatida bayonning ahamiyati katta: bayon bolalarda adabiy nutqni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi, nutq madaniyatini yaxshilaydi, badiiy uslubni singdiradi, tilga sezgirlikni oshiradi.

Bayon uchun kishilarning fidokorona mehnati, hayotini, ona tabiat tasvirini, fan, texnika, madaniyat borasidagi yutuqlarni aks ettiradigan yuksak g'oyali matn tanlanishi, bayon mavzusi o'quvchilarning bilish tajribasini kengaytirishi, ularning dunyoqarashini shakllantirishi zarur.

Qayta hikoyalash va bayonda bolaning tabiiy nutqi eshitilishi, ya'ni berilgan namunani tushunmasdan yodlamasligi, namuna leksikasidan, nutq oborotlaridan, sintaktik qurilishidan foydalana olishi zarur. Til vositalari matnni o'qish, suhbat, matn tahlili davomida o'zlashtiriladi; matndagi so'zlar va nutq oborotlari bolalarning "o'ziniki" bo'lib qoladi. Qayta hikoyalashda namunadagi u yoki bu gapni bola esga tushirishga harakat qiladi, o'zlashtirgan mazmunni to'liqroq, aniqroq berish uchun gaplar tuzadi. Bu bilan o'quvchining mustaqillik darajasi va bilish faolligi o'sadi, ijodiy elementlar qo'shila boradi.

Qayta hikoyalashda namunadagi izchillik, bog'liqlik saqlanishi, asosiy faktlar berilishi, ayniqsa, ilmiy matnni qayta hikoyalashda barcha muhim o'rinlar to'liq bayon qilinishi zarur. Vaqti-vaqti bilan ilgari eshitilgan, o'qituvchi o'qib bergan yoki radio, televizordan yozib olingan matnni qayta hikoyalatish, o'quvchi bir marta ovoz bilan yoki ichda o'qigandan so'ng qayta hikoyalatishdan foydalanishni tajribada qo'llab turish ham mumkin. Bu ishni turli xil uslublarda olib borish imkoniyatini yaratadi va uni jonlantiradi.

Ko'pincha qayta hikoyalashga maxsus tayyorgarlik ko'riladi, bunda quyidagilarga rioya qilinadi:

1. Qayta hikoyalash va uning turi haqida o'quvchilar ogohlantiriladi: to'liq, detallari bilan, tilning tasviri vositalaridan foydalanib matnga yaqin qayta hikoyalash; tanlab (masalan, bir qatnashuvchi shaxsga tegishli o'rinlarinigina qayta hikoyalash, qisqartib qayta hikoyalash.

2. Suhbat, matn mazmunini tahlil qilish, matn tili ustidagi xilma-xil ishlar, qayta hikoyalashda zarur bo'lgan so'z, nutq oborotlari va gaplarni ajratish va aniqlash.

3. Qayta hikoyalashda ifodalilikni berish uchun ifodali o'qishni puxtalash.

4. Hikoyani mantiqiy va kompozitsion qismlarga bo'lish, har bir qismga sarlavha topish, matnni qayta hikoyalashga mo'ljallangan rejani tuzish.

5. Matn qismlarini qayta hikoyalash, uning kamchiliklarini tahlil qilish.

6. O'quvchilarning hayotiga bog'lash (o'rni bilan), ya'ni o'qilgan matn mazmuniga bog'liq holda o'quvchilarning shaxsiy tajribasida uchraydigan va uchragan analogik holatga e'tibor berish. Boshqacha qilib aytganda, har bir darsda ma'lum ta'lim maqsadi asosida qayta hikoyalashga muntazam o'rgatib borish zarur.

Insho ijodiy ishning eng yuqori shakli bo'lib, maktabda alohida o'rin tutadi; barcha nutqqa oid mashqlar ma'lum mazmunda inshoga bo'ysunadi.

Insho 1-sinfda kichik og'zaki axborot va ehtirosli hikoyadan boshlanib, o'z fikrini ifodalashga, o'quvchi shaxsining tashkil topishiga xizmat qiladigan, ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan jiddiy rejali aqliy ishga aylanadi.

Insho shaxsni shakllantirishda foydali vosita bo'lib, his-hayajon uyg'otadi, aqliy mustaqillikka, fikrlashga, ko'rgan-kechirganlari va o'zlashtirganlarini baholashga, kuzatuvchanlikka, voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-natija bog'lanishni topishga, ularni qiyoslashga, xulosa chiqarishga o'rgatadi. Insho fikrni tartibga soladi, o'quvchilarda o'ziga, o'z kuchi va imkoniyatiga ishonch tug'diradi.

“Insho” asli arabcha so'z bo'lib, ma'nosi “yaratish”, “bino qilish”, “boshlash” demakdir. Bu so'zning ma'nosi hozirda ancha torayib, asosan, o'quvchi va talabalar tomonidan yoziladigan ijodiy yozma ish ma'nosida qo'llanadi.

Insho – ijodiy ish bo'lib, u o'quvchidan faollik, qiziqish, fikr bildirishni talab qiladi. Material tayyorlash, uni tartibga solish, insho kompozitsiyasi va rejasi haqida o'ylash, mantiqiy bog'lanishni belgilash, so'z, so'z birikmasini tanlash, gap tuzish va uni o'zaro bog'lash, imloni tekshirish kabi barcha murakkab ishlar o'quvchidan aqliy kuchini to'la ishga solish bilan birga, o'z ma'naviy faoliyatini boshqarish ko'nikmasini ham talab etadi.

Inshoda til nazariyasi nutq tajribasi bilan qo'shiladi. O'quvchi inshoni mustaqil, ijodiy xarakterda bo'lgani uchun, “o'ziniki”ni yozgani uchun ham sevadi. Maktab rivojining barcha bosqichlarida

bolalarning mustaqil tuzgan hikoyasi – inshoga alohida ahamiyat berilgan. Maktablar yangi, o‘quvchilar nutqini o‘stirish, aqliy, ijodiy o‘lishiga mo‘ljallangan dasturga o‘tishi munosabati bilan uning ahamiyati yanada o‘tdi.

Og‘zaki va yozma inshoga o‘rgatish jarayonida o‘quvchilarda mavzuni tushunish va yoritish, o‘z inshosini aniq fikrga bo‘ysundirish, material to‘plash, uni tartibga solish va joylashtirish, reja tuzish va reja asosida yozish, mazmunga va nutq vaziyatiga mos ravishda til vositalaridan foydalanish, yozgan inshosini takomillashtirish ko‘nikmalari hosil qilinadi. Bulardan tashqari, “texnik” vazifalar ham amalga oshiriladi, ya’ni matnni yozishda imlo qoidalari va husnixatga e’tibor berish, matnni xatboshidan yozish, hoshiyaga rioya qilish kabi talablarga ham amal qilinadi.

Boshlang‘ich sinflarda yozdiriladigan inshoning muhim turlaridan biri kichik yoshdagi o‘quvchilarning shaxsiy hayotiy tajribasiga asoslangan inshodir.

Rasm asosidagi insho maktablarda tez-tez o‘tkaziladi, chunki rasm bolalar nutqiy ijodini, tasavvurini boyitishga xizmat qiladi. Rasm bolalar sezgisiga ta’sir etadi, hayotning bola tajribasida hali uchramagan tomonlarini ochadi. Rasm o‘quvchilarga tanish bo‘lgan hodisalarni chuqur anglashga ham yordam beradi.

Ona tilidan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallashlari uchun o‘quvchilarning ma’lum darajada aqliy zo‘riqishlarini, muayyan aqliy mehnat usullarini talab etadi. O‘quvchilardagi rivojlanish o‘qituvchining darsdagi noto‘g‘ri rahbarligi va o‘qitish usullaridan to‘g‘ri foydalanmasligi oqibatida to‘xtab qoladi. O‘qituvchining to‘g‘ri va sistematik rahbarligi, fanning o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishdagi rolini tushunib harakat qilishi aqliy rivojlanishni ta’minlaydi.

Boshlang‘ich sinflarda insho ta’limiy xarakterda bo‘ladi, 3-sinfdagina tekshiruv insho o‘tkazish mumkin. Rag‘batlantirish maqsadida ta’limiy insholar ham baholanadi, lekin salbiy baho qo‘yish tavsiya etilmaydi.

Boshlang‘ich sinflarda yozma inshoga nisbatan og‘zaki insho ko‘p o‘tkaziladi. Og‘zaki hikoya tuzish bola maktabga kelgan birinchi kunlardanoq boshlanadi, yozma insho esa 1-sinf oxiri va 2-sinfdan boshlab o‘tkaziladi.

Insho rejasini tuzish

Reja har qanday ogʻzaki yoki yozma hikoya qilishning zaruriy pogʻonasi, uning “loyihasi”dir. Kishi oʻz nutqi haqida oʻylab, asosiy gaplarini belgilab oladi. Insho uchun reja tuzish shuning uchun ham zarur. 1-sinfda reja rolini oʻqituvchi savollari, yaʼni soʻroq gaplar tarzidagi reja bajaradi; 2-sinfda reja oʻqituvchi rahbarligida jamoaviy tarzda tuziladi; 3-4-sinflarda esa mustaqil tuziladi. Boshlangʻich sinflarda 3 - 5 talik oddiy reja tavsiya qilinadi.

Bolalar avval oʻqigan hikoyalariga reja tuzadilar va uni reja asosida qayta hikoya qiladilar, keyin bayon rejasini tuzadilar, soʻng bir mavzuga oid bir necha rasm (rasmlar seriyasi) asosidagi insho rejasini, yaʼni rasimli reja tuzadilar, inshoga sarlavha topadilar. Shundan soʻng tasvirlangan voqea-harakatlar aniq ajratilgan, reja tuzishga qulay boʻlgan rasm yoki kuzatishlar asosida yoziladigan insho rejasini tuzishga oʻtiladi.

Reja tuzishga oʻrgatishda oldin nima haqida toʻxtalish, keyin uni qanday davom ettirish, undan soʻng nima haqda aytish, nihoyat, hikoyani qanday tugatish kerakligini oʻquvchilarga tushuntirish foydali usul hisoblanadi. Reja avval soʻroq gap tarzida, keyin darak gap, oxiri nominativ gap tarzida tuziladi.

Reja koʻpincha insho yozishdan oldin unga tayyorlanish jarayonida (rasm asosida yoziladigan insho rejasi kabi) tuziladi. Baʼzan rejani ekskursiya, kuzatishdan oldin, unga tayyorgarlik jarayonida tuzish maqsadga muvofiq.

Inshoga tayyorgarlikni oʻqituvchi boshqaradi, bunga oʻquvchilarni ishtirok ettiradi, ularning oʻta faolligi va mustaqilligiga erishadi. Tayyorlik deganda, birinchidan, oʻquvchilarda nimanidir tasvirlashga, hikoya qilishga talab uygʻotadigan vaziyat yaratish; ikkinchidan, insho uchun yetarli boʻlgan zarur material yigʻish; uchinchidan, mavzuga oid, uni yoritishga mos boʻlgan til vositalarini tanlash tushuniladi.

Insho yozish uchun 2-sinfda odatda bir dars, zarur boʻlib qolsa, ikkinchi darsdan 15-20 minut, 3-4-sinflarda bir yoki bir yarim dars, ayrim vaqtlarda ikki darsgacha ajratiladi. Bulardan tashqari, insho tahlili va xatolar ustida ishlash uchun 20-25 minut vaqt ajratiladi. Bunda

eng yaxshi yozilgan insholar tahlil qilinadi, imloviy, punktuatsion, nutqiy, mantiqiy xatolar va mazmundagi yetishmovchiliklar ustida ishlanadi.

Insho yozish darsida quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi:

1. Mavzuni, inshoning vazifasini e'lon qilish (yoki yodga tushirish), uni o'quvchilar bilan muhokama qilish.

2. Kuzatish davrida to'plangan materialni tartibga solish yoki material yig'ish (masalan, rasmga qarab insho yozish uchun rasmni ko'rish) maqsadida suhbat o'tkazish.

3. Reja tuzish yoki avval tuzilgan rejaga aniqlik kiritish.

4. Matnni nutqiy tayyorlash, ya'ni zarur so'zlarni yozish, so'z birikmasi, gap yoki bog'lanishli matnning ayrim qismini tuzish, imlosi qiyin so'zlarning yozilishini tushuntirish va boshqalar.

5. Darsning asosiy qismi bo'lgan inshoni yozish. Bu jarayonda o'quvchilar inshoni yozayotganlarida, o'qituvchi ular ishini kuzatadi, ayrim o'quvchilarga (boshqalarga xalaqit bermay, ular e'tiborini chalg'itmay) individual yordam beradi.

6. O'quvchilar yozgan insholarini tekshiradilar, kamchiliklarini to'ldirib, xatolarini to'g'rilaydilar. Boshlang'ich sinflarda bolalar inshoni oqqa ko'chirmaydilar, kerakli tuzatishlarni ehtiyotlik bilan kiritadilar, bunday tuzatishlar uchun insho bahosi pasaytirilmaydi, aksincha, matnni yaxshi to'g'rilagan o'quvchi rag'batlantiriladi.

7. O'quvchilar inshoni o'qituvchiga tekshirish uchun topshiradilar, o'qituvchi ikki kun ichida tekshiradi. Keyingi ona tili darsining ikkinchi qismidan 15-25 minut vaqt ajratib, tekshirilgan insholar yuzasidan yakuniy mashg'ulot o'tkaziladi (insho tahlil qilinib, xatolar ustida ishlanadi).

Savol va topshiriqlar

1. Diktant nima? Qanay turlarga ajratiladi?
2. Ta'limiy va tekshiruv diktantida qanday farqlar mavjud?
3. Ta'limiy diktantlarga misollar keltiring va ustida ishlash metodikasini izohlang.

4. Quyida berilgan diktant turini aniqlang va metodikasini izohlang.

To‘rt fasl

- Qish, qahraton, ayoz, harorat, past, muz, shamol, izg‘irin.
- Bahor mayin, shabada, quyosh, maysa, sochdi, ko‘klam, dala, ish.
- Yoz, kunlar, issiq, meva, sabzavot, poliz.
- Kuz, bulut, yig‘im-terim, osmon, paxta, xirmon, dehqon, ish qizg‘in

5. Qayta hikoyalash va bayon nima?

6. Bayon ustida ishlash metodikasini aytib bering.

7. Hikoya tarzidagi matnni og‘zaki qisqartirib yoki tanlab qayta hikoyalashga bag‘ishlangan dars ishlanmasini tayyorlang.

8. Tabiatni kuzatish asosida yoziladigan inshoga tayyorlanish va uni o‘tkazish bosqichlarini tushuntiring.

9. Bir o‘quv yili davomida insho va bayon o‘tkazish rejasini ishlab chiqing.

10. III sinf “O‘qish savodxonligi” darsligidagi hikoyalarning biridan foydalanib, ijodiy qayta hikoyalash uchun matn tuzing.

13-MAVZU: Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish.

Reja:

13.1 Nutq. Nutq o‘stirish. Bog‘lanishli nutq.

13.2 Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirish.

13.3 Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish usullari.

***Tayanch so‘z va iboralar:** Nutq, vosita, so‘z, so‘z birikmasi, gap, nutq o‘stirish, nutq turlari. ichki nutq, tashqi nutq, bog‘lanishli nutq.*

13.1 Nutq. Nutq o‘stirish. Bog‘lanishli nutq.

Nutq - kishi faoliyatining turi, til vositalari (so‘z, so‘z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solishdir. Nutq o‘zaro aloqa va xabar, o‘z fikrini his-hayajon bilan ifodalash va boshqalarga ta‘sir etish vazifasini bajaradi. Yaxshi rivojlangan nutq jamiyatda kishi faoliyatining muhim vositalaridan biri sifatida xizmat qiladi. O‘quvchi uchun esa nutq maktabda muvaffaqiyatli ta‘lim olish qurolidir.

Nutq o‘stirish nima? Agar o‘quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda tilni har tomonlama (talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishini, bog‘lanishli nutqni) faol amaliy o‘zlashtirish tushuniladi. Agar o‘qituvchi ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda, o‘quvchilarning tilning talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishi va bog‘lanishli nutqni faol egallashlariga yordam beradigan metod va usullarni qo‘llash tushuniladi. Shuning uchun ham grammatika va imlo dasturi tovushlar va harflar, so‘z, gap, bog‘lanishli nutq kabi qismlarni o‘z ichiga olgan. Ona tili dasturining bo‘limlari “Xat-savod o‘rgatish va nutq o‘stirish”, “O‘qish va nutq o‘stirish”, “Grammatika, imlo va nutq o‘stirish” deb nomlangan. Nutq faoliyati uchun, shuningdek o‘quvchilar nutqini o‘stirish uchun bir necha shartga rioya qilish zaair:

1. Kishi nutqining yuzaga chiqishi uchun talab bo‘lishi kerak. O‘quvchilar nutqini o‘stirishning metodik talabi o‘quvchi o‘z fikrini, nimanidir og‘zaki yoki yozma bayon qilish xohishini va zaruriyatini yuzaga keltiradigan vaziyat yaratish hisoblanadi.

2. Har qanday nutqning mazmuni, materiali bo‘lishi lozim. Bu material qanchalik to‘liq, boy, qimmatli bo‘lsa, uning bayoni shunchalik mazmunli bo‘ladi. Shunday ekan, o‘quvchilar nutqini o‘stirishning ikkinchi sharti nutqqa oid mashqlarning materiali haqida bo‘lib, o‘quvchi nutqi mazmunli bo‘lishi uchun g‘amxo‘rlik qilish hisoblanadi.

3. Fikr tinglovchi tushunadigan so‘z, so‘z birikmalari, gap, nutq birliklari yordamida ifodalansagina tushunarli bo‘ladi. Shuning uchun nutqni muvaffaqiyatli o‘stirishning uchinchi sharti - nutqni til vositalari bilan qurollantirish hisoblanadi. O‘quvchilarga til namunalarini berish, ular uchun yaxshi nutqiy sharoit yaratish zarur. Nutqni eshitish va undan o‘z tajribasida foydalanish natijasida bolalarda ta’lim metodikasi asoslanadigan ongli ravishda “tilni sezish” shakllanadi.

Bog‘lanishli nutq — bu fikrlarni izchil, mantiqan va grammatik jihatdan to‘g‘ri tarzda ifoda etish orqali nutqiy aloqadorlikni ta’minlaydigan nutq shaklidir. U o‘quvchining og‘zaki va yozma nutqida matnga xos birliklar — kirish, asosiy qism va xulosa; sabab-oqibat bog‘lanishlari; voqealar izchilligi va mantiqiylik kabi xususiyatlar orqali namoyon bo‘ladi. Bog‘lanishli nutq bolaning fikrlash darajasi, til boyligi, grammatik bilimlari va ifoda madaniyatining o‘zaro uyg‘unligidir. Boshlang‘ich ta’limda bog‘lanishli nutqni shakllantirish — bu o‘quvchiga o‘z fikrini erkin, mantiqan izchil va obrazli tarzda ifoda qilishga o‘rgatishdir. O‘quvchilar dastlab oddiy gaplar orqali fikr bildiradi, keyinchalik esa bu gaplarni o‘zaro bog‘lab, matn hosil qiladi. O‘qituvchining asosiy vazifasi — bolada fikrni bayon qilish jarayonida izchillikni, o‘zaro bog‘lanishni va aniq tuzilmani shakllantirishdir.

Bog‘lanishli nutqni rivojlantirish uchun turli mashqlar qo‘llaniladi: matn tuzish, hikoya yozish, syujet asosida og‘zaki bayon qilish, voqeani davom ettirish, tasvir asosida fikr aytish, savol-javoblar orqali matn yaratish kabi topshiriqlar o‘quvchini fikrlashga va fikrini izchil ifodalashga undaydi. Ayniqsa, ertaklar, hikoyalar, hayotiy voqealar asosida bog‘lanishli matn tuzishga o‘rgatish o‘quvchilarda mazmunli va mantiqiy ifoda qilish ko‘nikmasini mustahkamlaydi.

Nutq o‘stirishning metodik sharti nutqiy faoliyatning keng tizimini yaratish, ya’ni, birinchidan, yaxshi nutq namunasini idrok etish, ikkinchidan, o‘rgangan til vositalaridan foydalanib, o‘z fikrini bayon etish uchun sharoit yaratish hisoblanadi. Bola tilni nutqiy faoliyat

jarayonida o'zlashtiradi. Buning o'zi yetarli emas, chunki u nutqni yuzaki o'zlashtiradi. Nutqni egallashning qator aspektlari mavjud. Bular:

1. Adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish. Maktab o'quvchilarini adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutq malakalarini, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish. Bu bilan o'quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O'quvchilarning nutq madaniyatini takomillashtirish. Til jamiyatdagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning mana shu ijtimoiy aha- miyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e'tibor beriladi. Bu vazifalarni bajarish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun esa o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir. Nutq o'stirishda uch yo'nalish aniq ajratiladi:

- 1) so'z ustida ishlash;
- 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash;
- 3) bog'lanishli nutq ustida ishlash.

So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi. Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilar nutqini o'stirish o'z metodik vositalariga ega, o'zining mashq turlari bor. Bulardan eng muhimlari bog'lanishli nutq mashqlari hisoblanadi.

Nutq o'stirishda izchillik to'rt shartni:

- mashqlarning izchilligi,
- istiqboli,
- xilma-xilligi,

- xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo'ysundirish ko'nikmasini amalga oshirish bilan ta'minlanadi.

Har bir yangi mashq oldingisi bilan bog‘lanadi va keyingisiga o‘quvchilarni tayyorlaydi, umumiy maqsadga bo‘ysungan holda yana qandaydir yangilik qo‘shadi. Maktabda o‘quvchilar nutqini o‘stirishga ona tili o‘qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Nutq o‘stirish faqat ona tili va o‘qish darslarinigina emas, balki o‘quv rejasidagi barcha fanlar (tabiatshunoslik, matematika, mehnat, tasviriyy san‘at, musiqa darslari)ning, shuningdek, sinfdan tashqari o‘tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir.

Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o‘z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o‘ylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan, “o‘ylangan” (fikrlangan) nutqdir, bu nutq fikrlovchi kishining o‘ziga qaratiladi. Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir. Ichki va tashqi nutqning fiziologik tabiati bir xil; farqi - tashqi nutqda nutq a‘zolarining harakati natijasida tovush chiqariladi yoki yozib bayon etiladi; ichki nutqda nutq a‘zolarining harakati tovushsiz yuzaga keladi. Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi, tashqi nutqni o‘stirishda birdan-bir zaruriy vosita hisoblanadi. O‘ylash, fikr yuritish ichki nutq asosida bo‘ladi.

13.2 Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirish.

Boshlang‘ich ta’limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini o‘stirish — bu ularning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, so‘z boyligini kengaytirish, fikrni izchil ifoda etishga o‘rgatishning samarali vositasidir. Matnlar o‘quvchilarga tayanch bo‘lib xizmat qiladi: ular orqali bola o‘rganadi, tahlil qiladi, fikr yuritadi, so‘zlaydi va yozadi. Shu sababli matn ustida ishlash jarayoni boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun nafaqat o‘qish malakasini shakllantirish, balki nutqiy kompetensiyani rivojlantirishda ham katta ahamiyatga ega.

Matn ustida ishlash, avvalo, o‘quvchini faol fikrlashga undaydi. Bola matnni o‘qibgina qolmay, uning mazmunini tushunishga harakat qiladi, syujetni anglaydi, qahramonlar harakatiga baho beradi va voqealarga nisbatan munosabat bildiradi. Bu orqali u tahlil qilish, solishtirish, sabab-oqibatni aniqlash kabi muhim tafakkur ko‘nikmalarini egallaydi. Shu bilan birga, matn asosida savol-javob qilish, rejasi bo‘yicha gapirib berish, matnni qayta tuzish, davom

ettirish, qisqartirish yoki kengaytirish kabi mashqlar ogʻzaki nutqni faollashtiradi.

Oʻquvchilarning yozma nutqini rivojlantirish uchun matn asosida yozuv mashqlari bajariladi. Masalan, matnni oʻz soʻzlari bilan yozish, muqobil yakun yaratish, matnga asoslangan insho yoki hikoya yozish orqali bola mustaqil fikr bildiradi, mantiqan izchil gap tuzishga, grammatik va imlo qoidalariga amal qilishga oʻrganadi. Bunday faoliyatlar orqali bolalarda yozma nutqga boʻlgan ishonch ortadi, oʻz fikrini qogʻozga toʻgʻri tushirish malakasi shakllanadi.

Matn ustida ishlashda oʻqituvchining roli muhim. U oʻquvchini matnni toʻgʻri oʻqish, tushunish va unga asoslanib erkin fikr bildirishga yoʻnaltiradi. Toʻgʻri savollar berish, bahsli fikrlar orqali oʻquvchida qiziqish uygʻotish, unga mustaqil fikr yuritish imkonini berish oʻquvchining faolligini oshiradi. Ayniqsa, oʻquvchilarni darsda koʻproq soʻzlatish, fikrini ogʻzaki ravishda ifoda ettirish, bir-birining gaplariga munosabat bildirishga undash orqali ogʻzaki nutqi jadal rivojlanadi.

Shuni unutmash kerakki, matn ustida ishlashda matnning mazmuni va tili oʻquvchining yoshiga mos, qiziqarli va tarbiyaviy ahamiyatga ega boʻlishi lozim. Bu orqali bola oʻz dunyoqarashini kengaytiradi, axloqiy qadriyatlarni oʻzlashtiradi va soʻz boyligini oshiradi. Turli janrdagi matnlar — ertak, hikoya, rivoyat, maqol, topishmoq, sheʼr ustida ishlash orqali oʻquvchilar turli uslubdagi nutq bilan tanishadi va oʻz nutqida ularni qoʻllashni oʻrganadi.

Matn ustida ishlash — boshlangʻich taʼlimda oʻquvchilarning nutqiy salohiyatini oshirishning muhim vositasi. Bu jarayon doimiylik, izchillik va oʻqituvchining toʻgʻri yoʻnaltiruvi orqali yuqori natija beradi. Oʻquvchi har bir matn ustida ishlagan sayin nafaqat tilda mustahkamlanadi, balki fikrlash, ifodalash, tinglash va tushunish kabi hayotiy muhim koʻnikmalarga ega boʻladi.

Oʻquvchilar nutqini oʻstirishda aniq belgilangan bir qator talablarga rioya qilinadi:

1. Oʻquvchilar nutqi mazmundor boʻlsin. Hikoya yoki insho oʻquvchilar uchun yaxshi maʼlum boʻlgan dalillar, ularning kuzatishlari, hayotiy tajribalari, kitoblardan, rasmlardan, radio eshittirish va telekoʻrsatuvdan olgan maʼlumotlari asosida tuzilsagina mazmunli boʻladi. Bolalar bilmagan narsa, koʻrmagan voqea-hodisalar haqida yetarli tayyorgarliksiz soʻzlashga yoʻl qoʻyilsa, nutq mazmunsiz chiqadi. Nutq oʻstirish metodikasi hikoya, insho uchun materialni puxta

tayyorlashni, ya'ni material yig'ish, uni muhokama qilish, to'ldirish, asosiy mazmunni ajratish, zaruriy izchillikda joylashtirishni talab qiladi. Albatta, bunda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va qiziqishlari ham hisobga olinadi.

2. Nutqda mantiqiylik bo'lsin. O'quvchilar nutqi mantiqan to'g'ri bo'lishi, fikr izchil, asosli bayon etilishi, asosiy o'rinlar tushirib qoldirilmasligi va o'rinsiz takrorga, mavzuga taalluqli bo'lmagan ortiqchalikka yo'l qo'yilmasligi talab etiladi. Nutqning mantiqiyligi narsa, voqea-hodisalarni yaxshi bilish bilan belgilanadi, mantiqiy xato esa material mazmunini aniq bilmaslik, mavzuni o'ylamasdan noqulay tanlash natijasida kelib chiqadi. Bu ikki talab nutqning mazmuni va qurilishiga taalluqlidir. Nutqni til jihatidan shakllantirishga oid talablar ham mavjud.

3. Nutq aniq bo'lsin. O'quvchi dalillar, kuzatishlar, taassurotlarini haqiqatga mos ravishda oddiy bayon etibgina qolmay, shu maqsadning eng yaxshi til vositalaridan (so'z, so'z birikmasi, gaplardan) foydalangan holda, maxsus tasvirlar bilan ifodalashga o'rgansin.

4. Nutq til vositalariga boy bo'lsin. Mazmunni aniq ifodalash uchun o'quvchi nutqi til vositalariga boy bo'lishi, u har qanday vaziyatda ham kerakli sinonimlardan, xilma-xil tuzilgan gaplardan mazmunga eng mosini tanlab foydalana olish ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Albatta, boshlang'ich sinf o'quvchilariga til boyligi yuzasidan yuqori talab qo'yib bo'lmaydi, ammo o'qituvchi o'quv ishlarida ularning so'z boyligini oshirib borishni har vaqt ko'zda tutishi kerak.

5. Nutq tushunarli bo'lsin. Og'zaki nutq eshituvchiga, yozma nutq esa uni o'quvchiga tushunarli bo'lishi zarur. So'zlovchi yoki yozuvchi nutqini eshituvchining yoki o'quvchining imkoniyatini, qiziqishini hisobga olgan holda tuzsa, uni hamma birdek, hech qiyinchiliksiz tushunadi.

6. Nutq ifodali bo'lsin. Agar nutq ifodali, ya'ni jonli, ishontiradigan bo'lsa, eshituvchiga yoki o'quvchiga ta'sir etadi. Og'zaki nutq eshituvchiga intonatsiya orqali ta'sir etsa, og'zaki nutq ham, yozma nutq ham tinglovchi va o'quvchiga hikoyaning umumiy ruhi, dalillar, tanlangan so'zlar, ularning emotsionalligi, tuzilgan jumla, iboralar yordamida ta'sir etadi. Nutqning tushunarli va ifodali bo'lishi har qanday shevaga xos va ortiqcha so'zlardan xoli bo'lishini taqozo etadi.

7. Nutq to'g'ri bo'lsin. Maktab o'quvchilari uchun nutqning adabiy

til me'yorlariga mos va to'g'ri bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Yozma nutq grammatika, imlo va punktuatsiya jihatidan, og'zaki nutq esa orfoepik jihatdan to'g'ri tuzilishi talab etiladi. Nutqning to'g'ri bo'lishi uchun so'z tanlash va nutq logikasi katta ahamiyatga ega. Yuqorida sanab o'tilgan talablar o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ta'lim tizimida kompleks ravishda amalga oshiriladi.

Nutq fikmi bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turlariga katta ahamiyat beriladi. Tafakkur til materiali yordamida nutqiy shakllantirilsa va buyon etilsagina, muvaffaqiyatli o'sadi. Tushuncha so'zlar yoki so'z birikmalari bilan ifodalanadi, shunday ekan, u til vositasi bo'lgan so'zda muhim aloqa materialiga aylanadi. Kishi tushuncha ifodalaydigan so'z (so'z birikmasi)ni bilsagina, shu tushunchaga asoslangan holda tashqi nutqda fikrlash irrkhoniga ega bo'ladi. Nutqda fikr shakllantrritadi, shu bilan birga, fikr nutqni yaratadi. "Nutq tafakkur bilan cljambarchas bog'langandir. Nutq bo'lmasa, tafakkur ham bo'lmaydi - til materiali bo'lmasa, fikrni ifodalab berib bo'lmaydi".

Fikrni nutqiy shakllantirish uning aniq, tushunarli, sof, izchil, mantiqiy bo'lishini ta'minlaydi. Tilni egallash shu tilning fonetikasrni, lug'at tarkibini, grammatik qurilishini bilib olish, fikrni takomillashtirish uchun, tafakkurni o'stirish uchun shart-sharoit hozirlaydi. Bilimlar, dalillar, har xil axborotlar tafakkurning ham, nutqning ham materialidir. Nutq tafakkur jarayonini o'rganishning muhim vositasi bo'lib xizmat qiladi. Nutqdan o'quvchi fikriy rivojining asosiy o'lchovlaridan biri sifatida foydalaniladi. O'quvchining barcha o'quv predmetlaridan materialni o'zlashtirishi va umumiy aqliy rivojlanishi haqida fikr yuritganda, u yoki bu mavzuni o'quvchi o'z nutqida (yozgan inshosida, axborotida, qayta hikoyalashda, savollarga bergan javobida) qanday bayon eta olishiga qaraladi. Shunday qilib, nutqni tafakkurdan ajratib bo'lmaydi, nutq tafakkur asosida rivojlanadi; fikr nutq yordamida pishib etiladi, yuzaga chiqadi.

13.3 Matn ustida ishlash orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash

qobiliyatini o‘stirish usullari.

Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stirish — bu ularning tafakkurini, tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirish, baholash va xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan muhim jarayondir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun bu ko‘nikmalar hali shakllanish bosqichida bo‘lgani uchun, o‘qituvchi tomonidan to‘g‘ri yo‘naltirilgan, bosqichma-bosqich va qiziqarli usullar orqali olib boriladigan ishlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Matn ustida ishlashda birinchi navbatda o‘quvchilarning e‘tiborini matn mazmuniga, voqealar ketma-ketligiga va qahramonlarning harakatlariga qaratish zarur. Buning uchun savol-javoblar, tahlil topshiriqlari, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, “Nega?”, “Qanday?”, “Agar... bo‘lsa, nima bo‘lardi?” kabi ochiq savollar berish orqali bolaning mustaqil fikrlashga bo‘lgan intilishini faollashtirish mumkin. Bu savollar o‘quvchini tayyor bilim emas, balki o‘z kuzatuvi va mulohazasi asosida javob topishga undaydi.

Matn asosida kichik muhokamalar, bahs-munozaralar tashkil qilish ham o‘quvchilarni o‘z fikrini bildirishga, uni asoslashga va boshqa fikrlarni tahlil qilishga o‘rgatadi. Masalan, “Bu voqeada qaysi qahramonning ishi to‘g‘ri?” yoki “Siz shu vaziyatda bo‘lsangiz, nima qilgan bo‘lardingiz?” kabi topshiriqlar orqali o‘quvchilar o‘z nuqtai nazarini shakllantirib, mustaqil xulosa chiqarishga intiladilar.

Shuningdek, o‘quvchilarga matn asosida turli ijodiy topshiriqlar berish ham fikrlashni kuchaytiradi. Masalan, matnga muqobil yakun tuzish, hikoyani davom ettirish, voqeani boshqa qahramon nuqtai nazaridan qayta hikoya qilish, yangi qahramon qo‘shish, o‘xshash voqeani o‘z hayotidan topish va yozib berish kabi mashqlar orqali bolaning tasavvuri, tafakkuri va mulohaza yuritish qobiliyati rivojlanadi.

O‘qituvchi matn ustida ishlash jarayonida doimo o‘quvchini mustaqil fikr yuritishga yo‘naltirishi, uning fikrini hurmat qilish, e‘tiborga olish va rag‘batlantirish orqali bolada o‘ziga ishonch hissini uyg‘otishi lozim. O‘quvchi o‘z fikrining qadrlanishini sezsa, yanada faol, ochiq va dadil bo‘ladi, bu esa mustaqil fikrlash ko‘nikmasining tabiiy shakllanishiga olib keladi.

O‘quvchilar nutqini o‘stirish ularga aniq ko‘nikmalarni singdirish

demakdir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari mustaqil mashq sifatida bog'lanishli nutqni o'stirishdan quyidagi ko'nikmalarni bilib oladilar:

1. Mavzuni tushunish, chegarasini aniqlash va uni nisbatan to'liq yoritish ko'nikmasi. Masalan, "Biz uy ishlarida ota-onamizga qanday yordamlashamiz?" mavzusi berilsa, o'quvchilar aniq bajargan ishlari haqida hikoya qiladilar. Ular mavzuni yaxshi tushunishlari uchun bayon matni qayta hikoya qildiriladi, inshoda esa berilgan mavzu yuzasidan mustaqil hikoyalash mashq qilinadi.

2. Inshoni asosiy fikrga bo'ysundirish ko'nikmasi. Bolalar ishi ma'lum fikrni (tabiatning ajoyib tasvirini idrok etish, o'zlarining baxtli hayotidan g'ururlanish, mehnatga va mehnatkash insonlarga muhabbatni) ifodalaydi.

3. Hikoya, insho uchun mavzuga taalluqli, uni yoritishga zarur bo'lgan materialni yig'ish. Bu bayonga ham taalluqli bo'lib, namunaviy matn tahlil qilinadi, mazmunini to'g'ri tushunish ustida ishlanadi, asosiy mazmun ajratiladi.

4. Materialni tartibga solish, uni tegishli izchillikda joylashtirish, matn rejasini tuzish va shu reja asosida yozish ko'nikmasi.

5. Fikrni adabiy til me'yorlariga rioya qilgan holda to'g'ri ifodalay olish ko'nikmasi. Buning uchun bayon va inshoni nutqiy shakllantirishdan oldin unga til tomondan tayyorgarlik ko'riladi.

6. Matnni og'zaki yoki yozma tuzish, inshoni yozish, ya'ni barcha tayyorgarlik ishlarini yakunlash ko'nikmasi.

7. Yozilgan matnni takomillashtirish ko'nikmasi. Bu ko'nikma o'z ijodiga tanqidiy munosabatda bo'lish asosida tarbiyalanadi. O'quvchilar material tanlashda va uni joylashtirishda, so'z tanlash, so'z birikmasi va gap tuzishda o'zlari yo'l qo'ygan kamchilikni, xatoni fahmlashga o'rgatib boriladi.

O'quvchilar "O'qish savodxonligi"da berilgan ko'pgina tasviriy matnlarni o'qiydilar, ularni qayta hikoya qiladilar, bayon, ayrim narsa yoki hodisalami tasvirlab insho ham yozadilar. Masalan, "Bizning sinfimiz", "Bahor keldi" kabi. Tasvirga xos xususiyatlar shundan iboratki, unda sifatlash, taqqoslash, metaforalar ko'p bo'ladi. Tasvir

o‘quvchilar uchun hikoyaga nisbatan qiyin janr hisoblanadi, shuning uchun boshlang‘ich sinflarda ko‘proq tasvir elementlari bo‘lgan hikoya tarzidagi bayon va insho yozdiriladi. Muhokama bog‘lanishli matnning anchagina qiyin shakli hisoblanadi, shuning uchun boshlang‘ich sinflar dasturida muhokama tarzida insho yozdirish tavsiya etilmaydi; o‘quvchilar inshoda muhokama elementlaridagina foydalanadilar. Masalan, “Qushlar uyasini nima uchun buzish mumkin emas”, “Paxta - bizning milliy boyligimiz” mavzularida og‘zaki hikoya tuzdirilsa yoki insho yozdirilsa, muhokama elementi, albatta, bo‘ladi. O‘qituvchi bog‘lanishli nutqni rejalashtirganda, turli janrda mashq qilishni ko‘zda tutadi va o‘quvchilarga hikoya, tasvir va muhokama elementlarini o‘rgata boradi. Bunda ko‘proq hikoya tarzidagi matn tuzdirishga ahamiyat beradi. Bolalarning bog‘lanishli nutqni egallash darajasiga qarab, matnga tasvir va muhokama elementlari kiritib boriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Nutq va uni o‘stirish tushunchasi haqida ma’lumot bering.
2. Nutq turlari ?
3. O‘quvchi nutqiga qo‘yiladigan talablar qaysilar?
4. Bog‘lanishli nutq haqida ma’lumot bering?
5. “Ona bitta, vatan yagona” mavzusida og‘zaki hikoya tuzing?
6. Nutq o‘stirishda turli janrdagi matnlardan foydalanishning ahamiyati nimada?
7. Mustaqil firlash qobiliyati o‘quvchidan qanchon shakllanadi?
8. Mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishda qanday ish turlaridan foydalaniladi?
9. O‘quvchilar nutqini o‘stirishda aniq belgilangan talablar qaysilar?
10. Nutq malakalari egallashda matnlarning ahamiyati nimada?

III MODUL. XALQARO TADQIQOTLARDA MATN USTIDA ISHLASH.

14-MAVZU: PIRLS (ing “progress in international reading literacy study”) xalqaro tadqiqotida matndan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari.

Reja:

- 14.1 PIRLS xalqaro tadqiqoti.
- 14.2 PIRLS xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari
- 14.3 Tadqiqotda qo‘llaniladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlar, ularning tahlili.

Tayanch so‘z va iboralar: PIRLS, xalqaro tadqiqot, topshiriq, ilmiy ommabop, badiiy asar, ko‘nikma.

14.1 PIRLS xalqaro tadqiqoti.

PIRLS xalqaro tadqiqoti – bu xalqaro miqyosda o‘tkaziladigan ta’limiy tadqiqot bo‘lib, 4-sinf o‘quvchilarining o‘qish savodxonligi darajasini aniqlashga qaratilgan. Bu tadqiqot 5 yilda bir marta o‘tkaziladi va unda o‘quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish va undan foydalanish ko‘nikmalari baholanadi. PIRLS tadqiqoti Xalqaro Ta’lim yutuqlarini baholash assotsiatsiyasi (IEA) tomonidan tashkil etiladi. Tadqiqotda o‘quvchilarga badiiy va informatsion matnlar beriladi, ular asosida savollarga javob berishadi. Bundan tashqari, o‘quvchilar, o‘qituvchilar va maktab rahbarlari uchun so‘rovnomalar to‘ldiriladi. Bu orqali o‘quvchilar yutuqlariga ta’sir qiluvchi omillar, masalan, oila muhiti, o‘qitish sifati va maktab sharoitlari aniqlanadi.

PIRLS tadqiqoti ta’lim sifatini tahlil qilish, mamlakatlar o‘rtasida ta’lim darajasini solishtirish hamda ta’lim siyosatini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbekiston 2021-yilda ilk bor ushbu tadqiqotda ishtirok etdi va bu orqali boshlang‘ich ta’lim sifatini xalqaro mezonlar asosida baholash imkoniyatiga ega bo‘ldi. O‘qish savodxonligini tadqiq etishda ta’lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasining (IEA) PIRLS tadqiqoti (Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qib tushunish darajasini baholash xalqaro tadqiqoti) mazkur assotsiatsiyaning 1991-yildagi o‘qish savodxonligini tadqiq etish dasturiga qo‘shimcha holda 2001-yildan joriy etila

boshlandi. Har besh yilda o'tkaziladigan ushbu xalqaro tadqiqot bolaning mustaqil inson sifatida rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etib, boshlang'ich ta'limda tahsil olayotgan o'quvchilarning o'qib tushunish ko'nikmalarini xalqaro miqyosda baholaydi. Odatda, ushbu rivojlanish davrida o'quvchilar o'qish ko'nikmasini hosil qilgan bo'lib, endi bu ko'nikmadan boshqa fanlarni o'rganishda foydalanayotgan bo'ladi.

PIRLS xalqaro tadqiqoti o'qish savodxonligini tadqiq etishda ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasining (IEA) o'quvchilarning matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan o'zlashtirish darajasini baholash tadqiqotiga (Trends in International Mathematics and Science Study–TIMSS) qo'shimcha tarzda ishlab chiqilgan. PIRLS xalqaro tadqiqoti o'qish savodxonligini tadqiq etishda ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasining (IEA) Boston kollejida olib boriladigan TIMSS va PIRLS xalqaro tadqiqot markazi tomonidan IEA xalqaro assotsiatsiyasining Amsterdam va Gamburg shaharlaridagi idoralari bilan yaqindan hamkorlikda boshqariladi.

Ushbu assotsiatsiya (IEA) turli ta'lim tizimiga ega ishtirokchi mamlakatlarda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlarni yanada teran tushunish maqsadida 1960-yillarda ta'lim sohasida qo'lga kiritilgan yutuqlarni xalqaro miqyosda qiyosiy tahlil qiluvchi hukumat agentliklari va milliy tadqiqot institutlaridan tashkil topgan mustaqil xalqaro tashkilot hisoblanadi.

Har bir PIRLS baholash tadqiqoti ota-onalar yoki vasiylar, maktablar, o'qituvchilar, mamlakatlar va o'quvchilar uchun mo'ljallangan qator so'rovnomalar hamda o'quvchilarning o'qib o'zlashtirish ko'nikmalarini baholashdagi o'zgarishlarni zamonaviy tarzda tahlil qiladigan ayni shu an'anani davom ettiradi. O'quvchilarning o'qishni o'rganish va ta'lim olishdagi imkoniyatlari haqidagi so'rovnoma ma'lumotlari erishilgan natijalarni talqin qilish uchun muhim ma'lumotlarni taqdim etadi.

O'qish savodxonligi qamrov doirasi o'quvchilarning o'qib tushunishlaridan ko'zlangan ikki asosiy maqsad, badiiy tajriba orttirish va axborotni olish va undan foydalanish, hamda to'rtta tushunish jarayonidan (topish, xulosalar chiqarish, uyg'unlashtirish va baholash) kelib chiqib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish darajasini baholash uchun xizmat qiladi. .

2021-yilda IEA xalqaro assotsiatsiyasining PIRLS (Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish darajasini baholash xalqaro tadqiqoti) tadqiqoti beshinchi bor o'qish savodxonligi bo'yicha baholash tadqiqotini o'tkazildi va ishtirokchi mamlakatlarda o'quvchilarning qiyosiy o'qib tushunish ko'nikmalarini o'zlashtirishdagi o'zgarishlarga oid 20 yillik ma'lumotlarni taqdim etadi.

14.2 PIRLS xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari

PIRLS xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari quyidagilardan iborat:

- ✧ Maktab rahbarlari, o'qituvchilar va ota-onalarga PIRLS tadqiqoti maqsadi va ahamiyati haqida tushuntirish.
- ✧ Tadqiqot metodologiyasi va talablarini tushuntirish.
- ✧ Test materiallarini tayyorlash va tekshirish
- ✧ PIRLS testlarining o'zbek tilidagi versiyasini tayyorlash va standartlarga muvofiqligini tekshirish.
- ✧ Test materiallarini sinovdan o'tkazish (pilot test).
- ✧ O'qituvchilar va xodimlarni tayyorlash
- ✧ Test o'tkazish usullari, baholash mezonlari bo'yicha treninglar tashkil etish.
- ✧ Testni o'tkazuvchi va ma'lumotlarni yig'uvchi xodimlarning malakasini oshirish.
- ✧ Testni o'tkazish uchun maktablarni tayyorlash
- ✧ Maktablarda test uchun sharoit yaratish (xona, jihozlar, vaqt taqsimoti).
- ✧ Sinf va o'quvchilarni tanlash hamda ro'yxatga olish.

Bu tayyorgarlik ishlari olib borilganidan so'ng PIRLS tadqiqotlari o'tkaziladi. Test jarayonlarini o'tkazish va natijalarni e'lon qilish bosqichi esa quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

- ✓ Test jarayonini tashkil etish.
- ✓ Test o'tkazish kunlari va tartibini belgilash.
- ✓ Testni aniqlik bilan o'tkazish va kuzatuvlarni amalga oshirish.
- ✓ Natijalarni yig'ish va tahlil qilish.
- ✓ To'plangan ma'lumotlarni sifatli va ishonchli qayd etish.
- ✓ Dastlabki natijalarni tekshirish va tahlil qilish.
- ✓ Xulosa va tavsiyalar tayyorlash.
- ✓ Tadqiqot natijalari asosida ta'lim sifatini yaxshilash bo'yicha

tavsiyalar ishlab chiqish.

✓ Natijalarni keng jamoatchilikka taqdim etish.

O'quvchi o'zini o'rab turgan dunyo va o'zi haqida tasavvurga ega bo'lishi uchun u turli matnlarni o'qib o'rganishi mumkin. Har bir turdagi matn o'quvchiga matnni talqin qilishiga imkon beruvchi sodda shakllar va qoidalaridan iboratdir. Har qanday berilgan matn turi ko'plab shakllar va shakllar jamlanmasi (kombinatsiyasi)ga ega bo'lishi mumkin. Ular orasida an'anaviy yozma shakllar, masalan, kitoblar, jurnallar, hujjatlar va gazetalar, shuningdek, internet va veb sahifalari orqali aloqa qilishning ko'plab usullarini o'z ichiga olgan raqamli shakllar mavjud bo'lib, bunda matn ko'pincha turli multimedia formatlari bilan birlashtirilgan. Hozirgi paytda matnlar yoki ma'lumotlarni internet orqali o'qish maktabdagi dasturning asosiy qismi va ma'lumotlarni qo'lga kiritishning eng muhim usuli hisoblanadi.

PIRLS tadqiqotida o'qish savodxonligidan ko'zlangan maqsad va tushunish jarayoni

O'qishdan ko'zlangan maqsad

Badiiy tajriba orttirish

Axborotni olish va undan foydalanish

Tushunish jarayoni

Diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish

To'g'ridan-to'g'ri xulosalar chiqarish

G'oyalar va ma'lumotlarni talqin qilish va uyg'unlashtirish

Kontent, til va matn elementlarini tekshirish va baholash

PIRLS baholash qamrov doirasining PIRLS va ePIRLS tadqiqotida tutgan o'rni yuqorida eslatib o'tilgan o'qish savodxonligidan ko'zlangan ikkala maqsad va to'rt tushunish jarayoni PIRLS va ePIRLS baholash dasturlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, o'qish savodxonligi insonlarning o'qishdan ko'zlangan maqsadlari bilan bevosita bog'liqdir. Masalaga yanada kengroq yondashadigan bo'lsak, mazkur sabab yoki maqsadlarga zavqlanish uchun, shaxsiy qiziqish tufayli o'rganish va jamiyatda ishtirok etish kabilar kiradi. Ko'pgina yosh o'quvchilar endigina o'qishni boshlaganlarida asosan hikoyali matnlar (masalan, hikoyalar yoki suratli kitoblar) yoki o'quvchilarga o'zlarini o'rab turgan dunyo haqida axborot beruvchi va savollariga javob beruvchi ma'lumotlarga boy matnlarni o'qiydilar.

Yosh o'quvchilar o'qish savodxonligini rivojlantirib, tadqiqotga ko'ra mazkur savodxonlik o'quvchilarning o'rganishlari uchun o'qishlari kerakligini talab qilgani tufayli kitob va boshqa bosma materiallardan ma'lumot olish uchun o'qish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'qishdan ko'zlangan maqsad bilan bir qatorda PIRLS tadqiqoti o'quvchilardan o'zlarining badiiy savodxonliklarini oshirish va ma'lumot olish, undan foydalanishlari uchun o'qib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishlari kerakligiga e'tibor qaratadi.

Berilgan topshiriqlar o'quvchilarning matnlar va tasvirli ma'lumotlar bilan ishlashlari va maktabda berilgan topshiriqlarni bajarishlari uchun link va tablardan foydalanib, ma'lumot yig'ishi mumkin bo'lgan internet tarmog'idan olingan veb sahifalarga yaqinlashtiriladi. Bunday yondashuv o'quvchilarga tabiiy yoki ijtimoiy fanlar bo'yicha maktabda berilgan topshiriqlarni bajarishda va ulardan maktab o'quv jarayonlarida berilishi mumkin bo'lgan qator loyihalar yoki hisobotlarni tayyorlashda yopiq internet muhitini yaratish uchun asos sifatida haqiqiy internet tarmog'idagi veb sahifalardan foydalanishga asos bo'ladi.

PIRLS matnlari o'zining asosiy maqsadidan kelib chiqqan holda tasniflanadi va ular asosida berilgan savollar o'qishdan ko'zlangan maqsadlarda o'z aksini topadi. Ya'ni, badiiy turkumga mansub matnlar mavzu, voqea syujetlari, voqea personajlari va voqea joyiga taalluqli savollardan, ma'lumotlarga boy matnlar esa matnlarda berilgan ma'lumotlarga oid savollardan iborat bo'ladi. Garchi matnlar o'qishdan ko'zlangan maqsadidan kelib chiqib farqlansada, tushunish jarayoni har ikkala maqsad uchun farqli jihatga ega bo'lmay, balki o'xshashlikka ega bo'ladi.

Matnlar odatda, ulardan anglashilgan mazmunni turli usulda shakllantirish yordamida, ularda aks etgan fikr-mulohazalarni qay tartibda tashkillashtirilgani va taqdim etilganiga qarab farqlanadi. Matnlar tuzilishi va shakliga ko'ra, yozma materiallari tartib bilan joylashtirilgan matnlardan to tasvirli va jadvalli ma'lumotlar bilan to'ldirilgan qisqa so'zlar va iborali matnlargacha bo'lib, ular bir-biridan keskin farq qiladi.

Ma'lum matn janriga xos bo'lgan mazmun, tarkib va uslub o'quvchiga matnni o'qib tushunishiga yaqindan yordam beradi. Aytib o'tilganidek, o'quvchi va matn o'rtasidagi o'zaro munosabat o'rnatilsagina matnning mazmuni anglashiladi va o'qishdan ko'zlangan

maqsadga erishiladi. PIRLS tadqiqoti uchun matnlarni saralab olishidagi asosiy maqsad, o'qishdan ko'zlangan maqsadlardan kelib chiqib bir necha matn turlarini taqdim etishdir. Bunda, asosiy maqsad o'quvchilar bilan ham maktabda ham maktabdan tashqarida olib boriladigan o'qish mashg'ulotlariga o'xshash muhit yaratishdan iboratdir.

14.3 Tadqiqotda qo'llaniladigan badiiy va ilmiy-ommabop matnlar, ularning tahlili.

Badiiy kitoblarni o'qishda o'quvchilar voqealar, voqea joylari, obrazlar, oqibatlar, personajlar, asar muhiti, hissiyotlar va g'oyalar bilan yo'g'rilgan matnni o'qiydi va matn tilidan huzurlanadi. Adabiyotni tushunish va uni qadrlash uchun, har bir o'quvchi matnda (asarda) sodir bo'ladigan voqealar, hissiyotlar, tildan foydalanish san'ati hamda badiiy shakl haqida bilimni o'z hayolidan o'tkazishi kerak. Badiiy asarda tasvirlangan voqealar, harakatlar va hayoliy voqealar bo'lsada, o'quvchiga ular real hayotda sodir bo'layotgandek tasavvur uyg'otadi va o'quvchiga ularni hayolan boshidan kechirish imkonini beradi.

PIRLS xalqaro tadqiqotida qo'llanilgan badiiy matnlarning asosiy shakli badiiy janrga mansub bo'ladi. Ishtirokchi mamlakatlardagi o'quv dasturlari va madaniy jihatdan yuzaga keladigan farqlaridan kelib chiqib, PIRLS xalqaro tadqiqoti doirasida ayrim badiiy matnlarni topshiriq sifatida olish qo'shimcha murakkablik tug'diradi. Masalan, she'riy matnlarni tarjima qilish o'quvchilar uchun qiyinlik tug'dirgani bois, ular topshiriq sifatida berilmaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari turli mavzularni qamrab olgan axborot beruvchi matnlarni, jumladan, ilmiy, tarixiy, jo'g'rofiy yoki ijtimoiy matnlarni o'qishlari mumkin. Bunday matnlar ham undagi o'quvchiga yetkazib berilishi kerak bo'lgan mazmun-mohiyatni ochiq berilishi nuqtai-nazaridan farqlanishi mumkin. Masalan, tarixiy ma'lumotlar xronologik tartibda, ko'rsatmalar yoki yo'riqnomalar ketma-ket tartibda va mulohazalar esa mantiqiy ketma-ketlikda taqdim etilishi mumkin (masalan, sabab va oqibat yoki qiyoslash va zidlash). Ma'lumotlar turli formatlarda taqdim etiladi. Hatto bir matn ko'rinishida taqdim etilgan ma'lumot ham faktlarni asoslashda jadvallardan, tasvirlarni tasvirlashda esa suratlardan iborat bo'lishi mumkin. Har ikkala bosma materiallar (masalan, qo'lyozmalar va

gazetalar) va veb sahifalar ro'yhatlar, chizmalar, grafalar va diagrammalar yordamida qator ma'lumotlarni taqdim etishi mumkin.

PIRLS xalqaro tadqiqotida qo'llanilgan axborot beruvchi matnlar o'quvchining ham maktabda ham maktabdan tashqarida axborot beruvchi matnni o'qib tushunish ko'nikmasini aks ettiradi. PIRLS tadqiqoti odatda boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan qo'llaniladigan to'rt tushunish jarayonini baholaydi. Bu to'rtala tushunish jarayonlariga diqqatni jamlash va aniq ko'rsatilgan ma'lumotni topish; to'g'ridan to'g'ri xulosalar chiqarish; kontent, til va matn elementlarini tekshirish va baholash; g'oyalar va ma'lumotni talqin qilish va uyg'unlashtirish kiradi. Mazkur jarayonlar chegarasidan o'qib, o'quvchilarga o'qib tushunish ko'nikmasini tekshirish va o'z qarashlarini o'zgartirish imkonini beradigan tushunish jarayonlari va strategiyalarini o'zlashtiradi. Bundan tashqari, o'quvchilarni o'qib tushunishlari uchun kerak bo'ladigan bilim va birlamchi tajribalari ularga tilni, matnlarni, dunyoni tushunishlariga yordam berib, ular bu bilim va ko'nikmalaridan foydalanib, biror material (yoki ma'lumot) haqidagi tushunchalarini tahlil qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. PIRLS nima?
2. PIRLS o'qish savodxonligi necha yoshli o'quvchilar orasida o'tkaziladi?
3. PIRLS xalqaro baholash dasturi har necha yilda o'tkaziladi?
4. O'qishdan ko'zlangan maqsadlar haqida ma'lumot bering?
5. PIRLSda qanday turdagi topshiriqlardan foydalaniladi?
6. PIRLS dasturi oxirgi marta qachon o'tkazildi?
7. PIRLS dasturiga tayyorgarlik ishlari qaysilar?
8. PIRLS dasturida test topshiriqlari qay tartibda o'tkaziladi?
9. PIRLS dasturida foydalaniladigan matnlarga qanday talab qo'yiladi?
10. Yana qaysi xalqaro baholash dasturlarini bilasiz?

15-MAVZU: PISA (Programme for international student assessment) o'quvchilarning ta'limiy yutuqlarini baholash xalqaro dasturiga tayyorgarlik ishlarida matn ustida ishlash usullari

Reja:

- 15.1 PISA xalqaro tadqiqoti.
- 15.2 Tadqiqotda foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi.
- 15.3 Tadqiqotda qo'llaniladigan matnlar, ularning tahlili. PISA xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari.

***Tayanch so'z va iboralar:** PISA, xalqaro tadqiqot, topshiriq, o'qish savodxonligi, badiiy asar, ko'nikma, xususiyat, tushunish, mulohaza yuritish, munosabat bildirish, foydalanish.*

15.1 PISA xalqaro tadqiqoti.

Xalqaro o'quvchilarni baholash dasturi (inglizcha: Programme for International Student Assessment) — turli davlatlarda 15 yoshli o'quvchilarning savodxonligini (o'qish, matematika, tabiiy fanlar) hamda bilimlarini amaliyotda qo'llash qobiliyatini baholovchi dastur.

PISA testlari maktab o'quvchilarining haqiqiy hayotda kerak bo'ladigan hodisalarni tahlil qilish, ulardan xulosa chiqarish va muloqotga kirishish ko'nikmalarini qay darajada egallayotganini, ta'lim tizimining bu o'zgarishlarga qanchalik moslashayotganini aniqlash maqsadida o'tkaziladi. Ushbu dastur 1997-yilda joriy etilgan bo'lib, har uch yilda bir marta o'tkaziladi, birinchi marta 2000-yilda o'tkazilgan. Har uch yilda bitta fan yo'nalishiga afzallik berilib, jami testlar majmuasining deyarli 50% shu fanga mansub bo'ladi. 2000-yilda ilk bor o'qish savodxonligiga urg'u berilgan.

Test Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan yetakchi xalqaro ilmiy tashkilotlar bilan konsorsiumda, milliy markazlar ishtirokida tashkil etiladi. Tadqiqotda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar, shuningdek, OECD bilan hamkorlik aloqalari bo'lgan davlatlar ishtirok etadi.

PISA tadqiqoti monitoring tadqiqoti bo'lib, u turli mamlakatlardagi ta'lim tizimlarida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash va solishtirish, ta'lim sohasidagi strategik qarorlar

samaradorligini baholash imkonini beradi. 2000-2015-yillar oralig'ida o'tkazilgan tadqiqot natijalari bo'yicha bugungi kunda Sharqiy Osiyoda — Xitoy, Koreya, Singapur, Yaponiya, Yevropada — Finlandiya, Estoniya, Shveysariya, Polsha va Niderlandiya kabi mamlakatlarning o'rta ta'lim tizimi yaxshi rivojlangan.

PISA test tarkibi

PISA testlari 5 ta yo'nalish bo'yicha o'qish, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy fanlar, hamkorlikda muammolarni hal qilish va moliyaviy savodxonlik o'tkaziladi. Testlarda asosiy e'tibor o'quvchilarning mazkur yo'nalishlar bo'yicha eng asosiy tushunchalarni bilishi, bazaviy bilim va ko'nikmalarni egallagani, ulardan hayotiy vaziyatlarda foydalana olishiga qaratiladi.

PISA asosiy yo'nalishlar

O'qish savodxonligi: Insonning matn shaklida berilgan ma'lumotlarni tushina olish va ularga reaksiya bera olish ko'nikmasi, jamiyat hayotida faol qatnashish jarayonida o'qigan ma'lumotlaridan o'z maqsadlari yo'lida foydalana olish, bilim va imkoniyatlarini oshira olish layoqati.

Bu yerda, o'qish savodxonligi tushunchasi keng ma'no kasb etadi. Bu yo'nalish maqsadi o'quvchining berilgan badiiy asardan parcha, biografiya, xat, hujjat, gazeta va jurnallardan olingan maqolalar, turli qo'llanmalar, geografik kartalar kabi rangba-rang tematikadagi, tarkibida matnni ochib berishga mo'ljallangan diagrammalar, rasmlar, kartalar, grafik va jadvallar berilgan matnni tushinishi, mazmuni haqida fikr yurita olish, matn mazmuniga baho berish va o'qiganlari haqida o'z fikrini bera olishi kabi kompetensiyalarini aniqlash hisoblanadi.

Matematik savodxonlik: Insonning matematikaning o'zi yashayotgan olamdagi o'rnini bilishi, matematik jarayonlarni to'g'ri va to'liq asoslay olishini tekshiradi. Shaxsning matematikadan yaratuvchan, qiziquvchan va fikrlovchi insonning hozirgi va kelajakdagi matematik bilimlarga bo'lgan ehtiyojini qondira oladigan darajada foydalana olishini ta'minlash bu bo'limning asosiy maqsadidir.

Bu bo'limdagi savodxonlik terminidan bu bo'lim maqsadi odatda maktab dasturida beriladigan bilimlarni qay darajada o'zlashtirganini aniqlash emasligini ko'rsatish uchun foydalanilgan. Asosiy e'tibor matematik bilimlardan turli xil hayotiy vaziyatlarda fikrlash va intuiativ qaror qabul qilish talab qilinadigan turli uslublaridan qo'llagan holda

foydalana olish nazarda tutiladi. Lekin bu turdagi savollarga javob berishda maktab dasturida beriladigan bilim va ko'nikmalar zarur bo'lishi mumkin.

Bu yo'nalish sinovlarida odatda hayotning turli sohalarida (tibbiyot, turar joy, sport va hokazo) duch kelinishi mumkin bo'lgan matematikaga oid vaziyatlar taklif qilinadi.

Tabiiy-ilmiy fanlar savodxonligi: Hayotiy hodisalarda ilmiy usulda hal qilinishi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlash, kuzatuv va tajribalar asosida xulosalar chiqarish kompetensiyasi. Bu xulosalar atrofimizdagi olamni tushinish va inson faoliyati natijasida unda sodir bo'layotgan o'zgarishlarni anglab yetish, shunga ko'ra kerakli qarorlar qabul qila olish ko'nikmasini rivojlantirish bu bo'limning asosiy maqsadidir.

Bu savodxonlik asosi bizning maktablarimizda fizika (astronomiya elementlari bilan birga), biologiya, kimyo va geografiya fanlari o'qitilish jarayonida berilishi ko'zda tutilgan.

PISA tadqiqoti o'quvchilarning nimalarni bilishlari va nimalarni qila olishlari muhimligini aniqlashni maqsad qiladi. Ushbu tadqiqotda 15 yoshli o'quvchilarning ta'lim muassasasini tamomlashi arafasida zamonaviy jamiyatda to'liq ishtirok etish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni qay darajada egallaganliklari baholanadi.

15.2 Tadqiqotda foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi.

Tadqiqotning har bir siklida asosiy domenlardan biri batafsil sinovdan o'tkaziladi va umumiy test vaqtining qariyb yarmi shu domenga bag'ishlanadi. 2018-yilda asosiy soha o'qish savodxonligi bo'lgan bo'lsa, 2022-yil matematika, 2025-yilda esa tabiiy fanlar asosiy domen bo'lishi belgilangan. Domenlar haqida so'z borar ekan, 2022-yil tadqiqoti uchun yangilik bo'lgan kreativ fikrlash domenini ham ta'kidlash o'rinlidir.

PISA tadqiqotining o'ziga xosligi

❖ O'quvchilarning ta'lim natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'quvchilarning kelib chiqishi va o'rganishga bo'lgan munosabati, shuningdek, ularning maktabda va maktabdan tashqarida ta'lim olishini shakllantiruvchi asosiy omillar haqidagi ma'lumotlarni o'rganadi. Bu o'z navbatida o'quvchilar, maktablar va ta'lim tizimlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlaydi va samaradorlikdagi farqlarni ochib beradi.

❖ PISA o'quvchilardan o'rganish motivatsiyasi, ishonchi va ta'lim strategiyalari haqida hisobot berishlarini so'raydi.

❖ Muntazamlik, bu esa mamlakatlarga ta'limning asosiy maqsadlariga erishishdagi muvaffaqiyatlarini kuzatish imkonini beradi.

❖ PISA 2018 tadqiqotida 37 ta OECD mamlakati va 42 ishtirokchi mamlakat va iqtisodiyot ishtirok etgan bo'lsa, tadqiqotning 2022 yildagi siklida ushbu raqamlar yanada oshgan. Bu o'z navbatida tadqiqotning mamlakatlarning ta'lim sohasi uchun naqadar ahamiyatli e

❖ 2015 va 2018-yillarda bo'lgani kabi 2022-yilda ham PISA tadqiqoti asosan kompyuter shaklida o'tkaziladi. Tadqiqotni kompyuterda o'tkazmaslikni tanlagan mamlakatlar uchun qog'oz shaklida o'tkazish taqdim etilgan bo'lib, unda yangi ishlab chiqilgan topshiriqlar o'rin olmaydi. Chunki so'nggi ishlab chiqilayotgan topshiriqlar faqat kompyuter asosidagi tadqiqot uchun mo'ljallangan. Tadqiqotni kompyuter shaklida o'tkazish ko'plab imkoniyatlarni yaratadi.

❖ Tadqiqotda o'quvchilar matematika, o'qish, tabiiy fanlar va kreativ fikrlash domenlaridagi turli savollardan iborat klasterlar bilan ishlaydilar. Buning uchun ularga umumiy 2 soat vaqt beriladi. O'quvchilar ushbu topshiriqlarni bajarib bo'lganlaridan so'ng qisqa tanaffusdan so'ng so'rovnoma o'tkaziladi. Barcha jarayonlar kompyuter yordamida amalga oshiriladi.

❖ Tadqiqotda maktab o'quvchilari bilan bir qatorda maktab direktorlari ham onlayn o'tkaziladigan "Maktab so'rovnomasi" da ishtirok etadilar.

PISA sinovlarida to'rt xil sinov usulidan foydalaniladi:

Bir javobli testlar;

Bir nechta javobli testlar;

Qisqa yoki batafsil javob yoziladigan savollar;

Biror muammoning yechimi bo'yicha o'quvchi fikri (odatda bunday savollarda tekshiruvchida umumiy javoblar bo'ladi, o'quvchi javobi test tuzivchi javobiga aynan mos kelishi talab qilinmaydi, o'quvchi ijodkorligi qo'llab quvvatlanadi).

Bundan tashqari testlar bilan bir vaqtda o'quvchilardan anketalar ham olish nazarda tutilgan.

15.3 Tadqiqotda qo'llaniladigan matnlar, ularning tahlili. PISA xalqaro tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari.

Tadqiqotda qo'llaniladigan matnlar turlari, ayniqsa PISA kabi xalqaro baholashlarda turli matn turlari qo'llaniladi. Ular o'quvchilarning matnni tushunish, tahlil qilish, ma'lumot chiqarish va muhokama yuritish qobiliyatini o'lchashga xizmat qiladi. Asosiy matn turlari:

- Uslubiy (adabiy-badiiy) matnlar: hikoya, esse, parcha, ocherk - badiiy tilda yozilgan, tasviriy vositalarga boy, ko'proq emotsional-ta'sirli fikrlashni talab qiladi.

- Axborot (informativ) matnlar: maqola, xabar, ilmiy-ommabop matn kabilar. Faktlar, statistikalar, ilmiy asosga tayangan bo'ladi.

- Amaliy (funksional) matnlar: e'lonlar, jadval, yo'riqnoma, grafiklar, veb-sahifa parchalari. Real hayotga bog'langan muammolarni yechish uchun mo'ljallangan.

PISA tadqiqotlarida matn tahlili quyidagi ko'nikmalarni o'lchashga qaratiladi:

- a) Matndan axborot ajratib olish, asosiy g'oyani aniqlash, detallarga e'tibor berish, matnda bevosita aytilgan yoki yashirin (implicit) ma'lumotlarni topish.

- b) Tushunilgan ma'lumotni tahlil qilish va baholash, muallifning pozitsiyasini tushunish, muqobil nuqtai nazarlarni ajratish, tanqidiy fikrlash asosida xulosalar chiqarish.

- c) Matn asosida xulosa chiqarish va qo'llash, o'qilgan matnni hayotiy vaziyatlarga moslashtira olish, berilgan savollarga asosli javob qaytarish.

Tadqiqotda qo'llaniladigan matnlarni tahlil qilish va PISA tadqiqotlariga tayyorgarlik o'quvchilarning nafaqat bilimini, balki hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatini, tanqidiy fikrlashini ham shakllantiradi. Bu esa zamonaviy ta'limning asosiy maqsadlariga to'liq mos keladi.

PISA TADQIQOTINING BAHOLASH MEZONLARI

- osonlik va samaradorlikni baholash;
- o'qishga bo'lgan ichki motivatsiya va qiziqishlarni baholash;
- o'qish bilan bog'liq tajribalarni baholash;
- o'qish strategiyalarini baholash.

PISA xalqaro baholash dasturida o'qish savodxonligini

baholashning o'ziga xos xususiyatlari

- PISA xalqaro baholash dasturida o'qish - muammolarni bartaraf etishga, yuzaga kelgan vaziyatga mos harakatlana olishga o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan hayotiy ko'nikmalarni shakllantirishning eng muhim vositasi hisoblanadi.

- Ushbu ko'nikmani baholashda taqdim etiladigan topshiriqlar doimo muayyan muammo va matnga asoslanadi.

O'qish savodxonligini shakllantirish jarayoni

- Ta'lim jarayonida xalqaro baholash dasturi talablariga muvofiq keluvchi topshiriqlardan foydalanish.

- O'qish savodxonligi va funksional savodxonlikni shakllantirishga qaratilgan axborotnomalardan foydalanish.

- O'qish savodxonligini shakllantirishga qaratilgan kichik topshiriqlardan foydalanish.

O'qish savodxonligini baholashda muhim bo'lgan tamoyillar:

- topshiriqlarning murakkablik darajasi (o'qish jarayoni bilan bog'liq qiyinchilik va matn bilan bog'liq qiyinchilik);

- topshiriqning berilish shakli (ochiq va yopiq).

- javoblar muayyan ball asosida baholanishi hisobga olinadi.

O'qish savodxonligini baholashda muhim bo'lgan ko'nikmalar:

- tez natija beradigan qidiruv usulidan foydalana olish, katta hajmdagi ma'lumotlarni filtrlash va saralay olish.

- bir necha xil manbalardan kerakli ma'lumotni aniqlay olish.

- qo'yilgan muammoning yechimini aniqlashda matnda berilgan ma'lumotlardan foydalana olish.

Savol va topshiriqlar

1. PISA nima?
2. PISA tadqiqotining o'ziga xosligi nimada?
3. PISA tadqiqotining baholash mezonlari qanday?
4. O'qish savodxonligini shakllantirish jarayonlari qanday olib boriladi?
5. PISA tadqiqoti qachon va qay tartibda o'tkaziladi?
6. PISA tadqiqotida foydalaniladigan matnlar qanday tahlil qilinadi?
7. PISA tadqiqotini o'tkazish uchun qancha vaqt beriladi?
8. PISA tadqiqotiga tayyorgarlik ishlari nimalardan iborat?
9. PISA tadqiqotida test savollari qaysi fanlar asosida bo'ladi?

LOYIHA ISHI

1. Topishmoqlarni javobi bilan moslashtiring:

Kim otni ham, filni ham hech bir qiyinchiliksiz ko‘tarishga, ularning joyini o‘zgartirishga qodir?
Otboqar
Shaxmatchi
Dasturchi
Fermer

Yo‘lni kesib o‘tishda Yordam berar yo‘l-yo‘l chiziq?
Sevetafor
Piyodalar kesib o‘tish chizig‘i
Zebra chizig‘i
Yo‘l belgisi

Ustma-ust uchta chiroq, Ko‘zlariga sergak boq. Harakatingni kuzatar, Xatolarni tuzatar.
Sevetafor
Yo‘l chirog‘i
Fonar
Zebra chizig‘i

Kim otni ham, filni ham hech bir qiyinchiliksiz ko‘tarishga, ularning joyini o‘zgartirishga qodir?
Otboqar
Shaxmatchi
Dasturchi
Fermer

Kim otni ham, filni ham hech bir qiyinchiliksiz ko‘tarishga, ularning joyini o‘zgartirishga qodir?
Otboqar
Shaxmatchi
Dasturchi
Fermer

Kim otni ham, filni ham hech bir qiyinchiliksiz ko‘tarishga, ularning joyini o‘zgartirishga qodir?
Otboqar
Shaxmatchi
Dasturchi
Fermer

2. Bo‘sh joyni to‘ldiring

- 1) _____ gapning bosh bo‘lagi bo‘lib, predmetni bildiradi.
- 2) _____ gapning markaziy bo‘lagi bo‘lib, harakatni bildiradi.

- 3) Matnda asosiy fikrni bildiruvchi tushuncha _____ deb ataladi.
- 4) Ma'nosi qarama-qarshi bo'lgan so'zlar _____ deyiladi.
- 5) Matnni qismlarga ajratib o'rganish jarayoni _____ deb yuritiladi.

3. Juftlashtiring (Atamani izohi bilan moslang)

Chap tomondagi atamalarni o'ng tomondagi izohlar bilan moslang.

Ega	a) Harakatning o'rni, vaqti va usulini bildiradi
Kesim	b) Tugallangan fikrni bildiruvchi birlik
Hol	c) Predmet haqida fikr yuritilishini bildiradi
Gap	d) Harakatni bildiradi
Sinonim	e) Ma'nosi yaqin so'zlar
Antonim	f) Qarama-qarshi ma'nodagi so'zlar

4. To'g'ri javobni tanlang

- 1) Matn nima?
- a) Bir so'z
 - b) Mazmunan bog'langan gaplar majmuasi
 - c) Bir harf
- 2) Sinonim nima?
- a) Qarama-qarshi so'zlar
 - b) Talaffuzi bir xil so'zlar
 - c) Ma'nosi yaqin so'zlar
- 3) Kompetensiya nimani anglatadi?
- a) Faqat nazariy bilim
 - b) Bilim, ko'nikma va malakalar majmui
 - c) Faqat amaliy ko'nikma

5. Mini-esse yozing

- 1) Matn ustida ishlashda 'Klaster' metodini qanday qo'llash mumkin?
- 2) 'Refleksiya' nima va dars jarayonida uning ahamiyati nimada?

3) PISA dasturi haqida qisqacha yozing va uning ahamiyatini tushuntiring.

6. Jadvalni to'ldiring

Quyidagi jadvalda bo'sh katakchalarni to'ldiring (izohlar berilgan, atamani yozing):

Izoh	Atama
Harakatni bildiruvchi gap bo'lagi	
Asardagi voqealar rivoji	
Ma'nosi qarama-qarshi so'zlar	

7. Mini-loyihalar

- 1) "Mening sevimli kitobim" – kitob haqida qisqa ma'lumot yozing, syujetini klasterda chizing.
- 2) "Matn yaratuvchi" – 5 ta berilgan so'zdan kichik hikoya tuzing.
- 3) "O'quvchi jurnalisti" – maktabdagi voqea haqida kichik maqola yozing.

8. Quiz (tezkor test)

- 1) Matn nima? (a) Bir so'z (b) Gaplar majmuasi (c) Harf
- 2) Sinonim nima? (a) Qarama-qarshi so'z (b) Ma'nosi yaqin so'z (c) Talaffuzi bir xil so'z
- 3) PIRLS dasturi qaysi sohani baholaydi? (a) Matematika (b) Matnni o'qib tushunish (c) Kompyuter savodxonligi

GLOSSARIY

O'zbekcha	Inglizcha	Ruscha	To'liq izoh (O'zbekcha)
Matn	Text	Текст	Mazmunli va mantiqan bog'langan gaplar ketma-ketligi bo'lib, biror g'oyani ifodalaydi.
Gap	Sentence	Предложение	Fikrni bildiruvchi, grammatik jihatdan tuzilgan so'zlar yig'indisi.
So'z	Word	Слово	Tilning ma'noga ega eng kichik mustaqil birligi.
Bo'g'in	Syllable	Слог	So'z tarkibidagi unli asosida hosil bo'ladigan talaffuz bo'lagi.
Ega	Subject	Подлежащее	Gapning bosh bo'lagi bo'lib, gap kim yoki nima haqida ekanini bildiradi.
Kesim	Predicate	Сказуемое	Gapning markaziy bo'lagi bo'lib, harakat yoki holatni bildiradi.
Aniqllovchi	Attribute	Определение	Gapdagi boshqa bo'lakni aniqlab, uning xususiyatini bildiradi.
To'ldiruvchi	Object	Дополнение	Gap bo'lagi bo'lib, harakatning obykti kimga yoki nimaga qaratilganligini bildiradi.
Hol	Adverbial modifier	Обстоятельство	Gap bo'lagi bo'lib, harakatning bajarilish usuli, vaqti, joyi, maqsadini bildiradi.
Mavzu	Topic	Тема	Matnning nima haqida ekanini bildiruvchi asosiy yo'nalish.
Asosiy g'oya	Main idea	Основная идея	Matnda ifodalangan bosh maqsad yoki fikr.
Reja	Plan	План	Matn mazmunini izchil tushunish uchun tuzilgan qisqa punktlar ketma-ketligi.
Qisqacha mazmun	Summary	Краткое содержание	Matn mazmunining asosiy voqealarini qisqacha bayon

			qilish.
Qahramon	Character	Персонаж	Asarda voqealarda ishtirok etuvchi shaxs yoki obraz.
Voqea	Event	Событие	Asarda tasvirlangan hodisa yoki holat.
Asar syujeti	Plot	Сюжет	Asarda voqealarning ketma-ketligi va rivojlanish jarayoni.
Izoh	Explanation	Пояснение	Soʻz yoki jumla maʼnosini tushuntirish uchun berilgan maʼlumot.
Savol	Question	Вопрос	Maʼlum javob olish maqsadida beriladigan soʻz yoki gap.
Javob	Answer	Ответ	Savolga beriladigan fikr yoki maʼlumot.
Ifodali oʻqish	Expressive reading	Выразительное чтение	Matnni his-tuygʻu, ohang va intonatsiyani saqlagan holda oʻqish.
Rolga kirib oʻqish	Role reading	Чтение по ролям	Matnni personajlar nutqiga mos ovoz va ifoda bilan oʻqish.
Bayon	Retelling	Изложение	Oʻqilgan yoki eshitilgan matnni yozma shaklda izchil bayon qilish.
Insho	Composition	Сочинение	Berilgan mavzu asosida mustaqil yozilgan ijodiy matn.
Ijodiy qayta hikoya	Creative retelling	Творческий пересказ	Matn mazmunini oʻquvchi ijodiy yondashib qayta hikoya qilishi.
Sinonim	Synonym	Синоним	Maʼnosi bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlar.
Antonim	Antonym	Антоним	Maʼnosi qarama-qarshi boʻlgan soʻzlar.
Koʻchma maʼno	Figurative meaning	Переносное значение	Soʻzning asosiy maʼnosidan boshqa maʼnoda qoʻllanishi.
Lugʻat	Dictionary	Словарь	Soʻzlarning maʼnosini tushuntirib beruvchi kitob.
Izohli lugʻat	Explanatory dictionary	Толковый словарь	Soʻzlarning izohini batafsil tushuntirib beradigan lugʻat

			turi.
Kontekst	Context	Контекст	Soʻz yoki iboraning maʼnosini ochishga yordam beradigan atrofidagi gaplar.
Tahlil	Analysis	Анализ	Matn mazmuni, tuzilishi va gʻoyasini bosqichma-bosqich oʻrganish.
Xulosa	Conclusion	Вывод	Oʻrganilgan material asosida chiqarilgan yakuniy fikr.
Koʻrgazma	Visual aid	Наглядное пособие	Dars jarayonida koʻmakchi sifatida ishlatiladigan koʻrgazmali material.
Asar	Work	Произведение	Yozuvchi yoki shoir yaratgan badiiy yoki ilmiy mahsulot.
Sheʼr	Poem	Стихотворение	Ritm, qofiya va ohangdorlikka asoslangan badiiy nutq shakli.
Ertak	Fairy tale	Сказка	Sehrli voqealar va obrazlar tasvirlangan xalq ogʻzaki ijodi namunasi.
Hikoya	Story	Рассказ	Kichik hajmli epik asar, unda bitta asosiy voqea tasvirlanadi.
Matn tuzilishi	Text structure	Структура текста	Matnning kirish, asosiy qism va xulosadan iborat boʻlishi.
Boshlanish	Beginning	Начало	Matnning kirish qismi, voqealar boshlanishi yoki mavzu tanishtiriladi.
Tugallanish	Ending	Заключение	Matnning yakuniy qismi, voqealar xulosa qilinadi.
Nutq	Speech	Речь	Fikrni ifodalash va uzatish jarayoni.
Tinglash	Listening	Слушание	Eshitilgan nutqni idrok etish va tushunish jarayoni.
Gapirish	Speaking	Говорение	Fikrni ogʻzaki ifodalash, nutqiy muloqot qilish.
Yozish	Writing	Письмо	Fikrni yozma shaklda toʻgʻri va aniq ifodalash jarayoni.

O'qish	Reading	Чтение	Belgilarni tovushga aylantirish va mazmunni anglash jarayoni.
Fonema	Phoneme	Фонема	Tilning eng kichik tovush birligi.
Morfema	Morpheme	Морфема	So'zning eng kichik ma'no bildiruvchi bo'lagi.
Imlo	Spelling	Орфография	So'z va gaplarni yozishda amal qilinadigan qoidalar majmui.
Punktuatsiya	Punctuation	Пунктуация	Yozma nutqda tinish belgilari qo'llanish qoidalari tizimi.
Alifbo	Alphabet	Алфавит	Til tovushlarini belgilovchi harflarning tartibli majmuasi.
Harf	Letter	Буква	Til tovushini yozma shaklda ifodalovchi belgi.
Fonetik tahlil	Phonetic analysis	Фонетический разбор	So'z tarkibidagi tovushlarni aniqlash va ularni fonetik belgilar bilan ko'rsatish.
Morfologik tahlil	Morphological analysis	Морфологический разбор	So'zning shaklini, tuzilishini va grammatik ma'nosini tahlil qilish.
Sintaktik tahlil	Syntactic analysis	Синтаксический разбор	Gap bo'laklari va ularning o'zaro bog'lanishini tahlil qilish.
Leksikologiya	Lexicology	Лексикология	Tilning so'z boyligini o'rganuvchi bo'lim.
Semantika	Semantics	Семантика	So'z va iboralarning ma'no tizimini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.
Frazeologizm	Phraseological unit	Фразеологизм	Ma'nosi butunlay boshqa bo'lgan barqaror so'z birikmasi.
Maqol	Proverb	Пословица	Hayotiy tajribaga asoslangan, o'git beruvchi xalq hikmati.
Matall	Saying	Поговорка	Qisqa, obrazli, odatda o'git yoki ta'kid ma'nosini beruvchi ibora.
Topishmoq	Riddle	Загадка	Yashirin ma'noga ega

			bo'lgan, javob topishni talab qiluvchi xalq og'zaki ijodi namunasidir.
Maqola	Article	Статья	OAVda yoki ilmiy nashrlarda chop etiladigan, muayyan mavzu bo'yicha yozilgan matn.
Monolog	Monologue	Монолог	Bitta shaxsning uzluksiz nutqi.
Dialog	Dialogue	Диалог	Ikki yoki undan ortiq shaxs o'rtasidagi muloqot.
Nutq uslubi	Speech style	Стиль речи	Til vositalarining maqsad va vaziyatga qarab tanlanishi.
Badiiy uslub	Artistic style	Художественный стиль	San'atkorlik vositalaridan foydalangan holda fikr ifodalanadigan uslub.
Ilmiy uslub	Scientific style	Научный стиль	Aniq, mantiqiy va dalillarga asoslangan ilmiy nutq uslubi.
Rasmiy uslub	Official style	Официальный стиль	Hujjatlarda, rasmiy yozishmalarda qo'llanadigan uslub.
Publitsistik uslub	Publicistic style	Публицистический стиль	OAV materiallarida ishlatiladigan, ta'sirchan nutq uslubi.
Og'zaki nutq	Oral speech	Устная речь	Fikrning og'zaki shaklda ifodalanishi.
Yozma nutq	Written speech	Письменная речь	Fikrning yozma shaklda ifodalanishi.
Monotoniya	Monotony	Монотония	Bir xil ohangda, zerikarli gapirish yoki o'qish.
Intonatsiya	Intonation	Интонация	Gapning ohangini, hissiy rangini bildiruvchi vosita.
Tovush	Sound	Звук	Nutqni tashkil etuvchi akustik birlik.
Unli	Vowel	Гласный	Ovoz apparatida to'siqsiz hosil bo'ladigan nutq tovushi.
Undosh	Consonant	Согласный	Ovoz apparatida to'siq orqali hosil bo'ladigan nutq tovushi.
Qofiya	Rhyme	Рифма	She'r satrlaridagi so'z

			oxiridagi tovushlarning ohangdoshligi.
Ritm	Rhythm	Ритм	Nutq yoki she'ring ma'lum tartibdagi ohangdoshligi.
Asar janri	Genre	Жанр	Adabiy asarlarning turli ko'rinishlari: hikoya, she'r, roman va h.k.
Muammo	Problem	Проблема	Asarda ko'tarilgan asosiy masala yoki ziddiyat.
Yechim	Solution	Решение	Muammoni hal qilish yo'li yoki natijasi.
Qahramon nutqi	Character speech	Речь персонажа	Asardagi qahramonning o'ziga xos nutqi.
Muallif nutqi	Author's speech	Речь автора	Asar muallifining bevosita ifodalangan fikrlari.
Tasvir	Description	Описание	Ob'ekt yoki hodisaning xususiyatlarini ifodalash.
Dialogik nutq	Dialogic speech	Диалогическая речь	Ikki yoki undan ortiq shaxsning muloqot shaklidagi nutqi.
Monologik nutq	Monologic speech	Монологическая речь	Bir shaxsning uzluksiz nutqi, tinglovchiga qaratilgan.
Lug'aviy ma'no	Lexical meaning	Лексическое значение	So'zning bevosita anglatadigan ma'nosi.
Ko'chma ma'no	Figurative meaning	Переносное значение	So'zning boshqa ma'noda qo'llanishi, obrazlilikni yaratadi.
Ijod	Creativity	Творчество	Yangi, o'ziga xos asar yoki g'oya yaratish jarayoni.
Topshiriq	Task	Задание	O'quvchiga berilgan bajarilishi lozim bo'lgan ish yoki mashq.
Mashq	Exercise	Упражнение	Ko'nikma va malakani shakllantirishga qaratilgan topshiriq.
Test	Test	Тест	Bilimni nazorat qilishning qisqa savol-javoblar orqali bajariladigan shakli.
Ega	Subject	Подлежащее	Gapning bosh bo'lagi bo'lib, predmet, kim yoki nima haqida fikr

			yuritilishini bildiradi.
Kesim	Predicate	Сказуемое	Gapning markaziy bo‘lagi bo‘lib, harakat yoki holatni bildiradi.
To‘ldiruvchi	Object	Дополнение	Kesimga bog‘lanib, kimni? nimani? kimga? kabi savollarga javob beradi.
Aniqlovchi	Attribute	Определение	Predmetning belgisini, sifatini, shaklini yoki egaligini bildiradi.
Hol	Adverbial modifier	Обстоятельство	Harakatning o‘rni, vaqti, sababi, maqsadini bildiruvchi bo‘lak.
Gap	Sentence	Предложение	Tugallangan fikrni ifodalovchi grammatik birlik.
Matn	Text	Текст	Mazmunan bog‘langan gaplar majmuasi.
So‘z	Word	Слово	Ma’no va grammatik shaklga ega mustaqil til birligi.
Sinonim	Synonym	Синоним	Ma’nosi bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlar.
Antonim	Antonym	Антоним	Ma’nosi qarama-qarshi bo‘lgan so‘zlar.
Omonim	Homonym	Омоним	Talaffuzi bir xil, ma’nosi har xil bo‘lgan so‘zlar.
Qahramon	Character	Герой	Badiiy asarda ishtirok etuvchi shaxs yoki obraz.
Syujet	Plot	Сюжет	Asardagi voqealar rivoji va ketma-ketligi.
Kompozitsiya	Composition	Композиция	Asarning tuzilishi va qismlarining bog‘lanish tizimi.
Metafora	Metaphor	Метафора	Narsa-hodisalarning o‘xshashligi asosida ko‘chma ma’no bilan qo‘llash.
Tashbeh	Simile	Сравнение	Biror narsani boshqa narsa bilan o‘xshatish orqali ifodalash.
Mubolag‘a	Hyperbole	Гипербола	Narsa-hodisani haddan

			ziyod bo'rttirib tasvirlash.
Istiora	Allegory	Аллегория	Ko'chma ma'no bilan ifodalangan obrazli ifoda.
O'quv reja	Curriculum plan	Учебный план	Ta'lim mazmuni va hajmini belgilab beruvchi rasmiy hujjat.
O'quv dastur	Curriculum	Учебная программа	Muayyan fan bo'yicha o'qitiladigan mavzular va ularning tartibini belgilovchi hujjat.
Dars ishlanma	Lesson plan	Конспект урока	Darsni o'tkazish bo'yicha o'qituvchi tayyorlaydigan yozma reja.
Kompetensiya	Competency	Компетенция	O'quvchining bilim, ko'nikma va malakalar majmui.
Malaka	Skill level	Навык	O'rganilgan harakatning mustahkam, ongli va avtomatlashtirilgan darajasi.
Ko'nikma	Skill	Умение	Takrorlash natijasida shakllangan amaliy faoliyat usuli.
Baholash	Assessment	Оценивание	O'quvchilar bilimini tekshirish va natijalarni baholash jarayoni.
PIRLS	PIRLS	PIRLS	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining matnni o'qib tushunish savodxonligini baholash xalqaro dasturi.
PISA	PISA	PISA	15 yoshli o'quvchilarning funksional savodxonligini xalqaro baholash dasturi.
TIMSS	TIMSS	TIMSS	4- va 8-sinflarda matematika va tabiiy fanlardan bilim darajasini xalqaro baholash dasturi.
ICILS	ICILS	ICILS	O'quvchilarning kompyuter va axborot savodxonligini xalqaro baholash dasturi.
INSERT	INSERT	INSERT	Matnni o'qish vaqtida belgilar qo'yib, tushungan

			va tushunmagan qismlarni ajratish metodi.
Klaster	Cluster	Кластер	Asosiy tushuncha atrofida g'oyalarni tizimli xaritada joylashtirish usuli.
Konseptual xarita	Concept map	Концептуальная карта	Tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni grafik ko'rinishda aks ettiruvchi usul.
Sinkveyn	Cinquain	Синквейн	5 satrli she'r shaklida mavzuni ifodalash metodi.
O'qish savodxonligi	Reading literacy	Читательская грамотность	matnni o'qib tushunish, unga tanqidiy yondashish, asosiy g'oyani anglash va o'qilgan mazmun asosida fikr yurita olish qobiliyati.
Dars maqsadi	Lesson objective	Цель урока	dars davomida o'quvchilar tomonidan erishilishi lozim bo'lgan aniq natija; bilim, ko'nikma va malaka shakllanishi uchun asos.
Dars vazifalari	Lesson tasks	Задачи урока	dars davomida amalga oshiriladigan ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ishlar yo'nalishi.
Xalq og'zaki ijodi	Folklore	Народное устное творчество	og'zaki ravishda asrdan asrga o'tib kelgan ertak, maqol, topishmoq, afsona kabi asarlar majmuasi.

TEST

1. Boshlang'ich sinflarda matn ustida ishlashdan maqsad nima?
 - A) har xil turdagi matnlar bilan ishlash, dialogik va monolog nutqni o'zlashtirish, mantiqiy iboralardan foydalanish, boshlang'ich muloqot qobiliyatlarini o'zlashtirish, turli manbalardan ma'lumotlarni qidirish, o'zgartirish va saqlash kabi kompetensiyalarni shakllantirishdir.
 - B) har xil turdagi matnlar bilan ishlash, dialogik va monolog nutqni o'zlashtirish
 - C) boshlang'ich muloqot qobiliyatlarini o'zlashtirish, turli manbalardan ma'lumotlarni qidirish
 - D) o'zgartirish va saqlash kabi kompetensiyalarni shakllantirish.
2. Boshlang'ich maktabda matnlar bilan asosiy ish qaysi darslarda amalga oshiriladi.
 - A) Tarbiya darslari
 - B) o'qish savodxonligi darslari
 - C) Matematika darslari
 - D) Tabiiy fan darslari
3. Matn maqsad-mohiyatida tilning kommunikativ va estetik vazifasini bajarishiga ko'ra qaysi turlarga bo'linadi?
 - A) Darak va so'roq gap
 - B) His hayajon va undov gap
 - C) Badiiy va nobadiiy matn
 - D) Hikoya va ertak
4. Asosiy maqsad-mohiyatida estetik vazifa yetakchilik qilgan matn qanday matn?
 - A) Badiiy matn
 - B) Nobadiiy matn
 - C) Ilmiy matn
 - D) Rasmiy matn
5. ... - bu so'zlovchining nutqiy qobiliyatini ro'yobga chiqaruvchi vositadir.
 - A) Badiiy matn
 - B) Nobadiiy matn
 - C) Yozma matn
 - D) Og'zaki matn

6. ... — bu til vositalari yordamida ifodalangan, ma'lum bir mantiqiy tuzilishga ega, ma'lumot yoki g'oya uzatish maqsadida yozilgan yoki aytilgan so'zlar, iboralar to'plamidir.

- A) Nutq
- B) Matn
- C) g'oya
- D) Alifbo

7. Matnning asosiy maqsadi - ...

- A) o'quvchi yoki tinglovchiga aniq bir axborot yetkazishdir
- B) o'quvchi yoki tinglovchini eshitish
- C) o'quvchi yoki tinglovchining yozma nutqini shakllantirish
- D) o'quvchi yoki tinglovchining og'zaki nutqini shakllantirish

8. Matn tarkibi necha qismga bo'linadi?

- A) 2 ga
- B) 4 ga
- C) 5 ga
- D) 3 ga

9. Matn tarkibiga kirmaydigan qismni toping.

- A) ifoda qobig'i
- B) Matn turi
- C) Matn mazmuni (semantikasi)
- D) Matn grammatikasi.

10. Matnni qanday qilib to'g'ri va aniq tarzda tuzish, uning tarkibini va ma'nosini samarali tarzda yetkazish nima deyiladi?

- A) Matn mazmuni
- B) Matnning ifoda qobig'i
- C) Matn grammatikasi
- D) Matn turi

11. Matnda ifodalangan ma'no va tushunchalar yig'indisi nima deyiladi?

- A) Matn mazmuni
- B) Matnning ifoda qobig'i
- C) Matn grammatikasi
- D) Matn turi

12. Matnning tuzilishini, so'zlarning bir-biriga qanday bog'lanishini va tilning grammatika qoidalariga rioya qilishni o'rganadigan fan sohasi?

- A) Matn mazmuni
- B) Matnning ifoda qobig'i

C) Matn grammatikasi

D) Matn turi

13. ...- bu soʻzlarning tuzilishi va ularning shakllanishi bilan bogʻliq boʻlib, soʻzlar qanday hosil boʻlishi va oʻzgarishi haqida gapiradi.

A) Morfologiya

B) Sintaksis

C) Punktatsiya

D) Grammatika

14. ...- bu soʻzlar va iboralarning jumalarda qanday tartibda joylashishi va qanday bogʻlanishi, tuzishda qoidalar va tartiblarni belgilaydi.

A) Morfologiya

B) Grammatika

C) Leksikologiya

D) Sintaksis

15. ...- matndagi belgilar, masalan, nuqta, vergul, soʻroq belgisi, tirnoqlar va boshqalarni oʻrganib, matnning maʼnosini aniqroq qilishga yordam beradi.

A) Morfologiya

B) Punktatsiya

C) Sintaksis

D) Grammatika

16. Matn tarkibiga qaysi qismlar kiradi?

A) Kirish, asosiy qism

B) Kirish, xulosa

C) Kirish, asosiy qism, xulosa

D) Asosiy qism va xulosa

17. Matn hajmiga koʻra qanday tiplarga boʻlinadi?

A) Minimal va maksimal matn

B) Minimal matn

C) Qisqa, oʻrtacha va uzun matn

D) Maksimal matn

18. ... - keng koʻlamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi.

A) Minimal matn

B) Maksimal matn

C) Badiiy matn

D) Ilmiy matn

19. Ayrim mutaxassislar bittagina gap ham matn tushunchasiga teng kelishi mumkin degan fikrni ilgari surishgan. Bu matn hajmiga ko'ra qanday matn turiga kiradi?

- A) Badiiy matn
- B) Ilmiy matn
- C) Maksimal matn
- D) Minimal matn

20. Matn qaysi jihatiga ko'ra ilmiy matn, badiiy matn, rasmiy matn, ommabop matn kabi tarmoqlarga bo'linadi.

- A) nutqning funksional uslublari ko'ra
- B) Matnni hajmiga ko'ra
- C) Ifoda maqsadiga ko'ra
- D) Matndagi badiiy vositalarga ko'ra

21. Matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab bersa qanday matn turiga kiradi?

- A) Xabar mazmunli matn
- B) Izoh mazmunli matn
- C) Tasviriy matn
- D) Didaktik matn

22. Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o'zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish qanday matn tipining o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi.

- A) Izoh mazmunli matn
- B) Xabar mazmunli matn
- C) Didaktik matn
- D) Tasviriy matn

23. Kingadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o'rgatish istagi asosida tuzilgan matn qanday matn?

- A) Tasviriy matn
- B) Izohli matn
- C) Didaktik matn
- D) Xabar mazmunidagi matn

24. biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan matnlar o'quvchiga yoki tinglovchiga ma'lum bir mavzuda to'liq va aniq ma'lumotlar taqdim etishga qaratilgan bo'ladi.

- A) Didaktik matn
 - B) Xabar mazmunli matn
 - C) Tasviriyl matn
 - D) Izohli matn
25. Matnlar strukturasiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
- A) Turg'un strukturali va erkin strukturali matnlar
 - B) Badiiy va nobadiiy matnlar
 - C) Minimal va maksimal matnlar
 - D) Tasviriyl va izohli matnlar
26. Turg'un strukturali matnlarga qaysi matnlar kiradi?
- A) Hikoya, ertak, roman, qissa
 - B) Maqol, matal, masal, tez aytish
 - C) Ertak, qissa, doston, she'r
 - D) Rasmiyl xatlar, ilmiyl yoki akademik matnlar, ko'rsatmalar }
27. Shartnomalar, kelishuvlar, protokollar, farmonlar, qonunlar va normativ hujjatlar, rasmiyl maktublar strukturasiga ko'ra qaysi turga kiradi?
- A) Badiiy matnlar
 - B) Ilmiyl matnlar
 - C) Rasmiyl matnlar
 - D) Nobadiiy
28. Besh jildlik "O'zbek tilining izohli lug'ati"da qancha so'z va so'z birikmasi berilgan?
- A) 80 000 dan ortiq
 - B) 50 000 dan ortiq
 - C) 70 000 dan ortiq
 - D) 60 000 dan ortiq
29. Boshlang'ich sinf "o'qish savodxonligi" darsligida matnlar qaysi janrlarda uchraydi?
- A) She'r, hikoya, rivoyat, masal
 - B) Ertak, doston, ilmiyl ommabop matn
 - C) Maqol, topishmoq, tez aytish
 - D) Barchasi
30. "O'qish savodxonligi" darsliklaridagi o'quvchilarning eshitishi uchun mo'ljallangan matnlar qanday ataladi?
- A) Yozma matnlar
 - B) Audio matnlar
 - C) Hikoyalar

D) Ertaklar

31. Tog‘ri o‘qish malakalari to‘liq berilgan qatorni toping?

A) To‘g‘ri va tez o‘qish

B) Ongli va ifodali o‘qish

C) To‘g‘ri, tez, ongli, ifodali o‘qish

D) Ongli, ifodali va to‘g‘ri o‘qish

32. Badiiy asarni tahlil qilishda o‘quvchilar ...ustida ishlaydilar.

A) Badiiy asar matni

B) Badiiy asar tinish belgilari

C) Badiiy asar mazmuni

D) Badiiy asar janri

33. Badiiy til vositalari qaysilar?

A) Katta kichik harflar

B) Sifatlash, o‘xshatish, jonlantirish, mubolag‘a

C) Tinish belgilari

D) Shakldosh va ma‘nodosh so‘zlar

34. Boshlang‘ich sinflarda badiiy asar ustida ishlash nechta asosiy bosqichga bo‘linadi?

A) 3 ta

B) 2 ta

C) 4 ta

D) 5 ta

35. Qaysi bosqichning asosiy vazifasi matnni yaxlit idrok etish asosida asarning aniq mazmuni va tasviriy ifoda vositalari bilan tanishtirishdan iborat.

A) Birinchi bosqich

B) Ikkinchi bosqich

C) Uchinchi bosqich

D) Ikkinch va uchinchi bosqich

36. Qaysi bosqichning vazifasi va ish mazmuni voqealar rivojining bog‘lanishini belgilash, ishtirok etuvchi shaxslarainig xulq-atvori va ularning asosiy xususiyatlarini aniqlash, asar kompozitsiyasini ochish, asarning aniq mazmunini tasviriy vositalar bilan birga tahlil qilish va qahramonlar xulq-atvorini baholashdan iborat.

A) Birinchi bosqich

B) Uchinchi bosqich

C) Birinchi va uchinchi bosqich

D) Ikkinchi bosqich

37. Qaysi bosqichning ish mazmuni ishtirok etuvchi shaxslarning muhim xususiyatlarini umumlashtirish, qahramonlarni taqqoslash va baholash, asarning gʻoyasini aniqlash, badiiy asarni hayotni bilish manbai va sanʼat asari sifatida baholashdan iboratdir.

- A) Birinchi bosqich
- B) Ikkinchi bosqich
- C) Uchinchi bosqich
- D) Birinchi va ikkinchi bosqich

38. Matn ustida ishlashda qaysi bosqich yozuvchilar haqida maʼlumot berish, oʻquvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va koʻp maʼnoli soʻzlar, murakkabroq tarzda obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni oʻz ichiga oladi.

- A) Asosiy bosqich
- B) Tayyorgarlik bosqichi
- C) Matn ustida ishlashdan oldin
- D) Yakuniy bosqichda

39. Badiiy asar ustida ishlashning 2-bosqichi qaysi bosqich deyiladi?

- A) Asar tahlili
- B) Tayyorgarlik bosqichi
- C) Yakuniy bosqich
- D) Matn janri ustida ishlash

40. Qaysi oʻqish turida oʻquvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini oʻqiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-natija bogʻlanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, oʻqilgan matnga oʻz shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat boʻlishi mumkin.

- A) Faqat asosiy qismni oʻqish
- B) Faqat xulosa qismini oʻqish
- C) Sarlavhani oʻqish
- D) Tanlab oʻqish

41. Matnni tasvirlash necha xil boʻladi?

- A) 3 xil
- B) 2 xil
- C) 4 xil
- D) 1 xil

42. Berilgan matnni soʻzlar yordamida tasvirlash qanday tasvirlash turiga kiradi?

- A) Grafik tasvirlash

- B) Jadvalli tasvirlash
 - C) Soʻz bilan tasvirlash
 - D) Mimikalar orqali tasvirlash
43. Qaysi tasvirlash turida oʻquvchilar tasvirlanadigan matn qismini ajratadilar, uni diqqat bilan oʻqib chiqadilar, mazmunini oʻzlashtiradilar va unga mos rasm chizadilar?
- A) Grafik tasvirlash
 - B) Soʻz bilan tasvirlash
 - C) Soʻz va grafik tasvirlash
 - D) Mimikalar bilan tasvirlash
44. ...ning oʻtkir, maroqli sujeti, voqea rivojida favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning gʻoyaviy yoʻnalishi, unda ezgulik kuchining — yaxshilikning doimo gʻalaba qilishi bolalarni oʻziga tortadi.
- A) Hikoya
 - B) Doston
 - C) Ertak
 - D) Sheʼr
45. Ertaklar 2 ta katta turlarga boʻlinadi. Bular qaysilar?
- A) oʻzbek xalq ertagi va tojik xalq ertagi
 - B) Adabiy ertaklar va xalq ogʻzaki ijodi naʼmunalari
 - C) Maishiy va sehrli ertaklar
 - D) Hayvonlar haqidagi ertaklar
46. ... - toʻqima va uydurmaga asoslangan, sehrli-sarguzasht va maishiy mazmundagi badiiy asar.
- A) Ertak
 - B) Hikoya
 - C) Sheʼr
 - D) Maqol
47. Muallifi maʼlum boʻlgan ertaklar?
- A) Xalq ertaklari
 - B) Maishiy ertaklar
 - C) Adabiy ertaklar
 - D) Sehrli ertaklar
48. Ertaklar nasrda yoziladi yoki nazmda?
- A) Nasrda
 - B) Nazmda

- C) Faqat she'riy
D) Ham nasrda ham nazmda
49. Ertaklar mavzusi jihatidan qanday turlarga bo'linadi?
A) Sehrli, maishiy ertaklar
B) Sehrli, maishiy, hayvonlar haqidagi
C) Sehrli, maishiy va har xil mavzudagi ertaklar
D) Sehrli, maishiy, hayvonlar haqidagi, har xil turdagi ertaklar
50. Qaysi turdagi ertaklarda insonning yovuzlikning qorong'u kuchlari ustidan g'alaba qozonishi, dastlabki sinovlardan o'tib, sehrli vositalar yordamida o'zi xohlagan narsaga erishadigan ideallashtirilgan qahramon bilan aniq ifodalandi.
A) Maishiy ertak
B) Sehrli ertak
C) Hayvonlar haqidagi ertaklar
D) Turli mavzudagi ertaklar
51. ... - badiiy adabiyotda kichik epik janr bo'lib, hayot hodisalari ixcham ifoda etilgan ba'zan uydirmalardan iborat bo'lgan qiziqarli voqea va hodisalar kiradi.
A) Hikoya
B) Ertak
C) Doston
D) Qissa
52. Hikoya yozma adabiyotda ko'proq uchraydimi yoki og'zaki adabiyotda?
A) Og'zaki adabiyotda
B) Yozma va og'zaki adabiyotda
C) Faqat yozma adabiyotda
D) Ikkovida ham uchramaydi
53. Hikoyani o'qishning qaysi bosqichida yozuvchilar haqida ma'lumot berish, o'quvchilarni asarda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni idrok qilish, asar pafosini his etish, notanish va ko'p ma'noli so'zlar, murakkabroq tarzdagi obrazli ifodalarni izohlash kabi masalalarni o'z ichiga oladi.
A) Tayyorgarlik bosqichi
B) Hikoyani o'qish bosqichi
C) Lug'at ustida ishlashda
D) Hikoyani qayta o'qish bosqichi
54. 3-sinf "o'qish savodxonligi" darsligida Said Ahmadning qaysi

hikoyasi berilgan?

A) Bolalaigim poshsholigim

B) o'tmishdan ertaklar

C) Mening bolaligim

D) Sarob

55. Qaysi janr avloddan avlodga o'tib kelayotgan, voqea hodisalarni, inson faoliyatini ba'zan real tasvirllovchi og'zaki hikoyadir?

A) Ertak

B) Rivoyat

C) Doston

D) Hikoya

56. Hikoyani o'qish darslarining qaysi bosqichida o'quvchiga tushunarsiz so'zlar ma'nosi ustida ishlanadi?

A) Lug'at ustida ishlash bosqichi

B) Hikoyani o'qish bosqichida

C) Tayyorgarlik bosqichida

D) Yakuniy bosqichida

57. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darsliklarida hikoyalar qay shaklda uchraydi?

A) Yozma shaklda

B) Audio shaklda

C) Yozma va audio shaklda

D) Uchramaydi

58. Hikoyani o'qishning qaysi bosqichida hikoya qismlarga bo'lib, rollarga bo'lib o'quchiga o'qitish amalga oshiriladi.

A) Tayyorgarlik bosqichi

B) Hikoyani dastlabki o'qish

C) Lug'at ustida ishlash

D) Hikoyani qayta o'qish

59. Qaysi janrda inson xarakteriga xos xususiyatlar kinoyaviy obrazlar - hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi?

A) Ertak

B) Masal

C) Hikoya

D) She'r

60. Qaysi janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi?

- A) Masal
- B) Ertak
- C) Hikoya
- D) Doston

61. Masal janrining tarbiyaviy ahamiyati ochish uchun masal oxirida ko‘pincha ...

- A) Maqol keltiriladi
- B) She‘r keltiriladi
- C) Tez aytish keltiriladi
- D) Qissadan hissa keltiriladi

62. Masallarda inson xarakterining hayvonlar yoki o‘simliklarga ko‘chirilishi nima deyiladi?

- A) o‘xshatish
- B) Allegoriya
- C) Sifatlash
- D) Tashbeh

63. Shoirning ichki kechinmalari, tuyg‘ulari, hayajonlari ifodalanadi, muhabbat, g‘am, sog‘inch kabi mavzular asosiy o‘rin egallaydigan she‘r turi qaysi?

- A) Lirik she‘r
- B) Epik she‘r
- C) Drammatik she‘r
- D) Drammatik va epik she‘r

64. Voqealikni, hodisalarni hikoya qilib, obrazlar orqali biror syujet (voqealar zanjiri) yoritiladigan, qahramonlar faol harakatda bo‘ladigan she‘r turi qaysi?

- A) Lirik she‘r
- B) Epik she‘r
- C) Drammatik she‘r
- D) Drammatik va epik she‘r

64. Dialog va monolog shaklida yoziladigan va sahnalashtirish uchun mo‘ljallangan, syujet bor, lekin hissiyotlar ham kuchli ifodalanadigan she‘r turi qaysi?

- A) Lirik she‘r
- B) Epik she‘r
- C) Drammatik she‘r
- D) Drammatik va epik she‘r

65. She‘r o‘qish darslaridagi asosiy ish turlari qaysilar?

A) Tez o‘qish

B) Ifodali o‘qish

C) To‘g‘ri o‘qish

D) Tez, to‘g‘ri, ifodali o‘qish

66. Mumtoz adabiyotdagi she‘rning eng kichik ko‘rinishi nima deb ataladi?

A) To‘rtlik

B) g‘azal

C) Masal

D) Fard

67. Ritm nima?

A) Misralar oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar.

B) Misralardagi shakldosh so‘zlar.

C) Bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir meyorda takrorlanib kelishi.

D) A va C javoblar to‘g‘ri

68. Qofiya nima?

A) Misralar oxirida keladigan ohangdosh so‘zlar.

B) Misralardagi shakldosh so‘zlar.

C) Bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil va bir meyorda takrorlanib kelishi.

D) A va C javoblar to‘g‘ri

69. o‘qishning qaysi turida o‘qishning talaffuz jihatiga e‘tibor berish kerak va asosiy e‘tibor so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishga e‘tibor beriladi?

A) Ifodali va tez o‘qish

B) Ifodali o‘qish

C) Tez o‘qish

D) To‘g‘ri o‘qish

70. o‘qishning qaysi turida so‘zlarni tez o‘qishga e‘tibor beriladi?

A) Ongli o‘qish

B) Ifodali o‘qish

C) Tez o‘qish

D) To‘g‘ri o‘qish

71. o‘qishning qaysi turida o‘quvchi matnni o‘qibgina qolmasdan, balki anglab, tafakkur qilib o‘qiydi?

A) Ongli o‘qish

B) Ifodali o‘qish

- C) Tez o‘qish
 D) Ifodali o‘qish
72. Matnni o‘qishda his-tuyg‘ularni va intonatsiyadan foydalanib o‘qish turi qanday ataladi?
 A) Ongli o‘qish
 B) Ifodali o‘qish
 C) To‘g‘ri o‘qish
 D) Tez o‘qish
73. She’rni o‘qishda foydalaniladigan to‘xtamning o‘lchamini qaysi belgilar bildiradi?
 A) Nuqta
 B) Vergul
 C) Chiziqcha, nuqtali vergul
 D) A, B, C javoblar
74. Xalq donoligini ifodalagan qisqa, ko‘pincha she’riy shakldagi hikmatli so‘zlar, chuqur ma’noli iboralardan iborat bo‘lgan janr qaysi?
 A) Masal
 B) Maqol
 C) Topishmoq
 D) Tez aytish
75. Maqol janriga o‘rgatishda tayyorlov bosqichi bolalarga qachondan boshlab o‘rgatiladi?
 A) 1-sinfdan boshlab
 B) 2-sinfdan boshlab
 C) Savod o‘rgatish davridan boshlab
 D) 3-4-sinfdan
76. Badiiy asarlarda ko‘pincha xulosa o‘rniga qaysi janrdagi asarlardan foydalaniladi?
 A) She’r
 B) Topishmoq
 C) Tez aytish
 D) Maqol
77. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining o‘qish savodxonligi darajasini aniqlashda nimaga e’tibor qaratiladi?
 A) Yozma ish tezligiga
 B) Matn mazmunini tushunishga
 C) Qo‘shiq aytish qobiliyatiga
 D) To‘g‘ri chizish malakasiga

78. Ertak ustida ishlashda asosiy metodik yondashuv qaysi?
- A) Harflarni ajratib o‘qitish
 - B) Qahramonlarning ijobiy va salbiy jihatlarini tahlil qilish
 - C) Grafik tasvirlar yasash
 - D) Tarixiy manbalarni solishtirish
79. PIRLS tadqiqotlari qaysi sohani baholashga qaratilgan?
- A) Yozish madaniyati
 - B) O‘qish savodxonligi
 - C) Tabiiy fanlar bilimlari
 - D) Ijodiy fikrlash
80. Xalq og‘zaki ijodiyoti namunalaridan biri bu:
- A) Hikoya
 - B) Doston
 - C) Roman
 - D) Ilmiy maqola
81. Savodxonlik darslarining asosiy maqsadi:
- A) Fanlararo bog‘liqlikni o‘rgatish
 - B) Yozma ish malakasini rivojlantirish
 - C) Matnni tushunish va ifodalab o‘qish
 - D) Ilmiy maqola yozishga o‘rgatish
82. O‘qish darslarining yakuniy bosqichida bajariladigan ish:
- A) Ertak o‘qish
 - B) Matnni so‘zlab berish
 - C) Uyga vazifa tayinlash
 - D) Matn yozdirish
83. Boshlang‘ich sinfda o‘qituvchining asosiy vazifasi:
- A) O‘quvchilarni testga tayyorlash
 - B) Matematika darsini o‘tish
 - C) O‘qish orqali tafakkurni rivojlantirish
 - D) Faqat diktant yozdirish
84. Ilmiy-ommabop matnlar bilan ishlashning asosiy maqsadi:
- A) Badiiy obrazlarni yaratish
 - B) Tarixiy davrni o‘rganish
 - C) Asosiy fakt va g‘oyalarni anglatish
 - D) Matnni yod olish
85. PIRLS mezonlarida matnni tahlil qilish qanday shaklda o‘lchanadi?
- A) Xronologik tartibda

- B) Yozma ishlardagi xatolar orqali
 - C) Savollarga asoslangan tushunish darajasi bilan
 - D) Soʻz boyligi soni orqali
86. Oʻqish darsining tayyorlov bosqichi:
- A) Mavzuni umumlashtirish
 - B) Yangi bilim berish
 - C) Oʻquvchini mavzuga yoʻnaltirish
 - D) Matnni tahlil qilish
87. Boshlangʻich sinfda oʻqish darsining turi nimaga bogʻliq?
- A) Oʻqituvchining yoshi
 - B) Darslik dizayniga
 - C) Matn janriga
 - D) Yozuv tezligiga
88. Sheʼr bilan ishlashda quyidagi qaysi usul samarali hisoblanadi?
- A) Rassomlik orqali izoh berish
 - B) Takrorlab yod olish
 - C) Intonatsiyalangan oʻqish
 - D) Grammatika tahlili
89. PIRLS xalqaro baholashida qanday savollar uchraydi?
- A) Leksik tahlil savollari
 - B) Matnni his qilishga oid savollar
 - C) Matn mazmuni va tafsilotlariga doir savollar
 - D) Yozuv mashqlari savollari
90. PIRLS oʻrganishlarining natijasi nima beradi?
- A) Xalq ogʻzaki ijodi boʻyicha reyting
 - B) Mamlakatlar savodxonlik darajasi
 - C) Oʻquvchilarning jismoniy sogʻligʻi
 - D) Yozma ishlar soni
91. Xalq ogʻzaki ijodi matnlarining asosiy xususiyati:
- A) Muallifi nomaʼlum, ogʻzaki shaklda tarqalgan
 - B) Ilmiy faktlarga asoslangan
 - C) Yozma ravishda yaratilgan
 - D) Dasturiy tahlil talab qiladi
92. Boshlangʻich sinflarda savodxonlik darslarining umumiy maqsadi:
- A) Oʻquvchiga toʻliq savod oʻrgatish va mustaqil oʻquvchini shakllantirish
 - B) Texnikani oʻrgatish
 - C) Ingliz tilini oʻrgatish

- D) Ilmiy maqolalarni tarjima qilish
93. Tanqidiy fikrlash deganda nimani tushunasiz?
- A) Yodlab o‘rganishga asoslangan fikrlash
 - B) Faqat muallim fikrini qabul qilish
 - C) Mustaqil tahlil, baholash va xulosalash jarayoni
 - D) Faktlarga asoslanmagan fikr bildirish
94. Tanqidiy fikrlovchi o‘quvchining asosiy belgisi bu
- A) Hammaga ergashish
 - B) Faqat savollar berish
 - C) Mustaqil fikrlay olish
 - D) Javobni yoddan aytish
95. Loyiha metodi qanday bosqichlardan iborat?
- A) O‘rganish– eslab qolish– aytib berish
 - B) Rejalashtirish– bajarish– taqdimot
 - C) Nazorat– sinash– yozish
 - D) So‘roq– javob– muhokama
96. Qanday mavzular loyiha ishiga mos keladi?
- A) Qisqa javobli testlar
 - B) Hayotiy muammolar, dolzarb mavzular
 - D) Grammatik mashqlar
97. Muammoli vaziyat yaratish qanday natijaga olib keladi?
- A) O‘quvchi chalkashadi
 - B) O‘quvchining bilimi pasayadi
 - C) O‘quvchi tahliliy fikrlay boshlaydi
 - D) Faqat vaqt ketadi
98. Muammo va loyiha asosida o‘qitish o‘quvchini qanday tayyorlaydi?
- A) Testlarga
 - B) Passivlikka
 - C) Hayotiy muammolarni hal qilishga
 - D) Nazorat ishiga
99. PISA tadqiqotlarida qanday bilim turlari baholanadi?
- A) Faqat grammatika va lug‘at boyligi
 - B) Ijodiy yozuvlar
 - C) O‘qish, matematika va tabiiy fanlar bo‘yicha funksional bilim
 - D) Diktant yozish malakasi
100. O‘qish savodxonligi nima uchun muhim?
- A) So‘z boyligini oshiradi

- B) Faqat o'qituvchi tushunadi
 - C) Matnni tahlil qilish va tushunish
 - D) Kitob ko'p o'qish uchun
101. PISA testlarida o'quvchi qanday malakalar asosida baholanadi?
- A) So'z yodlash, tarjima qilish
 - B) Matnni o'qib tushunish, tahlil qilish, xulosa chiqarish
 - C) Yozma ishlarda xatolarsiz yozish
 - D) Testlarni tez yechish
102. Zamonaviy dars tahlilida nimalar inobatga olinadi?
- A) Faqat vaqtga rioya qilish
 - B) Darsda xatolar soni
 - C) O'quvchining faolligi, mustaqil fikrlashi, natija
 - D) O'qituvchining ovozi
103. PISA tadqiqotlari necha yilda bir o'tkaziladi?
- A) Har yili
 - B) 2 yilda bir
 - C) 3 yilda bir
 - D) 5 yilda bir
104. Ilg'or pedagogik texnologiya deganda nimani tushunasiz?
- A) Eski usullarning takrorlanishi
 - B) Yangi innovatsion yondashuvlar majmuasi
 - C) O'qituvchi diktovkasi
 - D) Tarixiy usullarni o'rganish
105. Interfaol metodlarning asosiy ustunligi nimada?
- A) Vaqt tejaydi
 - B) O'qituvchini yengillashtiradi
 - C) O'quvchi ishtiroki faollashadi
 - D) Javoblar ko'payadi
106. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik qanday yondashuvda kuchayadi?
- A) Passiv yondashuvda
 - B) Monolog asosida
 - C) Interfaol yondashuvda
 - D) Qoidaga asoslangan darsda
107. Loyiha metodining asosiy bosqichi nima?

- A) Darsni boshlash
- B) Vazifani topshirish
- C) Taqdimot qilish
- D) Test tuzish

108. O‘quvchilar o‘z fikrini erkin aytishda nima yordam beradi?

- A) Qattiq nazorat
- B) Interfaol muloqot
- C) Diktant
- D) Reja

109. Muammoli darsning asosiy afzalligi

- A) Tez tugaydi
- B) Fikrlar turlicha shakllanadi
- C) Hammani bir xil fikrlatadi
- D) Yodlashga oson

110. Matn asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun nima zarur?

- A) Faqat savol berish
- B) Matndagi faktlarni solishtirish va tahlil qilish
- C) Matnni yodlash
- D) Noto‘g‘ri javobni topish

Test javoblar

No	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0		A	B	C	A	C	B	A	D	B
1	B	A	C	A	D	B	C	A	B	D
2	A	C	A	C	B	A	D	C	A	D
3	B	C	A	B	A	A	D	C	B	A
4	D	B	C	A	C	B	A	C	C	D
5	B	A	C	A	C	B	A	C	D	B
6	A	D	B	A	B	B	D	C	A	D
7	C	A	B	D	B	C	D	B	B	B
8	B	C	C	C	C	C	B	C	C	C
9	B	A	A	C	C	B	B	C	C	C
10	C	B	C	C	B	D	C	C	B	B
11	B									

Foydalanil adabiyotlar ro‘yxati

1. Sh.Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent–“O‘zbekiston”-2016.
2. Sh.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent–“O‘zbekiston”-2016.
3. Sh.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash–yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent–“O‘zbekiston”-2016.
4. Sh.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarliklar bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. Toshkent– “O‘zbekiston” 2017.
5. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси– Т.: Ўзбекистон, 2017.
6. Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi–T.: Yangiyo‘l poligraf service, 2017.
7. O‘zbekiston Respublikasi. Milliy o‘quv dasturi (Boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha). – Toshkent: Xalq ta’limi vazirligi, 2023.
8. O‘zbekiston Respublikasi. Davlat ta’lim standartlari (Boshlang‘ich ta’lim). – Lex.uz, 2024.
9. TDPU eLibrary. 1-sinf darsliklari: Ona tili va o‘qish (1–2 qism). – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2023. (Elektron resurs).
10. UNICEF Uzbekistan. National Learning Achievement study summary – Uzbekistan. – UNICEF, 2019.
11. PIRLS 2021. PIRLS 2021 International Results in Reading. – TIMSS & PIRLS International Study Center, 2022.
12. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Science. – OECD Publishing, 2023.
13. UNESCO Institute for Lifelong Learning. Global Proficiency Framework for Reading. – UNESCO, 2021.
14. TIMSS & PIRLS International Study Center. PIRLS & TIMSS resources and reports. – Boston College, 2022.
15. TDPU. Elektron darsliklar va o‘quv-metodik to‘plamlar. – Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti eLibrary (elibrary.tdpu.uz).
16. A. Karimova. O‘qish darslarida interfaol metodlar. – Toshkent: Ilm, 2021.
17. E. To‘xtayev. Didaktik o‘yinlar va ularning roli. – TDPU nashriyoti, 2020.

18. L. Ne'matova. Tafakkurni rivojlantirish metodlari. – Ilm Ziyo, 2021.

19. K.Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh.Sariyev. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi (Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabalari uchun darslik). – Toshkent: Bayoz, 2022.- 304 bet.

20. Matchonov S. va boshq. «Boshlang'ich sinflarda ona tili va uni o'qitish metodikasi» (Boshlang'ich ta'lim talabalari uchun darslik). - T.: Ishonchli hamkor, 2021-y.

21. Bekniyazova N. Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni o'rgatish metodikasi (ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablar misolida): Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2012. – 160 b.

22. Sh. Sariyev. Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish metodikasi (Monografiya). – Toshkent: «Ilm ziyo zakovat», 2022. – 120 b.

23. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. – M.: Nauka, 2001. – 140 s.

24. Adizova N.B, Jumayev R.X., Qo'ldoshev R.A., Ismatov S.R. Ona tili o'qitish metodikasi. Buxoro. Durdona.: 2021.-292 b.

25. Adizova N.B., Adizova N.B. Ona tili o'qitish metodikasi.– Buxoro: “Durdona”, 2021.-112 b.

26. Azimova I. A... Ona tili va o'qish savodxonligi 1 Metodik qo'llanma [Matn]: o'qituvchilari uchun metodik qo'llanma.–T.: Respublika ta'lim markazi, 2021.- 128 b

27. Jumayev R.X., Ona tili o'qitish metodikasi. Buxoro. Durdona.: 2021.- 120 b.

28. Mavlonova K. [va boshq.]. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun.– T.: Respublika ta'lim markazi, 2021.– 120 b.

29. Mavlonova K. [va boshq.]. Ona tili va o'qish savodxonligi. 2-qism [Matn]: darslik 2-sinf uchun.– T.: Respublika ta'lim markazi, 2021.– 120 b.

MUNDARIJA

I MODUL. Kirish. Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlashning ahamiyati	3
1-mavzu: Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlashning maqsad va vazifalari, amaliy ahamiyati	4
2-mavzu: Matnning ta‘rifi, matnni tashkil etuvchi birliklar, matn tarkibi	13
3-mavzu: Matn turlari, ularning o‘ziga xos jihatlari	22
4-mavzu: Matn boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qish va yozishga o‘rgatishda muhim vosita	30
II MODUL. Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash metodikasi.	38
5-mavzu: Badiiy asar matni ustida ishlash	38
6-mavzu: Ertak janriga xos matnlar ustida ishlash	47
7-mavzu: Hikoya janriga xos matnlar ustida ishlash	57
8-mavzu: Masal janriga xos matnlar ustida ishlash	65
9-mavzu: Lirik janriga xos(she‘riy) matnlar ustida ishlash	71
10-mavzu: Maqol va topishmoq janriga xos matnlar ustida ishlash	78
11-mavzu: Ilmiy-ommabop janriga xos matnlar ustida ishlash	86
12-mavzu: Boshlang‘ich ta‘lim jarayonida o‘quvchilarni ijodiy matn tuzishga o‘rgatish, diktant, bayon va insho matni ustida ishlash metodikasi	94
13-mavzu: Boshlang‘ich ta‘limda matn ustida ishlash orqali o‘quvchilar nutqini fikrlash qobiliyatini o‘stirish	107
III MODUL. Xalqaro tadqiqotlarda matn ustida ishlash	117
14-mavzu: PIRLS (ing “progress in international reading literacy study”) xalqaro tadqiqotida matndan foydalanishning o‘ziga xos xususiyatlari	117
15-mavzu: PISA (ing “programme for international student assessment) o‘quvchilarning ta‘limiy yutuqlarini baholash xalqaro dasturiga tayyorgarlik ishlarida matn ustida ishlash usullari	124
ILOVA 1 LOYIHA ISHI	130
ILOVA 2. GLOSSARY	133
ILOVA 3. TEST SAVOLLARI	142
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	160

[illegible]

M.Z. Haydarqulova

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA MATN USTIDA ISHLASH METODIKASI

(60110500 - boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun)

O‘QUV QO‘LLANMA

Muharrir:

E.Eshov

Tex. muharrir:

D.Abduraxmonova

Musahhih:

M.Shodiyeva

Badiiy rahbar:

M.Sattorov

Nashriyot litsenziyasi № 022853. 04.03.2022.

**Original maketdan bosishga ruxsat etildi: 10.05.2026. Bichimi
60x84. Kegli 16 shponli. “Times New Roman” garnitura 1/16.**

Elektrografik usulda. Oddiy bosma qog‘oz.

Bosma tabog‘i 10,25. Adadi 15. Buyurtma №_

**“BUXORO DETERMINANTI” MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.**

Buxoro shahar Namozgoh ko‘chasi 24-uy

Tel.: + 998 91 310 27 22